

439

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1961. LXV. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SÓTÉR ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

VARGA JÓZSEF

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KOMLOVSZKI TIBOR ÉS V. KOVÁCS SÁNDOR

Szerkesztőség: Budapest, XI., Ménesi út 11–13.

TARTALOM

<i>Horváth Károly</i> : Széchenyi és a magyar romantika	1
<i>Varga Imre</i> : A kuruc költészet kérdésének története	19
<i>Tamás Attila</i> : József Attila költői világképe I.	32

Kisebb közlemények

<i>Borzák István</i> : Pannonismus Slavonico—Germanicus — <i>Nagy Dezső</i> : Petőfi és a magyar földmunkásmozgalom — <i>Szűcs László</i> : Ady Endre a Martinovics Szabadkőműves páholyban	50
---	----

Vita

<i>Ferenczi László</i> : Arany János, a moralista	55
---	----

Adattár

<i>Csáji Pál</i> : Szerelmi versek Ladmóczi István albumában	61
<i>Herepei János</i> : Bod Péter jegyzőkönyvecskéje	64
<i>T. Erdélyi Ilona</i> : Kölcsey Ferenc első és eddig ismeretlen verse	68
<i>Andrzej Sieroszewski</i> : Mikszáth Kálmán munkásságának ismerete Lengyelországban ...	72
<i>Scheiber Sándor</i> : Ady Endre és Kozma Andor	78

Szemle

Halász Gábor válogatott írásai (<i>Bodnár György</i>)	80
Szabolcsi Miklós: Költészet és korszerűség (<i>Kéry László</i>)	85
Kosztolányi Dezső: Írók, festők, tudósok (<i>Juhász Béla</i>)	88
Zolnai Béla: Nyelv és stílus (<i>Németh G. Béla</i>)	92
Csanda Sándor: Magyar—szlovák kulturális kapcsolatok (<i>Csukás István</i>)	97
~~Kemény János: Önéletírása és válogatott levelei (<i>Bán Imre</i>) .....~~	~~101~~
Fábián—Szathmári—Terestyéni: A magyar stilsztika vázlata (<i>Gáldi László</i>)	102

Kossuth immár klasszikussá vált megfogalmazásában úgy határozta meg Széchenyi történelmi jelentőségét, hogy Széchenyi „ujjait a kornak üterére tevő, és megértette lüktetőseit. . . százados hatásra számított lépései sem korán, sem későn nem érkeztek”. Hogy nagy lépései „sem korán, sem későn”, hanem a legalkalmasabb időpontban történtek, ez áll arra a hatásra is, melyet tetteivel irodalmunkra, irodalmunk fejlődésére gyakorolt. Műveiben nemzeti céllá, politikai jelszóvá emelt nem egy tendenciát, mely már élt irodalmunkban, létesítményei nemegyszer szervezett keretet adtak az irodalomban már meginduló törekvéseknek, iránymutatásai új lehetőségek kibontakozását is elősegítették. Széchenyi hatása irodalmunknak egy egész korszakára kiterjed, éppen arra a korszakra, melynek uralkodó irányzata a nemzeti romanticizmus. E korszakon belül hatásának megindító mozzanatai: az Akadémia megalapítása és a *Hitel* megjelentetése.¹

Az első akkor következett be, amikor a nyelvújítási harc már lezárult a neologia győzelmével, mikor Kisfaludyval, Vörösmartyval új írói iskola lépett fel, mely képes volt arra, hogy a már polgárisított nyelven megteremtse az eredeti-színezetű és európai színvonalú magyar irodalmat. Akkor, amikor az új erők már Pestre koncentráálódtak, és éppen egy olyan intézmény létrehozása hiányzott, mely összefogja és országosan támogatja a kibontakozásra készülő magyar irodalmat és tudományosságot. A *Hitel* pedig akkor jelent meg, amikor az európai és hazai körülmények már világossá tették a gondolkodó főkből a változás szükségét, de ennek útját meg kellett fogalmazni. Irodalmi vonatkozásban pedig akkor, amikor a magyar romantika már kimerítette a múlton borongás témáját, a hősköltészetet, a szentimentális-lemondó lírát, az érzelmes-hazafias epikát és drámai kezdeményeket, és amikor éppen az kellett, hogy egy új nemzeti ideológia új ihletést adjon, új témákat és feladatokat szabjon a költészet elé. Ugyanakkor Széchenyi bírálatának szokatlanul éles hangja bátorítást adott az igényes és harcos irodalmi kritika kialakulására is. A hazafiasság morális pátozójának és a közvetlen gyakorlatiasságnak az együtt jelentkezése a *Hitel*ben elősegítette irodalmunkban a magyar romantika második hullámának létrejöttét, egy olyan irodalmi irány kibontakozását, mely a romantika fantáziagazdagságát és lendületét megtartva a konkrét nemzeti feladatok szolgálatába állítja a költészetet.

A Széchenyiről szóló irodalom e sokrétű és ellentmondásokban bővelkedő egyéniség és politikai pálya megrajzolásában hol ezt, hol azt a mozzanatot emeli ki, az értékelés alap-

¹ Széchenyi és a szépirodalom kapcsolatáról szóló legfontosabb művek: GYULAI PÁL: Vörösmarty életrajza. — ZICHY ANTAL: Gr. Széchenyi István naplói. „Iskola” c. fejezet. Bp. 1884. — GYULAI PÁL: Gróf Széchenyi István mint író. Olcsó könyvtár. Bp. 1892. — BEÖTHY ZSOLT: Széchenyi és a magyar költészet. Bp. 1893. — VISZOTA GYULA: Gróf Széchenyi István naplói. Fontes-kiadás. I—VI. A bevezetésekből az „Írói munkássága” c. fejezetek. — SKALA ISTVÁN: Gróf Széchenyi István és a magyar romanticizmus. Bp. 1938. — KORNIS GYULA: Széchenyi és a magyar költészet. Bp. 1941. — TÓTH DEZSŐ: Vörösmarty Mihály. Bp. 1957. — Ezeket a műveket jelen dolgozatunkban több helyt felhasználtuk, a továbbiakban nem utalunk rájuk lábjegyzetben.

színezetét az dönti el, hogy a harmincas vagy negyvenes évek Széchenyijére vetik-e a hangsúlyt. A *Stádium* vagy a *Kelet népe* szerzője-e az igazi Széchenyi, melyik hagyomány a marandóbb, a bátor reformeré vagy a saját működésével is támogatott átalakulási irányzat határozottabb kibontakozásától megriadó politikusé. A Széchenyi irodalmi hatásával foglalkozó kutatás válasza e kérdésre teljesen egyértelmű: íróinkat a harmincas évek Széchenyijének működése termékenyítette meg. Így ítélte meg Gyulai is, mind Vörösmarty életrajzában, mind Széchenyiről mint íróról készült dolgozatában, ez a hatás áll Beöthy szép tanulmányának előterében, ezzel foglalkozott a szellemtörténeti irány is, így Skalanak és Kornisnak Széchenyi és a romantikus irodalom kapcsolatairól írt munkái.

Széchenyi s a szépirodalom kapcsolatait vizsgáló irodalom azt is kiemeli teljes egyöntetűséggel, hogy a nagy reformernek nemcsak a kultúrpolitikai vagy az egész ideológia kialakulása szempontjából jelentős tettei, írásai hatottak íróinkra, hanem sokszor talányos, a képzeletet foglalkoztató, nemcsak gondolkodásra készítő, hanem az érzelmvilágot is megrázó egyénisége és izgatási modora is. Gyulai szerint „éppúgy államférfi, mint költő, vates mint a régiek neveztek a költőt”. Ez a költői jelleg az az ihletettségek, amellyel Széchenyi eszméit hirdette, és amellyel az írókat, mondhatni az irodalmat is magával ragadta. „Midőn Széchenyi Hitelében az európai új eszméket hirdetve s alakító erejüktől várva az alkotmány, nemzetiség és társadalom újjászületését, nem habozott kimondani, hogy Magyarország nem volt, hanem lesz, fölindított minden magyar szívet. Volt lelkesülésében valami szent és szentségtelen, az elragadtatás és a gúny bizonyos vegyülete, mely különösképp, de mindenkire hatott, egész a velők osztlásáig. . . . a lelkesülés és gyűlölet rajongása üdvözlé a látnokot, a reformátort, az izgatót, . . . A költők éppen olyan megdöbbenve tekintettek Széchenyire, mint maga a nemzet . . . Ők voltak az elsők, akik befogadták a reményt és hitet.”

Széchenyi egyéniségéből már kezdettől fogva kiemelték ismerői és elemzői az irodalmi jellegű vonásokat, a romantikus lelkialkatot. Wesselényi szerint Széchenyi műveltsége fiatalkorában főként esztétikai jellegű volt. Kemény már kimondottan romantikusnak ítéli ellentétéből szőtt lelkialkatát, Beöthy szerint Széchenyi „költői egyéniség”. A szellemtörténész Szekfű Gyula az európai romantika egészébe, a romantikának nem pusztán irodalmi, hanem filozófiai, világnézeti és politikai áramába is beállította Széchenyinek nemcsak egyéniségét, de működését is. A politikai romantika egyetlen tisztá képviselőjét látta benne, viszont ezáltal ködössé tette magának a politikai romantikának a fogalmát is. Újabb marxista történetírásunk határozottan tagadja, hogy ennek a nagy reformernek köze lenne ahhoz, amit a köztudatban politikai romantikának nevezünk, mely a feudalizmus konzerválását ápoló, reakciósan tradícionista irányzat.²

Széchenyi naplóiban³ a kör jelentős embereit felsorolva nem is a német szellemtörténet által kiváltképpen romantikusnak ítélte politikusokat említi, hanem pl. Benjamin Constant-t, a restaurációval szembeszegülő híres francia parlamenti szónokot és liberális reformert, akinek irodalmi művei ugyanakkor a jellegzetes romantikus életérzésnek és stílusnak szinte iskola-példái.

Valóban Széchenyit semmi módon sem lehet összekapcsolni a középkort feltámasztó, dogmatikusan hagyományörző, reakciós romantikával, de annál inkább az európai romantikának azzal az ágával, mely a kor szabadelvű és demokratikus törekvéseinek adott lendületet, mely főként 1830-tól kezdve a vezető irányzat, elsősorban az irodalom és a művészetek terü-

² Szekfű Gyula a *Három nemzedékben*. Széchenyi marxista történelmi értékelését (melyen alapul a jelen irodalomtörténeti tanulmány is) l. a következő művekben: Magyarország története II. k. Egyetemi tankönyv. Bp. 1957. MÉREY GYULA „Széchenyi István” fejezet: 167—174. l. — BARTA ISTVÁN: Széchenyi István: Válogatott írásai. Bp. 1959. — Széchenyi István. Társadalmi Szemle, 1960. febr. — ORTUTAY GYULA beszéde az Akadémia Széchenyi-emlékülésén. 1960. ápr.

³ Naplók. II. k. 734.

letén. Éppen ezért, ha nem fogadhatjuk is el a Szekfü-féle koncepciót Széchenyiről mint a romantikus államférfi prototípusáról, nem helytelen jellemének romantikus vonásait közelebbről megvizsgálni, mert ezek ötvöződtek a gyakorlati reformer realizmusával, s a vonások e vegyülése egyéniségében a sajátosan magyar romantika megértését is elősegíti.

Széchenyi egyéniségének romantikus vonásai a *Naplók* megjelenése óta állanak teljes kirajzoltással előttünk. De a kortársak is sokat észrevettek belőlük, Kemény már használja a „romantikus típus” kifejezést vele kapcsolatban. Feltehetőleg már jóval előbb is nemcsak az arisztokrata társaságokban beszéltek „byronias” jelleméről, köztudomású volt Wesselényivel való ifjúkori barátságának romantikus jellege is, nem kevésbé volt nyílt titok eszményi szerelme Crescentia iránt, melyet már a *Kelet népe* vallomásszerű bevezetése előtt világgá kiáltott az Akadémia címerterve, a sást megítató Amphitrite, és az sem lehetett titok, hogy kinek szólt a *Hitel* lírai forróságú ajánlása. E személyes mozzanatokon felül, Széchenyi műveinek előadásmódja, a Gyulai szerint „elragadtatásból” és „gúnyból” szőtt rapszodikus-legendés hang, a klasszikus retorika szabályait elhanyagoló szubjektív szerkesztési mód is sokat megmutathatott a belső ember szenvedélyektől fűtött és gazdag képzelete vezette valójából. A Kazinczyas stilizáltsággal szöges ellentétben állt a szubjektív Széchenyi-stílus, mely nemcsak az autodidaxis és a klasszikus tanulmányok elmaradásának következménye, hanem a túlradó érzelm- és gondolatvilág és a magát hangsúlyozó egyéniség kifolyása is, egyszerűen romantikus stílus.

Mégis ha irodalmunkra tett hatását vizsgáljuk is, az egyéniség és működés közül a hangsúlyt az utóbbira kell vetnünk. A kortársak szemében Széchenyi elsősorban a küzdő, agitáló, célratór és alkotó ember, sőt aki belső világát még bizonyos hidegséggel vette körül, bizonyos távolságtartással, és egyenesen hangsúlyozva a reális tényezők primátusát. Az írókra is a célokat kitűző és az alkotó politikus hatott, persze a hatás szempontjából az sem volt közömbös, hogy Széchenyi műveiben megérezték az írókat, hogy e művekben Széchenyi állandóan hivatkozott költőinkre és irodalmunkra, hogy az irodalom érdemeit a nemzetiség kifejlesztése szempontjából mindig hirdette és hangsúlyozta. A *Naplók* közreadása előtt nem tudhatta a közvélemény, hogy Széchenyi fiatal korától kezdve irodalmi ihletettségi ember volt, maga is megpróbálkozott a szépirodalommal — igaz csak az írásztala számára és német nyelven — de nem kevesebb mint tíz éven át foglalkoztatta az a gondolat, hogy szépíró legyen. Minden esetre ez az irodalmi ihletettség kiérezhető volt írásaiból, melyek bármennyire nem szépirodalmi művek, mégis magukon viselik annak a romantikus lelkialkatnak a bélyegeit, melyből a kor szépirodalma is fakadt: a felfokozott életintenzitást, a szubjektívizmust, és a vele járó vallomás-igényt, a nagy céljai hirdetésében megnyilatkozó vates-hitet és felelősségtudatot.

Mert Széchenyi egész valója a romantikus ember típusát mutatja. Leveleiből, *Naplóiból* az „irodalmi ember” áll előttünk, ahogyan azt a romantikus kor értelmezte és hirdette. Wesselényihez írt levelében így ír: „Bennem a képzelődés nagyobb, mint az összes lelki tulajdonságok”. A képzetnek ez az elsődlegessége összefügg nagy élmény-igényével: „Érzékeny idegalkata folytonos mozgásban, benyomásoknak, gondolatoknak, érzéseknek majdnem állandó hajszájában keresi a hevüléseket, ha másképp nem, a test fáradalmi által. Keresi a lélek izgalmait, s hánykódó szívvel vérezve élvezi a szenvedéseket . . . hajszolja a szerelem konvulzióit, s lehetőleg kiélesít minden összeütközést.” „A képzet tekintetében csak a nagy költők hasonlítanak hozzá . . .” így jellemzi találó szavakkal Beöthy Zsolt. Küldetésének hitét is romantikus módon mitológiai méretekre növeszti: „Érzem, hogy a szellemek világával állok összeköttetésben. Az őrdög-e? vagy az én génuszom? Nem tudom. Ha a második, úgy a magyartól nemzet lesz.”

Ez a fokozott életigény, képzetgazdagság, ihletettség a romantikus kor embereszményének alapvonásai. Nem meglepő, hogy Széchenyi irodalmi műveltségének alapjai is ebben az irodalmi irányban gyökereznek. Sokszor panaszkodik elhanyagolt neveltetése miatt. Azt a műveltséget, amelyet a XIX. sz. elején a tanult magyar emberek elsajátítottak, sohasem

tudta egészen magáévá tenni. Kezdvé azon, hogy nem tudott jól latinul. Jogi tudásában is voltak hiányosságok. Irodalmi műveltsége sem az ókori klasszikusokon alapul, bár Vergilius kedves költői közé tartozik és győtri magát a görög drámaírók eredetiben való olvasásával. Stílusából, művei szerkezeti felépítéséből hiányzik a klasszikus tanulmányokon alapuló kikerekítettség, ezt bírálói szemére is vetették sokszor. Mint szónok is rendkívül rapszodikus, ötlet-szerűen szerkeszt, a cicerói klasszikus felosztás és numerusosság hiányzik beszédeiből, egyenesen meg is veti ezt a modort. Műveltsége a saját kora szemszögéből teljesen modern, fiatalokorának olvasmányai az újabb írók, vagy azok, akiket az újabb irodalom tekint mintaképének, mint Shakespeare. Byron, Schiller és Alfieri az ifjúkori olvasmányai, melyekhez élete mozzanatait és eszményeit kapcsolja. Posa márkéért lelkesedik, Alfieri Sophonisbájából a regényes szerelem mozzanatát emeli ki és vonatkoztatja saját, Karolina, majd Crescencia iránti szerelmére. Montaigne-ből az egyéniség-kultuszt és sztoikus lélekmegnyugvás művészetét tanulja, a felvilágosodás nagy alkotói: Voltaire és Rousseau kedves olvasmányai. Már ez a felsorolás is mutatja, hogy ennek az erősen német kultúrájú embernek a voltaképpen német romantikához nem sok kapcsolata volt, ha a divatos rémdrámákat nem számítjuk, olvasmányai a felvilágosodáshoz épp úgy fűzik, mint a romantikához. Romantikus az irodalom-élvező magatartása: nem a „literary gentleman” műélvezete ez, hanem a párhuzamok keresése saját egyéni életéhez az irodalomban, az irodalom életmegoldó, problémamegoldó igénnyel való szemlélete. Az irodalom számára életfelfokozó eszköz, Alfierivel, Wertherrel szeret, Shakespeare-rel elmélkedik, Byron Manfrédjával és Kainjával vívódik önmagában, Schiller Don Carlosával és Posájával együtt lelkesedik a barátságért és a hazafiúi hivatásért. Már a tizes években felfedezi a magyar Alföld szépségeit, ez is arra mutat, hogy egy olyan fejlődést érez meg, melynek éppen az irodalomban lesz nagy jövője. Mikor görög földön korszok, cserepek után ás, a byroni hellenizmus ihleti inkább, mint a klasszikus kultúra iránti közvetlen érdeklődés. Mikor ugyan csak görög földön a sokat idézett megrendítő sorokat írja le a „csunyácska hazáról”, mintha egy romantikus költő mémoires-jaít olvasnánk. Mint élmény-szomjas és nagyfantáziájú ember maga is megpróbálkozik a költészettel, a lírával, a regénnyel — Werther és a roman personel-ek mintájára én-regény formájában. Drámavázlatában a Manfrédet utánozza, azonban rájön, hogy az írói alkotáshoz nem elég az élményekre való képesség és a dús képzelet, hanem ahhoz művészi alakító erő is kívántatik, és másutt keres teret becsvágyának. Így is számára az irodalom élet és az élet irodalom a romantika szubjektivistá értelmezésében.

Széchenyi ifjúkora a szentszövetségi restauráció idejére esik. Ő is ott van a bécsi kongresszus színes forgatagában, a reakciós romantika főfészkeiben, a könnyű női kalandok hőse és a divatos egyházi szónokok bűnbánatra hívó prédikációinak hallgatója, Metternich személyes ismerőse és bemutatkozik a korabeli feudális restauráció valamennyi szereplő nagyságának, de belső világában mégsem hódol be ennek a középkort feltámasztani akaró álarcosbáznak.

Jellemző e szempontból az az élesen elítélő hang, ahogyan a német romantika egyik jellemző területéről, a Napóleon elleni háborúra buzdító német költészetéről, annak egyik jellegzetes megnyilatkozásáról, Friedrich Rückert háborús verseiről ír. A regresszív romantikától egyébként Napóleon-tisztelete is elválasztja. Mindez annál feltűnőbb, ha meggondoljuk, hogy Széchenyi a lipcei csata egyik kiemelkedő szereplője volt.⁴

Nézeteiben felvilágosodáskori elemek élnek tovább romantikus átszíneződésben. Az emberi tökéletesedés lehetőségéről, a perfectibilité-ről folytatott vitában Staëlnének ad igazat a francia restauráció gondolkodói Bonald, De Maistre és Chateaubriand ellenében. Naplóból

⁴ ZICHY ANTAL: Gr. Széchenyi István naplói. 7. 1. Napóleon-tiszteletére: VISZOTA: Sz. Napló II. XXX. 1. A romantika kétarcúságára jellemző Friedrich Rückert és Vörösmarty együtt-szereplése az 1840. évi Meyer—Guttenberg-albumban. Vörösmarty híres epigrammája Babits szavai szerint „a felvilágosult munka dicsőségét zengi”, Rückert szerint a könyvnyomtatás csak ártott a művészeteknek, s ezért a költő távol marad az ünnepektől. (Vörösmarty Összes Művei. Akad. Kiad. II. k. 704.)

világos, hogy az utóbbiakat nem szíveli, Staëlnének viszont személyes ismeretségét is keresi. Staëlné perfectibilité-elméletében voltaképpen a felvilágosodás haladás eszméje (progrès) él tovább a romantika köntösében. Széchenyi később is mellette nyilatkozik: „mint Istenben úgy hiszek én az emberi tökéletesedésben.” Ez az aufklárista eredetű gondolat már Staëlnénál is a Herdertől eredő organikus fejlődési eszmével társulva jelentkezik, a nemzetek életkoráról vallott fikcióval együtt. Széchenyi számára a perfectibilitás és az organikus fejlődési elv egyaránt emelő reformatori munkájában, hiszi, hogy újjáalakulhat Magyarország, mert hisz az emberi tökéletesedésben, és mert hiszi, hogy a magyar még ifjú nemzet. Így a Herder művéből szétterjedő magyar pesszimizmust a herderi organizmus-elmélet segítségével is nemzeti optimizmussá formálja.⁵

Ha a romantika írőiből azokat választja ki magának, akik a felvilágosodás haladás-hitét továbbfejlesztették, a felvilágosultakból is olyan gondolatokat ír ki, melyek a romantikus koncepcióba is beleférnek. Rousseau Társadalmi Szerződéséből a népek fiatalságáról szóló passzust jegyzeteli ki, Voltaire tanításából a nagy történeti személyiség szerepéről vallott nézet érdekli.⁶

Így világnézete, erkölcsi felfogása a felvilágosodásban gyökerezik, melyet keresztény-romantikus átszínezéssel tesz magáévá. Ehhez harmadik tényezőként járul a gyakorlatiasság ideológiája: az utilitarizmus, melyet Baconból, Franklinból, Benthamból tanul. Hit az emberi haladásban és az organikus fejlődésben és hasznossági elv nem magyarán meg teljesen világnézetét és tevékenységét, ha nem tennék hozzá, hogy a tökéletesítés, a fejlesztés, a kibontakoztatás és a használni akarás konkrét tárgya már ifjúkori álmaitól kezdve a „csúnyácska haza”, melyért nagyobb hevületet érez, mint az asszonyok szerelme keltette érzés-Naplója sokat idézett görögországi fejezete szerint.

Széchenyi küzdelmeinek fő hajtóereje természetesen nem ezekben az eszmei mozzanatokban keresendő, hiszen nála senki többet nem hangsúlyozta az „érdeket”. Külföldi utazásain tett megfigyelései elsősorban arra tették képessé, hogy felismerje a magyarországi feudális gazdálkodás elmaradottságát, rosszul jövedelmező voltát, melyet mint birtokos saját tapasztalataiból is ismert. A szellemtörténészek hibájába esnénk, ha ennek a nagyon is gyakorlati államférfinak a működését a morális reformterületre csökkentenénk, még akár részben is. De ha romantikus irodalmunkkal való kapcsolatát vizsgáljuk, akkor szükségszerűen előtérbe kerülnek ezek az ideológiai tényezők: ő hatását mint az új nemzeti erkölcs meghirdetője és mint gyakorlati államférfi együttesen érte el. Az irodalommal való kapcsolata szempontjából pedig fontos tudnunk, hogy a Wesselényi által említett fiatalkori esztétikai műveltségét nem az ókori klasszikusok tanulmányozása, hanem a korban modern-nek számító, tehát romantikus irodalom alakította ki, de egy olyan romantikus irodalom, mely nem fordult szembe a felvilágosodással, hanem áthasonlítva bár, de őrizte annak számos hagyományát.

Az újjáébredő magyar irodalmat Széchenyi csak a húszas évek második felében ismerte meg. Az Akadémia létrehozását megindító gesztusa, még előbb felsőházi magyar nyelvű beszéde oly időben hangzottak el, amikor vajmi keveset ismerhetett a magyar irodalomból. De szavaiból kiviláglik, hogy a lényegét megértette: ti. hogy a nehéz évek során a magyar írók voltak a nemzetiség fenntartói a hazában. Ennyit már atyai hagyományként is tudhatott. Az Akadémia érdekében tett lépését nagy lelkesedéssel fogadta az irodalom. Egyelőre a klasszicista modorú ódák jeleztek a visszhangot, köztük a későbbi ellenfél, Desseffy József köszöntése a Felső Magyar-Országi Minerva hasábjain.⁷ A későbbi hívek, Bajza és Vörösmarty egyelőre csak barátaiknak írt lelkes hangú leveleikben fejezték ki örömeiket. Mélyebb élményt a magyar irodalomból először Berzsenyi és Fáy jelentettek Széchenyi számára. Míg őt a világiro-

⁵ ANGYAL DÁVID: Gróf Széchenyi István történeti eszméi. Bp. Szle. 1907.

⁶ Vö.: BARISKA MIHÁLY: Gr. Széchenyi István és a francia irodalom. Bp. 1928.

⁷ DESSEFFY JÓZSEF: A szép példa. Felső Magyar-Országi Minerva, 1825. IV. 501.

dalomban az általános emberi szenvedélyek és vívódások ábrázolása ragadta meg, és abban saját személyes érzelmeire keresett visszhangot, a magyar íróktól a nemzeti feladat megéneklését várta. A nemzeti önismeret és önbírálat régebbi költői megfogalmazói közül Virág lehetett az, akinek versei a leghamarabb a kezébe juthattak. Virág már azon kesereg, hogy „Hunnia földé ugar, parlag”, ami Széchenyinek később oly gyakran szereplő kifejezése lesz.⁸ Legkedvesebb költőjében, Berzsenyiben is a hazafias érzés dalnokát becsülte elsősorban. Hogy politikai műveiben nemzeti témájú verseit idézi, természetesen látszik, azonban Crescence számára is *A magyarokhoz*-t fordítja le, s nem egyéni érzelmeiket kifejező lírikumait. Egyéni érzelmeire Goethénél, Byronnál keres választ, a magyar költő szavai nemzeti feladatára lelkesítik. De már ekkor ott van a magyar költők szárnyalásának nézői közt mint a *Hitel*-ben írja: „Midőn másutt sással repül a költő képzelete a határtalan kékben s ezernyi embertárs osztja szíve hevét, s vele sír vele mosolyog; nálunk nem mer emelkedni, nehogy tollát veszítse. S ha mégis köd, szélvész s zivatarok közt merész felövelni, szinte csak maga, kevés más nézőkkel, méri felemelkedési magasságát.” Minthogy élete új célja a nemzeti feladat, s mint eddig is mindig az irodalomtól saját törekvései visszhangját várta, Berzsenyit félre is érti. *A magyarokhoz* hazafias pátosza, nemzeti köcsösödést ostorozó szózata jól belevág reformátori programjába, de az utolsó szakaszok fátumhite, történelmi pesszimizmusa annál kevésbé. Ezeket nem is fordítja le Crescence számára, szerinte ezt a cenzúra miatti kényszerűségből írta volna csak Berzsenyi. Azt a sort pedig, amelyben Berzsenyi arról szól, hogy „más magyar kar mennykőve villogott Attila véres harcai közt” úgy értelmezi, hogy a jelen már más feladatokat állít a nemzet fiai elé, mint a harci erények. A tiszta erkölcsről, polgárerényről szóló Berzsenyi-tanítás annál jobban egyezik programjával. A magyar viszonyok sajátosságai miatt a polgári átalakulást egy feudális osztály hivatott végrehajtani, éppen azért az átalakulás morális folyamatnak, egy osztály önátalakítási műveletének tűnik ez osztály tagjai előtt. Ennek az önátalakítási ideológiának szinte legtipikusabb formája a Széchenyié. Hangsúlyozza a kapitalizálódás útjára való lépés érdek-jellegét — talán legjellemzőbben, amikor Van Peng urat lépteti fel a *Stádium*-ban. Ugyanakkor az is világos előtte, hogy ilyen ellentmondásos folyamat nem lehetséges morális erőfeszítések, hazafias áldozatnak tűnő gesztusok nélkül. A kettős, az érdek és az erény kettős hangsúlyozása jellemző formája Széchenyi agitációjának: a *Hitel* a magyar birtokos számára több jövedelmet jelentő váltótörvény megalkotására buzdít, de a „hitel” egyben morális fogalom is: szavahihetőség, szótartás, becsület, a nemzet erkölcsi ujjaszületésének előmozdítója, melyhez honunk szebbelkű asszonyainak érzelmi támogatása is szükséges. Berzsenyi ódáiban Széchenyi történelmileg szükségyszerű nemzeti morál-igényére talált visszhangot, Fáy meséiben viszont — melyeknek olvasását mint reformeri pályája egyik indítékát emlegette később — a gyakorlatiasságra, a hamis érzelmek leleplezésére irányuló hajlama kapott irodalmi táplálékot. Fáynál az állatmese általános emberi tipológiája a konkrét magyar viszonyok szatirikus tükrözésévé lett,⁹ és ezt vette észre az a Széchenyi, aki később meghökkenően szenvedélyes kíméletlenséggel tudott ostorozni minden haladást gátló ódsíságot. A Széchenyi írásaiban megnyilatkozó kettős hangnem: a morális lelkesültség egyfelől, a szarkazmusig erősödő szatíra és szellemesség másfelől, így már a húszas években a magyar irodalomban is ihlető példákra talált.

Mint már Kossuth szavait is idézve jeleztük, az Akadémia megalapítása volt az az első lépése Széchenyinek, melyet „sem korán, sem későn”, hanem éppen a maga idejében tett. A nyelvújítási harc ekkor már lezárult, így megvolt a lehetősége annak, hogy egy testület objektív tudományossággal vegye kezébe a nyelv ügyét. Az irodalomban új nagy tehetségek tűntek fel — 1825 a *Zalán futása* éve — megért a helyzet, hogy az új intézmény a sok tehetség beszerzésével valóban tekintélyes fóruma legyen a magyar szellemi életnek. Az 1823 óta forrongó

⁸ Virág Benedek: Egyed Antalhoz (episztola).

⁹ WÉBER ANTAL: A magyar regény kezdetei. Bp. 1959. 60—61.

magyar nemességben már megszűnt az elsőferenci időkben uralkodó közöny, így az ország közvéleményében is előtérbe került a magyar nyelv ügye. A lázongó hangú megnyilatkozások miatt a hazafiak, elsősorban az írók komoly reményekkel tekintettek az 1825 őszi országgyűlés elé. Hogy e remények nem mentek teljesen semmivé, az az ifjú Széchenyi érdeme. Az Akadémia alapítása lelkesedést keltett, s ha utána az országgyűlés végső mérlege negatív volt is íróink szemében, az Akadémia ügye napirendre került, s öt év múlva valósággá is lett. Nem az Akadémia teremtette meg a reformkori irodalmi életet, de szervezettséget, támogatást adott neki és véglegesen igazolta azokat, akik a szellemi élet középpontjául Pestet választották. Az alapítás és a megvalósulás közti öt esztendő is segítette az írói ambíciókat és a tehetségek differenciálódását.

Az 1842. évi híres akadémiai beszédében Széchenyi visszatér az Akadémia megalapításának kérdésére, és részletesen kifejti: mért éppen egy nyelv művelő társaság létrehozása volt akkor a legfontosabb feladat: „nem lehet nemzetnek sürgetőbb és komolyabb fennivalója, mint nyelvét lehetőleg közel vinni a szoros tudományok szabatosságához; mert csak oly nyelvvel, mely ehhez leginkább közelít, lehet aránylag legtöbbet legszaporábban saját érdeke körül felvilágosítani, a hatalom mind bel- mind kívül viszonyhoz nézve pedig ott van, ti. azon nemzeteknél van — legtöbbször mai felvilágosult időkben, mikor egyedül a való győzhet, mint-hogy anyagi diadal nem győzelem, hanem elnyomás — hol a legnagyobb számot legszaporábban lehet saját érdeke körül összpontosítani.” Ebben a beszédében — mint ismeretes — Széchenyi a magyar nemzetiségnek minőségi kifejtése mellett foglal állást, és szembefordul a Magyarországon élő többi nemzetiség erőszakos elmagyarosításának törekvéssel. Hogy 1825-ben Széchenyinek az Akadémiát megalapító fellépése a pozsonyi diétán mekkora politikai tudatossággal történt, ez sok vitára adott alkalmat a szakirodalomban,¹⁰ de tette kétségtelenül beleillett a magyar fejlődés vonalába, mely először a nyelv és a kultúra területén tudta megteremteni a polgári nemzetállam megvalósításának feltételeit, ezekhez pedig szorosan hozzátartozik egy olyan nemzeti nyelv megteremtése, melyen „lehet aránylag a legtöbbet legszaporábban saját érdeke körül felvilágosítani”.

A nyelvújítás ügye elvi síkon 1825-re már tulajdonképpen győzött, de a diadal teljessé tételéhez éppúgy hozzátartozik az, hogy Széchenyi irodalmi munkatársai megválasztásával (Döbrentei, majd Helmezy), műveinek nyelvével, a *Világban* való állásfoglalásával az újítás mellé állt, mint az, hogy Vörösmarty a legmagasabb művészi fokon a nyelvújítás eredményeinek felhasználásával teremtette meg a modern magyar költői nyelvet. Széchenyi maga kevés új szót alkotott, de munkái révén számos közzogi, gazdasági és műveltségi szó került be a köznyelvbe: a reformkori hírlapirodalom nyelve voltaképpen az ő műveiből táplálkozik. Tolnai Vilmos a Széchenyi által elterjesztett legközhazszerűbb új szók közül nem kevesebbet mint ötvenegyet sorol fel.¹¹ Hogy Széchenyi az Akadémiát mennyire a nyelvújítás tényezőjének szánta és tekintette, mutatja az 1842-es híres beszéde is, melynek végén felszólítja tudósainkat, hogy a német „Klugheit”-ban foglalt gondolat kifejezésére alkossanak megfelelő magyar szót.

Az 1825 körül előretörő új költői nemzedék tagjai, mint a nyelvújítás hívei léptek fel, ezért az első támadások a későbbi aurorásokat az ortológia részéről érték, így Maróthi és Nátyl *Új szellemében*, melyet a későbbi legelkeseredettebb ellenfél, Thewrewk 1831-ben újra kiadott.¹² A magyar romantika egyik alapvonása a felvilágosodás egyik legmaradandóbb hazai vívmányára, a nyelvújításra való építés — de azt áthasonlítva, átalakítva, főképpen Vörösmarty költészete által, aki a deákosok és Berzsenyi hagyományához legalább annyira, ha nem jobban

¹⁰ BALOGH JENŐ: A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása. Bp. Szle. 1925. 201. k. 161.

¹¹ TOLNAI VILMOS: A nyelvújítás. 160—161.

¹² Vörösmarty Mihály *Összes Művei*. Akad. Kiad. 1960. II. k. 481. A Pályalombok Bojszic. epigrammájához fűzött jegyz.

kapcsolódik, mint a Kazinczyéhoz. Széchenyit újítási törekvései, másfelől Berzsenyi-tisztelete és a Berzsenyével rokon morális és patrióta pátosza is szükségszerűen közel hozta a magyar romantika íróihoz.

Széchenyinek nemzetiség-tökéletesítési programjához hozzátartozott az egyetemes humán-gondolata: az emberiség számára akart megtartani egy nemzetet — sokat idézett szavai szerint. A haza és emberiség együttes emlegetése is rokonná tette reformkori írónkkal. Nagy vállalatai közül különösen az Alduná hajózhatóvá tétele volt szembezőkően nemzetközi jelentőségű. Az 1835. évi Aurorában Székács József epigrammájában kapta meg ez első irodalmi visszhangját. Székács Hunyadival hasonlítja össze Széchenyit, s őt mint „békevitét” ünnepli, aki előtt megnyílnak a Vaskapu szirtjei, amikor nemzetekét akar összekapcsolni a hajóúttal. Székács epigrammájával, mint mottóval indul František Škorpík morvaországi írónak a tanulmánya Széchenyiről a *Hronka* c. szlovák folyóiratban, mely a *Hitel* szlovákra való fordításának sürgetésével zárul. 1839-ben pedig Flechtenmacher Keresztély erdélyi szász származású író, Ghica moldvai fejedelem jogtanácsosa román nyelven tanulmányt, majd odát ír Széchenyiről *Hunyadi és Széchenyi* címen, ebben Széchenyi mint „a béke héraosa”, „a béke ragyogó embere” szerepel, aki aldunai vállalatával „Kelet s Nyugatot testvéri ismerőssé” fűzi össze.¹³

A Széchenyi által is hirdetett humán-elv közismerten általános egész reformkori irodalmunkban, de a magyarországi nemzetiségek nyelvi és kulturális törekvései megítélésében Széchenyi messzebbre látott, mint romantikus irodalmunk vezető képviselői. Már 1834-ben így ír hozzá Zaharie Karkaleki, a pest-budai Bibliothecă Romanească szerkesztője: „amikor Kegyelmed minden erejével Nemzete boldogságán fáradozik és idegen országokat jár be, nem kímélvén az ezzel járó mérhetetlen költségeket, ugyanakkor nagy lelkesedést tanúsít más magyarországi és szomszédos nemzetek művelődése iránt is.”¹⁴ Karkaleki megállapítását alátámasztják az ezekben az években írt, bár később kiadott *Hunniának* a türelmetlen nyelvi nacionalizmust elítélő szavai. Mikor Széchenyi az 1832—36-os országgyűlésen elítélte, a hivatalos életben szereplő magyar—latin—német Babel-szerűséget, ennek más értelmű volt, mint Szontágh, Toldy, Vörösmarty és Bajza kifogásainak a soknyelvű „Babel” ellen. Széchenyi csak azokon a területeken akarta egységessé tenni a magyar nyelv használatát, melyeket eddig a latin nyelv foglalt el, romantikus írónk viszont elítélte a többnyelvűséget az irodalom és a művelődés területén is.¹⁵ Valószínű azonban, hogy írónknak az 1842-es beszéddel szemben tanúsított elítélő magatartásába az is belejátszott — az elvi megfontolásokon kívül — hogy Széchenyinek ez az előadása a *Kelet népe* után hangzott el, úgy érezhették, hogy ez az óvatosságra intés is beletartozik Széchenyinek az 1841 utáni, ekkor már a határozottabb tempójú haladást fékezni törekvő új programjába.

Az Akadémia megalapítása 1825-ben mindenesetre az új magyar irodalom teljes lelkesedésével találkozott, éppúgy, mint a Széchenyi-művekben a patrióta morál és a gyakorlatiasság együttes hangoztatása. A gyakorlatiasság és a morális reform együttesen szerepel már Széchenyi első kis füzetében a *Lovakrul*-ban is. Kazinczy Széchenyihez intézett episztolája mutatja ennek e voltaképpen a lótenyésztés szakmai kérdéséről írt füzetnek az eszmei visszhangját. A Széchenyit támadó „rossz lópöcér” került itt egy szintre a Kazinczyt maró „nyelvpöcérrel”, tanulságként pedig kiemeli Kazinczy azt a közösen vallott elvet, hogy lehet meríteni az idegen példából, és nem kell jogosultnak elismerni minden ócskaságot, csak azért, mert hazai.

¹³ BITAY ÁRPÁD: Román dicsőítő irás és vers a Széchenyiekről 1839-ből. Erd. Irod. Szemle. 1928. 89—92. — KEMÉNY G. GÁBOR: Szöveggyűjtemény a szomszéd népekkel való kapcsolataink köréből. „Széchenyi István és a szomszéd népek” c. fejezet. Kéziratban. A szerző szíveségéből jutottam hozzá. (ŠKORPIK cikke: *Hronka* II. rész. 1. k. 1837. 46—50.)

¹⁴ KEMÉNY G. GÁBOR: Id. m. Karkaleki ajánlásának lelohelye: Bibliothecă Romanească (Buda), 1834, 9. rész ajánlása.

¹⁵ Vörösmarty Mihály Összes Művei. Akad. Kiad. Bp. 1960. Rummyhoz c. epigramma jegyzetében. II. k. 554—555.

A *Lovakrul* elemzése kulcskérdés Széchenyi magyar íróága kérdésében is. 1824-ben még zavaros, germanizmusokkal terhelt, magyarosnak nem nevezhető mondatokat ír, tele nyelvtani hibákkal. A *Hitel*ben pedig már előttünk áll a jellegzetes Széchenyi-stílus, melynek sokszor egyenesen ízesen megfogalmazott kitételei — különösen a satirikus részekben — e reformer olyan ellenzőinek is feltűntek, mint Orosz József. Az átmenetet a *Lovakrul* jelentette, melynek nyelvi formákba öntéséhez Döbrentei volt Széchenyi legfőbb támogatója. Döbrentei később izléstelenül el is túlozta ezt a titkári segítséget, amivel joggal hozzájárult Széchenyihez fűződő viszonya elhidegüléséhez. Sajnos, a *Lovakrul* kézírata elveszett, s így nem lehet pontosan nyomon követni azt a folyamatot, amikor öt év alatt a magyarul rosszul beszélő Széchenyiből magyar író lett.

Döbrenteinek, K-sfaludynak és Helmecczynek a *Hitel* kéziratához fűzött nyelvi megjegyzései viszont reánk maradtak, és láthatjuk, hogy ekkor már Széchenyi írói szabadsággal fogadta vagy vetette el íróbarátai stílári javaslatait.¹⁶

Széchenyi igazi nagy hatása az egész magyar közéletre, benne az irodalomra a *Hitel* megjelenésekor következett be. Mint jeleztük, ez Széchenyi első, igazán eredeti magyarul írt műve. A mű megszületésekor már ott voltak íróink, az említetteken kívül Fáy és Vörösmarty is, kéziratát is olvashatták.

A *Hitel* nagy hatása éppen pontos időszerűségében rejlett. A legjobb pillanatban jött, a júliusi forradalom és a kolerajárvány okozta zavargások évében, amikor minden világosan gondolkodó főnek meg kellett értenie, hogy a reformok megindulása elkerülhetetlen ebben az országban. A mű az egész közélet számára a legalkalmasabb időben fejtette ki hatását, ez azonban az irodalmi fejlődés szempontjából még külön időszerűséget is jelentett. A magyar romantika első hulláma, a húszas évek romantikája, végeredményben egy pesszimiztikus nemzetszemléletből, az elkorcsosodás ideológiájából táplálkozott. A nemzeti elfajzás eszméje a felvilágosodás és a nyelvújítás korának klasszicizmusában alakult ki, és az ennek megfelelő, hol ódai, hol elégiai hangnem is, aszerint, hogy a múlt nagyságáról vagy a jelen törpeségéről szólt-e az író. A deákosoknál ez az idegenmajmolást sújtó satírává lesz, nemegyszer felvilágosodásellenes éllel (Rájnis, Baróti Szabó), Virágnál, még inkább Berzsenyinél tragikus nemzet-konceptióvá, az utóbbinál már végzet-hitté is. Az elkorcsosodás okainak meghatározásában az irodalom egyre inkább a nemzeti függetlenség elvesztésének tragikus fájlalásáig emelkedik, talán legszebb megnyilatkozása ennek a hangulatnak a fiatal Vörösmarty verse, a *Mikes büja*, mely a cenzúra miatt csak átírt formában kerülhetett nyomtatásra. A jelen törpeségével a dicső múlt szembeállítás a korai romantikában elégikus és buzdító is egyben: buzdító a regenerációra, melyet még egyelőre inkább a régi erények feltámasztásában remél az író. Már arról is van természetesen szó, hogy a kulturális fejlődés az újjászületés útja, mint ezt Berzsenyi Kazinczyhoz írt episztolájában olvashatjuk. A regeneráció eszméje kiemelkedés az elkorcsosodás pesszimizta ideológiájából, de szükségszerűen a múltra mutat — hisz azt kell utánozni, annak példájából meríteni, ha újra nagyok és szabadok akarunk lenni. A regeneráció elmélete, mégha hozzá vesszük a kulturális előrehaladás tényezőjét is, akkor is szorosan a nemesi osztály észmevilágán belül maradó szemlélet. Hogy egy ilyen értelmű regeneráció a XIX. század elején már nem lehetséges, azt megmutatta íróinknak az 1825—27-es diétát követő általános kiábrándulás. A magyar romantika, első korszakában ehhez a múltszemlélethez és ezekhez a regenerációs reményekhez csatlakozva, létrehozott egy nagyértékű hősi epikát, a Vörösmartyét, a Czuczorét. Létrehozott egy borongós, szentimentális aláfestésű lírát, hazafias tartalommal: Kölcsenyél, az ifjú Vörösmartynál. A líra egyéb területein is kedvezett a bánatos, elvágyódó hang uralmának, melyet a német szentimentális-romantikus költészet befolyása

¹⁶ OROSZ JÓZSEF: Gróf Széchenyi István mint író. Pozsony, 1832. — VISZOTA GYULA: Széchenyi első négy művének nyelvéről. Magyar Nyelv. 1916. 55. 103. 107. 109. — JANCsó ELEMÉR: Döbrentei Gábor és Gr. Széchenyi István. Szellem és Élet. 1942. Kolozsvár, V. évf. 4. sz.

is előmozdított. Elősegítette annak a hazafias-szентimentális novella- és drámairodalomnak a létrejöttét is, melyet a Kisfaludyakon kívül (Károly a Tatárokbán és az Ilkában) a jelenték-telen drámaírók is műveltek. A húszas évek végén írónk előtt világos volt ennek az útnak a további járhatatlansága. A népiesség és ezzel kapcsolatosan a valóságigény beáramlása, az egyre elavulóbb hazafias-szентimentális költészet kiszorulása az Aurorából, sőt ez irány élesebb bírálatának egyre hangosabban megszólaló igénye az aurorások levelezésében: mutatja az írók és a közönség jobbjaízlésének változását.

A *Hitel* — a *Világ* még határozottabban — nyílt szembefordulás a múlt regenerációjának eszméjével. Visegrád romjai nem a múlt dicsőségére, hanem a gyenge urakra, szegény királyokra emlékeztették Széchenyit. Gyulai szavai szerint „Széchenyi meggyalázta a múltat, a magyar egyetlen büszkeségét, s oly jövődőt ígért neki, melyről még álmodni sem mert: kigúnyolta a nemzeti fájdalmat, a magyar egyetlen híérzését, és vakmerő reményt és hitet követelt tőle egy ország romjain, melynek omlását megszokta minden szem, egy nagy elhatározás díjában, melytől elszokott minden szív”. Széchenyinek a múlt megtagadására és a jelen és a jövő felé fordulására való felhívását az egész európai fejlődés bizonyító ereje támasztotta alá, a *Hitel* szavait aláhúzta a párizsi forradalom. Ez a fordulat az irodalom számára is nagyon szükséges volt. Hozzásegítette a magyar romantikát, hogy a múltba vágyódás helyett a jelen és a jövő küzdelmeire való buzdítás feladatát vállalja el nagy érzelmeket és képzeletet megmozgató művészi eszközeivel. A múltban való borongás megszűnése és az új feladatok vállalása új költői tematika és hangnem kifejlődését segítette elő.

A fordulatnak a múltból a jövő felé éppúgy a nemesi, sőt Széchenyi tervei szerint a nagybirtokos nemesi osztályban kellett, illetve kellett volna bekövetkeznie, mint az előző korszak hirdette regenerációnak. A polgári átalakulás mindenütt erősen morális színezetű, a polgár-erényt hirdető ideológia segítségével megy végbe. Fokozott mértékben így van ez, ha az átalakulást hordozó réteg maga a kiváltságos osztály. Széchenyi valamennyi művét átlengeti az erkölcsi színezetű ihletettség. Ennek következménye, hogy írásai telve vannak erkölcsi mondásokkal, aforizmákkal, szentenciákkal. Ezeknek nagy jelentőséget tulajdonítottak a korban, Döbrentei pl. avval dicsekedett, hogy a *Lovakru*-t csak azért nem rakta meg jobban szentenciákkal, mert ezekről ráismertek volna, hogy őtőle valók. A *Hitel* és *Világ* létre is hozott egy egész széchenyiánus irodalmat, melyek egy része utópiikusan továbbképezte az újítási elveket, más része egyes részterületekre iparkodott alkalmazni, de némelyek a szentenciózusság, az erkölcsi elmélkedés területén akarták követni Széchenyit. Ezek után — a konkrét reformtervek nélkül moralizálgatók — a semmitmondó általánosságok halmazát írták össze. Ilyen volt pl. Udvardy János *Élet* c. munkájával, melynek ürességét Bajza a *Kritikai Lapokban*, Vörösmarty pedig egyik epigrammájában olyan találóan bírálta.¹⁷ Mindez arra mutat, hogy a szentenciózusság lényeges része Széchenyi műveinek is, nem hiába nem egy mondása szállóigévé lett. Az aforizmaszerű megfogalmazás politikai jelszavá tömörített bizonyos célkitűzéseket, irányelveket.

Ezzel a társadalmi-erkölcsi célkitűzéseket, politikai jelszavakat szentenciózus formába való öntéssel függ össze az epigramma-irodalom nagy fellendülése a harmincas években. A Széchenyi-jelszó első nagy írói megfogalmazása, mely azt nagy művészi erővel költői képbe sűríti: Kőlcsey *Huszt*-ja. A *Huszt* jelzi egyben a magyar romantika átalakulását is: a romantika holdas váromladékában, jelenik meg az új célok követésére felhívó génius; s mondja, hogy a jelenkort a messze jövődővel vessük össze és ne a még oly dicsőséges múlttal. A *Huszt* egész megformálása szinte jelképesen mutatja, hogy az irodalom vezető iránya a romantika marad, de nem a múltba sóvárgó, hanem a jövőről álmodó és a nagy tettekre indító. Az új kor gyakorlati szükségéi is magukkal hozták az epigramma-irodalom fellendülését. A Széchenyi-program-

¹⁷ UDVARDY JÁNOS: *Élet*. Pesten, Trattner-Károlyi, 1832. *Krit. lapok*. 1833. 3. füz. 127—128. Vörösmarty epigrammája: „Élet” Udvardytól.

nak különösen a *Világban* kifejtett fontos pontja az egyesülés. A *Huszt* után a legtöbbet idézett széchenyiánus epigramma a Vörösmartyé: a *Magyarország címere*. Ezt gyakorlati szükség hozta létre: a budai polgári lövészegylet bálját díszítették a reformkor hazafias szellemének megfelelően az ország címerével. Ez alá írta Vörösmarty epigrammáját, melynek gondolatait pontosan megtalálhatjuk Széchenyi írásaiban.¹⁸ A lóversenyek díjaira készült epigrammák is tömör költői megfogalmazásai lettek a nagy reformer vezérgondolatainak, különösen Kőlcsey szép *Versenyemlékei*. Egyiküket Széchenyi különösen szerette és gyakorta idézte: „Nemzeti fény a cél, hogy elérd, forrj egybe magyar nép!”

A múltból a jövő felé fordulás azonban az irodalomban nem történt teljesen a Széchenyi-féle radikális módon. E téren íróink inkább Kőlcseyt követték, aki *Mohácsában* azt hirdette, hogy a jövő építéséhez a múltat is fel kell használnunk, és az 1830-ban írt *Szobránci dalában* oly kort eszményit, midőn „a jelenben múlt s jövő virult”. 1837-ben is még Vörösmarty első eposza hőiséhez tér vissza, és neki mutatattja meg a költővel a reformkori fejlődést a Nemzeti Színház megnyitására írt prologusában, az *Árpád ébredésében*, és a reformkori bizakodást a legmagasabb fokon kifejező *Szózat*, *Liszt Ferenchez* és *Jóslat* is a múlthoz kapcsolja a jelen eredményeit.

A múlt megtagadása új erkölcsi eszmények kitűzését követelte — elsősorban az átalakulást vezető osztály számára. Az irodalomban már eddig is élő kulturált magyar eszményét Széchenyi teszi politikai jelszóvá: a nemzeti előrehaladás előfeltétele a kiművelt emberfők sokasága. Ehhez járul a polgári erény felvilágosodáskori eszméjének felelevenítése, illetve megtöltése a nemzetért végzett munka tartalmával. Mint már utaltunk rá, Berzsenyit is átérték ebben a szellemben, őt nem tragikus hangulatokra kelti, hogy „más magyar kar mennyköve villogott Attila véres harcai közt”, hanem annak megállapítására, hogy „ami valaha — nemzetiségünk talpköve és ereje volt, időjárával elromlott” — és azt a konzekvenciát vonja le, hogy „már ma nem a korlátlan bátorság s felhevült képzelet vagy testi erő, hanem csak polgári erény s felvilágosodott emberi elme tesz a nemzetek tartós sarkalatját” (*Hitel*). Az újértelmű polgárerény magában foglalja a javítás lehetőségének hitét, s a végzettség elutasítását: Berzsenyi *A magyarokhoz*-ának utolsó szakaszaiban Széchenyi szerint nem gondolhatta komolyan, hogy a szerencse kénye-kedve szerint hányvet, főlemel és lever egy nemzetet. „Így mindenki joggal azt hihetné, hogy őt a sors tette tönkre, amikor pedig a hiba benne rejlik”.¹⁹ Tudjuk, Berzsenyi is új embereszményt hirdet Kazinczyhoz írt episztolájában, de az „ész és kéz” műveltségének igazi korszerű értelmét Széchenyi művei határozták meg a magyar közgondolkodás számára. Az irodalomban a kulturált magyar eszményének hirdetése valóban egyik előzménye és előkészítője Széchenyi új nemzeti morál hirdetésének. A művelt magyar eszménye már Bessenyeitől kezdve szerepel röpiratokban, szépirodalmi művekben, a műveletlenség és ódság szatirikus megbélyegzése hagyomány már Széchenyi felléptekor irodalmunkban. Gondoljunk csak Kisfaludy Károly vígjátékaira, novelláira. Igaza van Beöthynek, hogy Széchenyi reformatori működésének igazi előkészítője az irodalom volt. Bár az 1790-es országgyűlés bizottságai számos olyan gondolatot vetettek fel, melyek később Széchenyi révén kerültek a köztudatba (Kossuth írt erről), de ezt a közvéleményt az írók nevezték olyanná, hogy megértse Széchenyi új vagy újonnan megfogalmazott gondolatait.

De Széchenyi eszméi nemcsak politikai céllá emeltek egy, az irodalom által még előbb is propagált gondolatot, hanem azt újabb tartalommal töltötték meg. Hogy mi a különbség a nemzeti kultúrában művelt magyar és a nemzeti munka hivatott művelője között, azt a legvilágosabban megmutatja egy párhuzam Kisfaludy vígjátékai és Vörösmarty széchenyiánus műve *A játyol titkai* közt. Kisfaludynál Károly és Máli csak a nemzeti nyelvű kultúráért

¹⁸ Jelenkor, 1832. febr. 18. Vörösmarty Mihály Összes Művei. Akad. Kiad. 1960. *Magyarország címere* jegyz. II. k. 431.

¹⁹ Naplók III. 298.

lelkesednek, Ligeti már azért, mert gyors hajók járnak a Dunán, hiszen egy nagy hazafi-lélek „napszamosává” szegődött hazájának.

A nemzeti munkának ez az elve, a tett morálja az üres ábrándozás helyett a gyakorlatiasságot hirdeti, és a valóság felé fordulást. A *Hitel*, a *Világ*, még határozottabb vonalakkal a *Stádium* egy új ország képét rajzolta a haza elmaradottságát fájlalók szeme elé. Az elavult viszonyok közt ennek a jövőnek a képe káprázatosnak, álomszépnek tűnhetett. Mégsem volt benne semmi utópiás. Kemény Zsigmond ki is emeli, hogy Széchenyi ellen nem lehetett az utópikusság vádját emelni. Jellemző módon mutatja ezt egy irodalmi példa, Fáy András riport-szerű kisnovellája, az *Ész és szívkalandok* egyik darabja: a *Hírnév*. Egy kávéházi vitatkozásról van benne szó. Széchenyi ellenfelei szólalnak meg. Terveit, létesítményeit azzal vádolják, hogy helyettük más tetszőbb vagy sürgősebb lett volna létrehozni, de egyiknek sem jut eszébe rástüni, hogy fantasztá. Széchenyi esetében a rászalis pátoz aranyfedezetét a gyakorlati megvalósulások adták: akadémia, löverseny, kaszinó, gőzhajózás, folyószabályozás. Innen Széchenyinél a jövőt hirdető fantázia és ezzel párhuzamosan az üres illúziók és a valóságot nélkülöző képzelések szarkasztikus erejű kigúnyolásának szintézise. A képzelet embere egyben a leggyakorlatiasabb építő. Egyénisége teljesen beleillik a magyar romantika irodalmának ama második szakaszába, amikor a fantázia nem lázadás a valóság ellen, hanem alakításának egyik fontos eszköze.

Már a romantika-vitán megállapították, hogy a magyar romantika teljes kifejlődése fokán bizonyos vonásaiban átcsap a realizmusba. Ez abban is megnyilvánul, hogy nagy képviselői felemelik szavukat a fantázia üres játéka, a céltalan ábrándozás veszélyei ellen. Kőlcsey *Kárpáti kincstár*-a a klasszikus példa erre, de ezt hirdeti szerényebb művészettel Kovács Pálnak az Aurorában megjelent novellája a *Román és nem román* is. Ezek mélyén nem pesszimizmus rejlik, nem valami buzdítás az élet keserű oldalának elfogadására, hiszen ha jobbról álmodunk, csak csalódás lesz a sorsunk. Ez a dezilluzionista magatartás az 1849 utáni időknek volt a jellemzője, és együtt jár rendszerint a romantikaellenességgel is. Ezzel szemben az üres ábrándozás elvetése és hit-tevés a teremtő ábrándozás mellett a haladó romantika egyik jellemvonása, és kétségtelenül egygyökerű a Széchenyi-féle magatartással: a romantikus életigény és az üres illúziók szarkasztikus elítélésének egységével.

A húszas-harmincas évek Széchenyije elveti Berzsenyinek a nemzetek végzetéről szőtt jóslatát, az e korban írt művekből a magabiztos optimizmus árad, de a *Naplókban* már ekkor megjelenik egy másik, sötétebb Széchenyi arc is, a végzettel tragikusan birkózó, a kétségkedő, sőt rémlátásoktól gyötört ember arca. A kétségek 1841 után hatalmasodnak el műveiben is, és létrehozzák a *Kelet népe*, a *Politikai programtörvények* és az ekkor írt levelek megdöbbentő vízióit. 1841 után irodalmunk nem követi Széchenyit az aggodalmak és rémlátások sötét útján, de van valami párhuzamosság a műveiben biztos jövőt ígérő és ugyanakkor magát kétségekkel gyöttrő Széchenyi és romantikus költőink — Kőlcsey, Vörösmarty, Bajza — hit és kétség közt vívódó megnyilatkozásai közt. Ez a kettősség ekkor a reformkor ellentmondásos jellegéből fakad, mind a reformer Széchenyinél, mind a polgári átalakulás ígét hirdető költőinknél, bár a hitek és aggodalmak már ekkor sem teljesen azonosak a liberális arisztokratánál és a köznevesi-értelmiségi Bajzánál, Vörösmartynál. Ennek a különbségnek alapvető volta a negyvenes években válik világossá. A reformkor határozottabb kibontakozása feloldja íróink — Vörösmarty, Bajza — fel-feltámadó pesszimizmtikus hangulatait, ugyanez a fejlődés Széchenyiben viszont rémálmokat kelt. A negyvenes években íróink egyre inkább azonosulnak az előretörő társadalmi fejlődéssel, Széchenyit csak 1840-ben tölti el átmeneti bizakodás — a bécsi kormány és a magyar diéta átmeneti közeledése idején — ez után egyre inkább elszigetelődik.

A harmincas években azonban Széchenyi eszméi még egyáltalán nem a remény és aggodalom clair-obscur-jét jelentik az irodalom számára, hanem éppen a kiemelkedést abból a csalódottságból, melyet az 1825—27-es országgyűléshez, és ezzel kapcsolatosan a nemesi regenerációhoz fűzött remények meghiúsulása okozott. Jelentette az elfordulást a Horvát Istvános

nemzetszemlélettől egy új nemzeti morál felé, ahogy Vörösmarty meg is fogalmazta: inkább Széchenyihez kell mennünk tanulni, mint Horvát Istvánhoz, inkább Prometheusra van szükségünk, mint Epimetheusra.²⁰

A *Hitel* nagy irodalomtörténeti jelentősége abban van, hogy hozzásegítette a magyar romantikát ahhoz, hogy epimetheusi romantikából prometheusi romantika legyen.

Idéztük Széchenyi nyilatkozatát saját géniuszának erejéről, váteszi méretűvé nőtt hivatástudatáról. Ebből az öntudatból fakad Széchenyi kritikájának élessége és türelmetlensége. A *Hitel* és *Világ* satírájának szellemességét ellenfelei is elismerték. Orosz József egy Széchenyi-ellenes könyvében csokorba szedte azokat a találó epigrammatikus fordulatokat, amelyekkel Széchenyi nevetségessé tette az ódsi szokásokat vagy ellenfeleit. 1830 körül pedig nemcsak a magyar közéletnek, de a magyar irodalomnak is éppen egy ilyen tisztító, megvilágosító kritikára volt szüksége. A *Hitel* bíráló-szenvedélyessége is bátorította a *Kritikai Lapok* íróit a bírálat fegyverének használatára. Az igény a húszas évek második felétől kezdve él az aurorásokban egy kritikai folyóirat megteremtésére. Nem kétséges, hogy Bajzának, Vörösmartynak, Toldynak mindenképpen megvolt az erkölcsi bátorsága arra, hogy a bírálat ostorát elismert, de időszertülné vált tekintélyek ellen is fordítsák, ha kell, és hogy elvi kérdések tisztázására is felhasználják az alkalmi polémiákat. Hogy azonban a *Hitel* és főként a *Világ* bíráló modora és a *Kritikai Lapok* működése közt megvan az összefüggés, vagy legalábbis a szoros párhuzamosság, azt a kortársak is határozottan észrevették. A *Társalkodó* 1836-ban így állítja egymás mellé Széchenyit és Bajzát: „Bajza a literatúrában az, mi gróf Széchenyi a politikai pályán. Mind a kettő erős, állhatatos, csüggedhetetlen bátor lélek, mind a kettőnek sok ellensége van az igaz mondásáért, de sok barátja is, talán több. Mindkettő nagyon szeme előtt tudja tartani a maga célját. De Széchenyi okosabb, számítóbb, hol lehet, békít, egyeztet; Bajza kevésbé óvakodó vagy nem szól, vagy amit hisz, meggyőződéseitől semmi erő (csupán az észé) képes elmozdítani. Széchenyinek személyes viselete, beszéde mind érdekes, mind characterisztikus, aki vele egy nap társalkodik több ívnyi érdekességet írhat felőle. Bajza csak mint író tűnik ki. . .” A *Társalkodó* cikke akkorról való, amikor az aurorásokat már úgy emlegették mint Széchenyi pártját az Akadémián.

Széchenyi bírálatának élessége bátorítást adott igényes és semmiféle mellékszempontra nem tekintő kritikánk kifejlődésére. Mindamellett Széchenyinek a magyar viszonyokról adott kíméletlen satíráját nem mindenben követte irodalmunk a harmincas években. Fáy, mikor a Bélteki-házban irodalmi eszközökkel népszerűsítette a nagy reformátor elveit, a régi világ képviselőinek megformálásában némileg szelídítette is Széchenyi modorát. Fáynál a Széchenyit képviselő Rónapaty generál számos újítást hoz be, mintagazdaságot szervez, epreskerteket, kórházakat, köz éleltárakat létesít, iparágakat honosít meg, de ugyanakkor módszereiben óvatos, a megyegyűléseket látogatja, bár a sujtásos szónoklatokat nem kedveli. Fáy műve — Badics szerint — „sokat tett a haladás, a békés reformálás barátaiá azok közül is, kik a Széchenyi könyvein a kíméletlen modor. . . miatt felháborodtak.”²¹ Az éles társadalmi satíra csak a negyvenes években jelentkezik irodalmunkban, de ekkor már íróink nem Széchenyi útmutatásaihoz csatlakoznak.

Az egykorú támádók szemére vetették Széchenyinek előadásmódja rapszodikusságát. Széchenyi a *Világ* bevezetésében részletesen indokolja, hogy miért nem ír tudományosan rendszerezett művet. Szélesebb közönséghez akar szólni a kötetlenebb formával. E szempontból Széchenyi művei műfaji szempontból azt a hagyományt folytatják, melyet a felvilágosodás korának nagy irodalmi röpiratai alapítottak meg: Bessenyei írásai, Kármán értekezése a nemzet csinosodásáról. Írásaiban Széchenyi valóban hol halmazza a gondolatokat, hol képeket rajzol elképzeléseiről, hol a szellemes fordulatok halmazával bírál, de a rendszeres tudományos

²⁰ *Kritikai Lapok*, 1831. Vörösmarty Összes Munkái. Bp. 1885. VI. k. 284.

²¹ BADICS: Fáy András életrajza. 392—393.

okfejtés rendjét nem követi. Stílusán ott érezni állandóan az egyéniség vibrációját — akkor is, ha olyan szorosán vett objektív témáról ír, mint a váltótörvény. Böven alkalmazza a megelevenítő fordulatokat, személyeket léptet fel, hogy párbeszéddé oldja az okfejtést, mint Simaházyt, Porpáczyt, a holland bankárt vagy Irvinget a *Stádiumban*, mondatait a szenvedélyes hit emeli és röpti, mint a *Hitel* méltán csodált befejezésében. A cáfolásban a szatíra fegyverét forgatja, ötletes képek, szellemes nyelvi fordulatok eszközével teszi semmivé ellenfelei érveit. Ugyanakkor a végletekig a tárgyiaság híve, gyűlöli a megyei, diétai szónoklatok konvencionális liraiságát, előadásának pátosza a tények igazságán alapszik. Stílusának ezek a sajátosságai: az érzés és a szenvedély erejének bátor érvényesítése ugyanakkor az avult és semmitmondó szólások és perifrázisok kerülése találkozik a harmincas években a magyar romantika újabb irányzatával, mely a lírai borongás helyett a tömör pátosszal vagy a hangok gazdagságával hat. Elég Vörösmartynak a húszas, illetve harmincas években írt műveire gondolnunk, hogy érezzük a stílusváltozást. A korabeli valóság egyre nagyobb mérvű beáramlásának hatása ez a korabeli magyar szellemi élet minden területére, nem utolsósorban a magyar költészetbe. Hogy a magyar romantika számos vonatkozásban áthajlott a realizmusba, megtartva ugyanakkor lendületét, képeletgazdagságát, színeit: ebben Széchenyi működésének kétségtelenül fontos szerepe volt.

Széchenyi hatásának tudható be az irányzatosság elvének térhódítása is a harmincas évek irodalmában. Irodalmunk belső fejlődésének, így a magyarul olvasó közönség számbeli megnövekedésének következménye, a regény és a szépprózai elbeszélés előretörése a harmincas években. Széchenyi hatása, hogy a történeti, a regényes műfaj mellett a jelen kérdéseivel foglalkozó széppróza egyre nagyobb szerephez jutott. Ismeretes, hogy Fáy *Béleky-házát* Széchenyi *Hiteljének* közvetlen hatása alatt írta, kimondottan mint „tanregényt”, a nagy reformer eszméinek népszerűsítése érdekében. A „tanregény” nemcsak hogy népszerűvé tette olyan körökben is a reform-eszméket, ahová Széchenyi mégis kevésbé olvasmányos művei nem juthattak el, hanem tizenkilencedik századi regényirodalmunk számára olyan motívumokat hozott, amelyek különböző formákban később is vissza-visszatértek. Ilyenek a reformer és a maradi tábor ellentéte, mint a bonyodalom alapmotívuma, a két tábornak mint az idősebb és a fiatalabb nemzedék ellentétének szembeállítását, a reformer pozitív vonásainak kiemelése mind a köz- mind a magánéleti erkölcs területén, a nép hasznát jelentő mintatelepek létesítése. Mindezek a motívumok továbbélnek majd Jósikánál, Eötvösnél, Jókainál és ellenkező előjellel Keménynél a *Ködképekben*. Az ígéretes jövő Széchenyi által álmodott képe jelenik meg szépirodalmi formában Toldynak az 1834-es Aurórába írt novellájában: *Buda és Pest 1800., 1830. és 1850.* Ebben is az ifjabb nemzedéket képviselő unokaöccse az, aki Széchenyi szenvedélyes híve, a nagy reformer alkotásai nyomán megváltozott főváros képének megálmoldása pedig a *Mégis mozog a föld szép befejező vízióját* előzi.

Már előbb szó volt róla, hogy Széchenyi irodalmi műveltsége fiatalságától kezdve erősen romantikus jellegű volt. A klasszikus iskolázottság viszonylagos hiánya abban is megmutatkozott nála, hogy nagy szónokká válni sohasem tudott. Felszólalásaiban mindig volt valami ötletszerűség, kidolgozatlanosság. Ezzel szemben a magyar romantika — akár Kölcseyre, akár Vörösmartyra, Bajzára, vagy Czuczorra gondolunk, mindvégig megőrizte a klasszikus kikerekítetttség formáját, a stílus numerózusságát, s a költői magatartás bizonyos mérvű rómaiasságnak is megmaradtából is megtartott valamit. Stílus tekintetében is nálunk a perifrázisnak nem a romantika, hanem Petőfi *Helység kalapácsa* adta meg a kegyelemdőfést. Mégis Vörösmartynak, Bajzának, Toldynak működése különösen 1830 körülől kezdve határozott ellentéte a klasszicizmusnak. Az alkalmi költészet és az antik mitológia már a húszas évek második felétől célpontja támadásaiknak. A népiességhez való fordulásuk 1828-tól kezdve még jobban szembeállítja őket a klasszicista irodalmi eszménnyel. Ezzel együtt jár a tematikában, hangnemen is az élethez, a valósághoz való közeledés és az elvont szépségek világától való távolodás. Ez az élet persze az ünneplő-szavaló reformkor nemesi-értelmiségi élete, korántsem népi-

egyszerű. De hogy a klasszicizmus világánál életesebb, ez jól megmutatkozik Bajza és Szentmiklóssy polémiájában. Bajza tagadja, hogy a magyar karakternek nem az „egyszerű szép”, hanem egyedül a „ragyogó-szép” felelne meg.²²

Széchenyi bármily lelkesen emlegeti is Virágot, Berzsenyit, voltaképpen ő is az új ízlés híve. Már utaltunk arra is, hogy Berzsenyi tiszteletébe nem kevés féltreértés is vegyült. Az embereszmény különbözősége magyarázza nemcsak *A magyarokhoz* c. óda átértékelését, hanem azt is, hogy fenntartásokkal fogadta Berzsenyi magasztalását: a Majláth-ódát. Az ellentét nemcsak a testi derekasság eszménye és a szellemiekben munkás hazafi ideálja között állt fenn, hanem Berzsenyi hellenizmusa, mely a lóversenyeket is az olimpiai játékok mintájára szeretné elrendezni, és Széchenyi gyakorlatiassága között is. Most a Majláth-ódában az ellentétek nagyszerű feszültségét értékeljük: egy, nem klasszicizáló, hanem éppen romantikus művészi vonást. Széchenyit az üthette meg, ami Berzsenyi versében megmaradt az ünnepi ódák konvencionálisságából, mitológiásságából, megszokott magasztalásából.²³

Széchenyinek és az aurorások irodalmának egymásra kellett találniuk. A kapcsolat az Auróra íróival már Kisfaludy Károly idejében elmélyült volt. Széchenyi Kisfaludynak szánta megindítandó lapja szerkesztőségét, és ha ő közbejött halála miatt nem is vehette kezébe a lapot, a szerkesztő, Helmezy mégis az ő köréből került ki. Először úgy volt, hogy Vörösmarty kapja meg a lap vezetését, de Helmezynek sikerült e helyet magának megszereznie. A segédszerkesztő Bajza lett volna, de ő a Jelenkornak csak melléklapját szerkesztette egy félévig. A *Hitel* körüli vitákban még világosabbá lett a célok párhuzamossága. Bajza ismertetést készült írni a *Hitelről*, végül a Széchenyit támadó *Taglatat* kritikáját írta meg a *Kritikai Lapokban*. A frontok kezdtek kialakulni politikai és irodalmi téren egyaránt. Széchenyi ellen léptek fel Orosz és Thewrewk, akik az aurorásoknak is legádázabb ellenségei voltak.²⁴ Csató, a renegát, is hozzájuk csatlakozott később. A színvonalasabb ellenfél is közös: Dessewffy József, a *Taglatat* szerzője, a Pyrker-pörben az aurorások ellenfele. Folyóirata a *Felső-Magyar-Országi Minerva* megkísérli továbbörökíteni a lehanyaglott klasszicista irányzatot.

Az Akadémián egy ideig akadályozza a frontok tiszta kialakulását Széchenyinek Döbrenteihez való viszonya. Döbrenteinek sokat köszönhetett Széchenyi első műveinek nyelvi korrigálásai miatt. Az Akadémia megszervezésében is Döbrentei Széchenyi megbízottja, tanácsaira eleinte erősen támaszkodik. Kapcsolatuk 1827 és 1831 között a legintenzívebb. Döbrentei, mint már utaltunk is rá, később vissza is él Széchenyi bizalmával. A Döbrentei hirdette *Conversations-Lexikonon* rajta is van Széchenyi neve. Mikor kitör a per a mutatóványvek körül, Széchenyi eleinte békiteni akarja a harcos feleket. Dessewffy fellépése a Lexikon-perben majd *Taglatatának* megjelenése megzavarja Döbrenteinek Széchenyivel való kapcsolatát. Ezenfelül Széchenyi egyre inkább rájön, hogy Döbrentei intrikus, kétszínű jellem. Már eddig is állandóan panaszra járt Széchenyihez Kisfaludyék tábora ellen, mikor pedig Széchenyi a *Hitel* nyelvi átvizsgálására kéri meg, túl megy a kelleténél, majd olyanokat híresztel, hogy a *Lovakrul* című művet nem is Széchenyi, hanem ő írta. 1832-től kezdve azután Széchenyi elejti Döbrenteit, az akadémiai harcokban az aurorásokat támogatja. Az 1833. évi nagyjuttalom körüli vitákban Döbrentei már úgy emlegeti Fáyt, Vörösmartyt, Bajzát, Toldyt, mint „Széchenyi pártját.” Mikor 1834-ben Döbrenteinek más állásra való kinevezése miatt le kell mondania az Akadémia titoknokságáról, Széchenyi azt írja aldunai útjáról Fáynak, hogy az új titkár „mindegy akár

²² Vörösmarty Mihály *Összes Művei*. Akad. Kiad. II. k. 489—490. . . v. c. epigramma jegyz.

²³ Széchenyi *Levelei*. I. 185.

²⁴ Orosz állásfoglalása Széchenyivel kapcsolatosan meglehetősen ingadozó már a harmincas évek elején. 1832-ben megjelent Gróf Széchenyi István mint író c. könyve, mely lényegében a *Hitel* és a *Világ* ellen készült írás, különösen mivel Orosz kiadja benne Thewrewk nyíltan és élesen Széchenyi-ellenes írását. Széchenyi viszont bízik benne, megmutatja neki a Stádium kéziratát, melyet Orosz haladó szellemű glosszákkal lát el. (Vö. *VISZOTA GYULA: Széchenyi első négy művének nyelvéről*. Magyar Nyelv. 1916. 195. Szűcsi: Bajza József. 342—343.)

Kölcsey, akár Schedel, csak senki más ne legyen". Alvezére ekkor már Fáy, az Akadémián az aurorásokra támaszkodik, magáévá teszi a tagválasztásokkal kapcsolatosan is szempontjaikat, hogy az Akadémiát a haladó gondolkodású tudósokkal és írókkal egészítsék ki, utasítja Fáyot „legyen ébredt, rendelje el embereit”, és reméli, hogy a „jók győzve jókat fognak választani megint”. Jellemző Fáynak az 1835. évi nagygyűlés előtt Széchenyihez írt levele is, mely valóságos programirata az akadémiai haladó pártnak, melyet nemsokára a bécsi titkosrendőrség az „ultraliberális” váddal fog megjelölni. A harmincas évek közepére minden vonatkozásban teljessé válik Széchenyi és magyar romantikus irodalom együttthaladása.²⁵

Az írókat Széchenyi már 1830-ban bevezette a Kaszinóba, s itt főként Bajza, eleinte fontos szerepet is vittek. Ezzel Széchenyi elismerte az írók társadalmi rangját, az arisztokráciával való egyenjogúságát. Iparkodott közvetlenebb kapcsolatot is létesíteni velük, asztalához hívta őket, ilyenkor azzal is kifejezte irántuk érzett megbecsülését, hogy Crescentia vagy lányai verseiket szavalták. Így adta elő egy ebéd alkalmával Széchenyiné Vörösmarty *A horizontán-ját* és a *Szózatot*. Fáy mellett az Aurora-kör többi tagjával is levelezésben állott. Az akadémiai alapszabályok módosításának előkészítésével Vörösmartyt bízta meg. Vörösmartyval való kapcsolata, a szótár ügyben való átmeneti összezördülést nem számítva, a harmincas években igen jónak mondható. Vörösmartynek Széchenyihez írott leveléből őszinté megbecsülés, a nagy reformer iránti tisztelet árad. Széchenyi szellemében fogantak Vörösmartynek 1837 végén és 1838 elején a nők magyartalanságát ostromozó versei. A Bartos Paulina emlékkönyvébe írt epigramma közvetlen hivatkozás Széchenyinek a diétán a magyar nyelv ügyében mondott beszédére. A *színház nemtője* és *Az elmaradók* magasztalás, majd finom szemrehányás a Széchenyi-hölgyekhez adresszálva, a Széchenyi-családdal meghittebb viszonyra mutat, éppúgy mint Széchenyi közvetlen hangú válasza a költő számonkérő versére. Mindezek a költemények jól bélellenek Széchenyinek honleány-nevelő terveibe, de a nyegvenes években megjelent *Az úri hölgyhöz* már arisztokrátaellenes éle miatt is még csak növelte a szakadékat, mely a *Kelet népe* körüli vitában Vörösmartyt Széchenyitől elválasztotta.

A harmincas évek mindenesetre „Széchenyi kora” az irodalomban is. A hazafias líra, a dráma, a társadalmi regény és novella, Fáy, Vörösmarty, Gaál, Toldy, Kovács Pál szépprózája egyaránt Széchenyi eszméit sugározzák. Az új irodalomnak az ünneplő óda nem kenyerere, de Széchenyi egy-egy epigrammában mégis szerepel. Mint láttuk, Székács az Aurorában Alduna-szabályozó munkáiért, mint „békevitét” ünnepli, aki közlekedésfejlesztő munkája révén közelebb hozza egymáshoz a népeket. Széchenyi eszméinek hatását joggal mutatta ki a filológiai kutatás a *Szózaton* is.¹⁶ Valóban a *Szózat* költői összefoglalása mindannak, amit a Széchenyi indította reformszellem jelentett, de már több is annál, egy további fejlődés előszavának is tekinthető.

Széchenyi és az írók tehát a harmincas években együttthaladnak irodalomban, politikában egyaránt. Kapcsolatuk azonban sohasem tudott fenntartásnélkülivé, teljesen bizalmassá lenni. Széchenyi modorában mindvégig megőrzött valami arisztokratikus fensőbbiséget, előkelő zárkózottságot, amelyet az erdélyi főnemesség haladó tagjai, egy Wesselényi, egy Teleki Sándor teljesen le tudtak vetkőzni. Az írók a Kaszinó helyett is jobban érezték magukat Bártfayné szalonjában, ahol Wesselényi habitué lett. Ő ott tudott lenni azok sorában, akik magukat az „Alsatia férfiai” plebejus hangzású melléknévvvel díszítették fel. Érthető, hogy jóval a *Kelet népe* körüli vita előtt Wesselényié és nem Széchenyié volt az írók szíve. Annál is inkább,

²⁵ Széchenyinek az aurorásokhoz, ill. Döbrenteihez való viszonyáról I. JANOSÓ ELEMÉR már idézett cikkét (16. sz. jegyz.), valamint BADICS: Fáy András életrajza. 420—423. SZÜCSI: Bajza József. 101—105. 318. Széchenyi elhidegülése Döbrenteitől lassan ment végbe. Még 1833. szeptember 24-én is így ír akadémiai reformtervéről szólván Tasnernek Orsováról: „Döbrentei neheztel rám. Miért? Nem tudom.” (BÁRTFAY SZABÓ LÁSZLÓ: Adatok Gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808—1860. 185.)

²⁶ KOROMPAY BERTALAN: A „Szózat” eszmevilágához. It. 1958. 3—4. sz.

mert az ő reformerségük is a nemesi oppozícióból nőtt ki, mint a Wesselényié, abból a gravenes megyei ellenzékiségből, melyet Széchenyi mindvégig bizalmatlansággal, nemegyszer gúnnal kísért. Az irodalom társasköre nem a Kaszinó lett, hanem Bártfayné szalonja; itt született meg a Kisfaludy Társaság is.²⁷

Az irodalom élvonala már az 1832—36-os országgyűlés alkalmával az ellenzékibb, a harcosabb reformerekhez érezte magát közelebb, mint Széchenyihez. Széchenyinek a Wesselényi-, Lovassy- és Kossuth-ügyben tanúsított jóakarátúan tranzakciós és nem tiltakozó magatartása is hűvösebbé tette kapcsolatát az írókkal, míg Wesselényi üldözött volta miatt is egyre közelebb került hozzájuk. Az *Árpád ébredésében* már Wesselényi a magyar Prometheus, és *Az árvizi hajósban* olyan költői elismerésben van része, aminő Széchenyinek sohasem jutott az irodalom részéről. A *Szózatban* filológiai alig van sor, melynek párhuzamos mását ne találánk meg Széchenyi műveiben, de ez a költemény egy, Széchenyit éppen a „modorban túlhaladó kor hangját üti már meg: a „rendületlenül” szó az üldözött hazafiak követésére buzdít, az élet és halál alternatívájának felmutatása már szinte forradalmi harcra tüzel. Széchenyi szerette a *Szózatot*, műveiben is szívesen idézett belőle, egyik ismerősének le is másolta, és el is küldte levélben, úgy jellemezve, mint „valóban fenséges költeményt”.²⁸ Későbbi forradalomellenes írásaiban azonban a „nagy szerű halál” emlegetését lázítóknak ítélte.

A *Kelet népet* a haladó irodalom egyértelműleg elutasította, még Fáy is, Széchenyi legközvetlenebb híve az írói táborban, pedig ő később nem tudott túljutni a liberális reformer-magatartáson. A forradalomellenes Széchenyi és az irodalom elváltak egymástól. A szétválás nem következik be mindjárt teljes mértékben. Vörösmarty 1842-ben megvédi Széchenyit egy jobbról jövő támadástól egyik epigrammájában. (*Egy politikai költőhöz.*) 1844-ben a *Gondolatok a könyvtárbant* Vörösmarty Széchenyinek másolja le, mintegy neki ajánlva. Az vezetete költőt, hogy a Széchenyi által is hirdetett és Benthamtól származó gondolatból indult ki versében: a nagyobb rész boldogságának kereséséből, vagy pedig egyszerűen az, hogy az akadémiai könyvtárról írt versét az Akadémia elnökének ajánlja? A forradalom napjaiban Széchenyi teljesen szembefordul egykori íróbarátaival, és az Akadémiát „revolutionárius club”-nak titulálja. A tragikus bukás után Döblingben emlékezik azután részvételt rájuk, a *Naplók* tanúsága szerint nyugtalanodik sorsuk miatt, majd a bekövetkezett eseményeket mint Vörösmarty Rom istenének szörnyű diadalát emlegeti.

A magyar romantika irodalmát az első, a magyar polgári átalakulást szolgáló Széchenyi termékenyítette meg eszméivel és vitázó modorával. A második Széchenyinek, a magát a forradalmi fejlődés elé hasztalanul vető, az önmarcangoló és magát méltatlanul vádoló Széchenyinek az irodalmi párhuzamát is megtalálta az irodalomtörténetírás Kemény Zsigmond tragikus koncepciójában. Beöthy szerint Kemény művészi felfogásában a „nagy szíveknek nemes küzdelemben való meghasonlása” és „az egyén romlása az általa felidézett s természetes fejlődésökben ellene fordult eszmék által” mintegy irodalmi ábrázolásai azoknak a kétségbeesett gondolatoknak, melyek a *Kelet népében* és a *Politikai programtörédekben*, valamint a Döblingből írt első levelekben szólnak meg. Kemény Zsigmond megalkotja az irodalmi Deák-párt Széchenyi-portróját, a „specifice magyarét”, az államférfiét, aki „eszével zsarnokoskodott szívéen”, a tragikus látnokét. Ez a portré a *Naplók* megjelenése óta már csak részben hiteles, és alig adja vissza az egész Széchenyit, már azért is, mert 1849-cel záródik. (Kemény 1851-ben írta.) A nemzet tragédiáját előre látó és megjósoló Széchenyi áll itt előtérben és lesz tragikus hőssé. A Kemény-féle portréhoz kapcsolódnak Arany ünnepi ódájának történelmi párhuzamai is, melyek Cato képével záruknak, ki „Róma buktán keblét felhasítja”. Pedig Széchenyi műkö-

²⁷ TOLDY FERENC: Irodalmi társasköreink emlékezete. Bp. Szle. 1875. VIII. k. 16. sz. 9—13. l.

²⁸ Széchenyi levele herceg Odescalchi Ágostné, gr. Zichy Annához 1840. szept. 21-én BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Adatok Gróf Széchenyi István és kora történetéhez (1808—1860) Bp. 1942. 364.

dése nem zárult le Döblinggel, még hátra van a *Nagy Szatira*, az *Ein Blick* és a *Disharmonie und Blindheit* hatalmas bírálata és politikai tette, amikor Széchenyi a letiport nemzet védelmére és a győztes zsarnoki hatalom megbélyegzésére veszi fel ismét a tollat. Tragikuma sem honfitársai meg nem értéséből, sem saját rémálmaiból fakadt, hanem a nemzetet elnyomó zsarnoki hatalom kíméletlensége következtében teljesedett be.

A Döblingben működő Széchenyinek nincs közvetlen hatása a kor irodalmára. Véletlen párhuzamosság csupán, hogy Bach öndicsérő röpiratára Széchenyivel egyidejűleg egy költő is megírja a maga szatíráját, ti. Madách *A civilizáltort*. A hatvanas években viszont éppen az irodalom területén ütközik meg először a kétféle Széchenyi-hagyomány, a *Stádiumé* és a *Kelet népéé*. A kérdés ez: a nemzetét elmaradottsága, haladásra való tunyasága miatt ostorozó, önbírálatra hívó Széchenyi-e az időszerű vagy a saját maga által elindított fejlődéstől visszariadó, aki állítólag e második korszakában „eszével zsarnokoskodott a szívén” és ezért mondott Kasszandra-jóslatokat. Az első Széchenyit idézi Vajda János röpirataiban, később politikai lírájában, az utóbbit az irodalmi Deák-párt. Gyulai a „Széchenyieskedők” c. versében támadja is a Vajda-féle Széchenyi-idézéseket. Az újító és nemzeti önismertre hívó Széchenyi hagyománya azonban tovább élt Vajda után is Ady magyarság-verseiben.

Károly Horváth

SZÉCHENYI UND DIE UNGARISCHE ROMANTIK

Auf den Gedenkfeiern zum 100. Todestag István Széchenyis wurden vor allem die historischen Verdienste des großen Reformers hervorgehoben. Die vorliegende Studie untersucht die belletristischen Beziehungen Széchenyis, seinen Einfluß auf die ungarische Literatur. Die für die Entwicklung fruchtbarste Periode der Tätigkeit Széchenyis fällt in das zweite und dritte Dezennium des vorigen Jahrhunderts. Während dieser Jahre machte sich auch sein fördernder Einfluß in der ungarischen Literatur geltend, wo damals die Romantik herrschte. Die literarische Bildung Széchenyis wurzelte in der europäischen Aufklärung sowie in der Romantik bzw. in den Werken der von den Romantikern hochgeschätzten Schriftsteller, so z. B. Shakespeares. Gegenüber der konservativen Richtung der Romantik galt die Sympathie Széchenyis den fortschrittlich-liberalen Romantikern, vor allem Byron. Die Gründung der Akademie wie auch die Veröffentlichung des «Hitel» — des ersten großen Werkes von Széchenyi — waren wichtige Ereignisse für die ungarische Literatur. Mit der Akademie gab Széchenyi dem sich entfaltenden literarischen Leben eine Organisation, während die Reformgedanken des «Hitel» unsere romantischen Schriftsteller anregten, sich statt der Vergangenheit der Gegenwart und der Zukunft zuzuwenden (Kölcsey, Vörösmarty, Bajza). Der praktische Geist Széchenyis trug viel dazu bei, daß sich unsere Literatur mit den Elementen der Wirklichkeit füllte, und dieser Geist zeitigte auch die Entstehung der tendenziösen Kunst wie auch der gesellschaftliche Fragen behandelnden Romanliteratur (Fáy). Die Tatsache, daß sich die ungarische Romantik der Realität zuwandte, daß sie zum Förderer der großen nationalen und gesellschaftlichen Umwandlung wurde, ohne ihren ursprünglichen Schwung, ihren Phantasie-reichtum, ihr Pathos einzubüßen, ist zum großen Teil dem Beispiel und der Tätigkeit Széchenyis zu verdanken, dessen Persönlichkeit die romantische Attitüde, den patriotisch-moralischen Ernst und den politischen Praktizismus vereinte. — Die Studie behandelt auch die Verbindungen Széchenyis mit dem Bildungstendenzen der Nachbarvölker — so der Slowaken und Rumänen —, seine Teilnahme am literarischen Leben, besonders an den Debatten der Akademie, und analysiert schließlich seine Kompositionsweise, seinen charakteristisch romantischen Stil. Als sich Széchenyi nach 1841 gegen die die bürgerliche Revolution vorbereitenden Bewegungen wandte, folgten ihm unsere Schriftsteller nicht auf dem Weg des Stützens. Nach der Niederlage von 1849 sah jedoch eine Gruppe unserer Schriftsteller (Kemény, Gyulai) ihr Musterbild in diesem vor der Revolution zurückschreckenden Széchenyi. Indessen lebte auch das Erbe des fortschrittlichen Széchenyis in den Werken unserer progressiven Schriftsteller und Dichter (Vajda, Arany) weiter.

A kuruc kérdés általános problematikája még a kuruc balladák pörének kirobbanása tájkán a történetkutatásban is napirendre került. A kuruc korszak új történeti koncepciójának és az ebből folyó ideológiai harcnak első lépése volt Szekfű Gyulának *A száműzött Rákóczi-ról* írt könyve.²⁷

Szekfű, „a magyar szabadságharcok szkeptikus bírálója, aki évszázados függetlenségi harcainkat hamis német analógiával »kismagyar« törekvéseknek bélyegezte”, és a nemzeti ellenállás politikájával szemben Károlyit, Széchenyit, Görgeyt, Deákot igyekezett igazolni,²⁸ aki „az átértékelő paradox álláspontok lovagjává képezte ki magát”,²⁹ tudatosan visszatért a XVIII. század katolikus történetíróinak Habsburg-párti szemléletéhez. Ez a történeti felfogás eszményképét nem Rákóczi kuruc fejedelemségében kereste, hanem a Regnum Marianumban, melynek élén István király koronájának törvényes hordozójaként a katolikus Habsburg király áll.

Bár Szekfű szükségesnek tartja Rákóczi felkelését, mivel ez mentette meg a magyar államot a Hocher- és Kolonits-féle törekvésektől, ugyanakkor tragikus harcként szemléli küzdelmét, mert benne a magyar a magyar ellen harcolt. Ebben a felfogásban amennyire kellett Rákóczi felkelése, legalább annyira kellett Károlyi Sándor megalkuvása, „kinek bátorsága volt . . . a konföderáció fantomjától elszakadni”,³⁰ és a szatmári békekötéssel lezárni ezt „a tragikus korszakot, mikor helyre állt a nemzet egysége és hatalmas nemzeti fejlődés következett”.³¹ Ebben a felfogásban II. Rákóczi Ferenc személye és szerepe, a kuruc mozgalom, a kuruc költészet többé nem a nemzeti törekvések fénypontja, nem játszik már fontos szerepet; szinte csak arra szolgál, hogy jöjjön végre a majtényi fegyverletétel és a barokk főúri Magyarország, melyből nagyon kilóg a szegénylegények világa. Amikor Szekfű azt állítja, hogy „a magyarságot történetének öntudatos lelkes szemléletével . . . a barokk ajándékozta meg”,³² saját barokkságát, a Horthy-korszak neobarokk társadalmát védi, mely szelíd reformokat hirdet, a társadalmi osztályok békés együttélését kívánja, ellenez mindenféle társadalmi megmozdulást; a maga klerikális, Habsburg restaurációs érdekeinek szolgálatában szívesebben látja a passzív, lágy, akaratsyenge fejedelmet, és inkább arra vigyáz, nehogy megint Esze Tamások kerüljenek az élre.³³

A Horthy-rezsim politikai, társadalmi és kulturális viszonyai közt szó sem lehetett a jobbágytömegek, a szegénylegények vágyait, örömet és lázongásait kifejező kuruc költemények vagy egyáltalán a kuruc szabadságharc pozitívumait megéneklő versek igazi történetiségének feltárásáról, helyes értékeléséről. Az ekkorra nacionalistává lett vaskalapos pozitivistá irodalomtörténetírás mellett képtelen volt erre az a szellemtörténeti irányzat is, mely Szekfű történetiszemléletére támaszkodva átvette a kuruc szabadságharc lekicsinylését, és a kuruc mozgalom társadalmi és politikai jelentősége figyelmen kívül hagyásának vagy félreértésének tévedéseit a szélsőségekig vitte. A porciót, dézsmát szedő hivatali nemességtől sanyargatott, földesuraitól erőszakkal visszatartott, szabadságát harc árán kivívni akaró jobbágyok gyűlöletének, követelődzésének öntudatos hangjai helyett legfeljebb a panasz, a vallásosság, a bujdosás és magányosság leverő akkordjait hallották ki a kuruc énekekből.

Ilyen szememben alkotta meg Prohászka Lajos³⁴ Szekfű szellemtörténeti koncepciójára támaszkodva a magyarság hamis jellemzését. A magyar sorsról és magyar karakterről roppant

²⁷ Bp. 1913.

²⁸ RÉVAI JÓZSEF: Szekfű Gyula útja. Marxizmus és népiesség. Bp. 1946. 241.

²⁹ NÉMETH LÁSZLÓ: Szekfű Gyula: Tizennyolcadik század. A minőség forradalma. Bp. 1940. III. 151.

³⁰ HÓMAN—SZEKFI: Magyar történet. IV. 602.

³¹ SZEKFI: A száműzött Rákóczi. 337.

³² Magy. tört. IV. 413.

³³ ESZE i. m. Csillag, 1956. 350. (4. sz. jegyz.)

³⁴ PROHÁSZKA LAJOS: A vándor és a bujdosó. Minerva, 1932—36.

ködös és zavaros, ellentmondásokkal telített nemzetkarakterológiájában a bújosó magyar tipikus alapélményei közé sorolja ugyan a függetlenségvágyat és harciasságot (inkább bőszültséget!), a torzsalkodást és az idegen hatások ellen való küzdelmet (ugyanakkor nagy-nagy készsége azok, főleg a latin és germán szellem befogadására) és még sok egyebet, de a történetformáló irracionális erők mellett alig vagy egyáltalán nem veszi számításba az adott gazdasági és társadalmi viszonyokat. Prohászka bújosója nem a jobbgység kötelekeiből hősi harcok árán menekülni készülő jobbagyok, szegénylegények tömegéből kerül ki. Az irracionális képben akad egy-két valóságnak megfelelő ecsetvonás („az állandó existenciális izgatás kirobantja időről időre felgyülemlett erőinket az ősellenséggel, a németességgel szemben”), de sokkal több benne a képzelet játéka, a történelmi-társadalmi valóságtól elszakított képlet, romantika.³⁵

A kuruc balladapör nyomában támadt szkepszis, Szekfü és Prohászka hamis tételei befolyásolták a szellemtörténeti irányzat reprezentatív irodalomtörténetirójának, Szerb Antalnak a felfogását is. Könyvét³⁶ a mindenáron való újat mondás szándékával a szellemtudomány új terminológiájában írta meg, reakcióként Gyulai Pál nemzedékének, a pozitívizmus iskolájának ítéleteire. Munkájában keletkezésének időpontját jellemző módon illusztrálva kerül szőnyegre a kuruc költészet. Mintegy a Naumann-féle „gesunkenes Kulturgut” elvének igazolására „A népvé lett főúri irodalom” cím alatt éppencsak megemlíti Szerb.

Pedig helyesen villantja fel a Rákóczi-felkelés belső történetének kezdő pillanatát, midőn a jobbagyok kitűzik Rákóczi „piros selyemzslóit”, mivel ő a patrián és a libertason a jobbagyok hazáját és szabadságát is értette. Irodalomtörténetében gyakran beszél osztály-és politikai öntudatról. Az irodalomszociológia alig találhatott volna magának izgalmasabb feladatot, mint a hiteles kuruc költészetben megkeresni a versek mögött rejlő társadalmi valóságot. Irodalomtörténetét szociológiai szempontból osztotta korszakokra, és a hangadó társadalmi osztályról nevezte el az egyes korokat. A társadalmi osztályokat nemcsak gazdaságilag meghatározott csoportként fogta fel, hanem szellemi kategóriának is. Sem így, sem úgy nincs helye a kuruc költészetnek *A főúri irodalom* c. fejezetben. Kizárja ezt a kuruc kornak éppen társadalmi tagoltsága — a kör társadalmán belül a népi kurucságnak jutott jelentős szerep Rákóczi szabadságharcának megindításában —, és mindennek költői tükrözése első-sorban a szegénylegények énekeiben. Szerb azonban kitérve a probléma elől mellékvágányra viszi a kérdést, és a kuruc költészetéről szóló két mondattal szemben két teljes oldalon át beszél Thaly Kálmánról. Számára Thaly Kálmán személye, a versek hamisításának lélektani vizsgálata itt lényegesebb és izgalmasabb. Szemében Thaly szerzeményei igazabbak a valódi kuruc költészetnél: „Thaly verseiben csakugyan benne él Rákóczi kora: legalábbis a mi számunkra sokkal tisztábban árad belőle annak a kornak a lelke, mint az eredeti költeményekből.” „Thaly megírta azokat a verseket, amelyeket egy egykorú költőnek kellett volna megírnia, ha akadt volna abban az időben egy Thalyhoz hasonló arányú tehetség.”³⁷

A szellemtörténészek hivatkoznak arra, hogy ez az irány is végez adatfeltárást, filológiai munkát.³⁸ Mikor Szerb Antal ilyenre vállalkozik, a filológus dolgát a szellemtörténész nagyvonalúságával végzi.³⁹ „A Thaly által kiadott kuruc költemények kritikai jegyzéké”-ben

³⁵ „az idők minden változatán keresztül, amióta magyar dal szól a költők ajkán, Balassitól, Zrínyitől, a kurucoktól kezdve Csokonain, Vörösmartyn át egészen Adyig”, „a bújosásnak romantikus motívuma tér vissza újból”: „el az erdőbe, berkekbe, nádasokba, ahol nem lát a napfény, el az idegenbe, ismeretlen vidékekre, amerre a darvak szállnak ős idején, el távol messzeségbe, túl a nagy hegyeken, ahol távozó, búcsúzó lépteink nyomát hóval lepi be a tél, ahol észrevétlenül lehet eltűnni, elenyészni, vezekelni, talán újjá születni.” Minerva, 1933. 243.

³⁶ Magyar irodalomtörténet. Kolozsvár, 1943.

³⁷ Uo. I. 173.

³⁸ JOÓ TIBOR: Bevezetés a szellemtörténetbe. Bp. 1935. 44.

³⁹ SZERB ANTAL: A kuruckori költészet. Rák. Album. Bp. é. n. (1934) II. 269 s. kk.

legtöbbször megelégszik Thaly hivatkozásainak ismételtetésével; forrásutalásait nem őrzi ellen, gyanúba vesz és kétesnek mond több olyan verset, melyek magukon hordozzák a hitelesség minden jegyét. Így hamis képet ad a kuruc költészet állományáról, bár értékénél és terjedelménél fogva régi irodalmunk jelentős részének mondja.

A kuruc költészet külön csoportjaként emeli ki a bujdosó énekeket. Akárcsak Prohászka nemzetkarakterológiájában, nála is a bujdosás jellegzetes magyar állásfoglalás a sorssal szemben. A bujdosó kuruc „dacosan menekül az ellenség elől, lemond mindenről, hogy függetlenségét megőrizze.” Ugyanakkor a bujdosóban valami megokolatlan irracionális bizalom, „és mégis” lelkiállapot él, és ez szerinte a magyar szellem legjellegzetesebb vonása.⁴⁰

A magyar szellemtörténet egyik vállájának tekinthetjük a népi írók irodalomtörténet-írását, mely az egyes jelenségek értelmezésében és értékelésében éppen úgy előre megalkotott képletekkel, a valóságtól elszakadt elméletekkel és irracionális elemekkel dolgozik. Bár nem tartozik az irányzat elméleti vezetőszellemei közé, a népi irodalomtörténeteszek reprezentatív alakja Féja Géza. Neki van rendszeres irodalomelmélete,⁴¹ leginkább kifejtett elvi állásfoglalása. Irodalomtörténetének⁴² régi irodalmunkkal foglalkozó része először 1937-ben jelent meg. Ez a kiadás mérsékeltebb, mint az 1941-es átdolgozás.

Ez utóbbit vitairatnak szánta Prohászka Lajos tipológiájával szemben, hogy vele védekezzék annak „germanista merénylete” ellen. Könyve inkább politikai röpirat, mint irodalomtörténet, részben a benne előforduló torzítások és ferdítések következtében. Egyik legfurcsább fejezete éppen a kuruc költészetet tárgyaló része. Helyesen állapítja meg, hogy a kurucság belső formája Zrínyi Miklós környezetében bontakozott ki, de téved mikor azt állítja, hogy alig beszélhetünk a kuruc költészet népi jellegéről. Bár Rákóczi mozgalomát a jobbakok társadalmi forradalma indította el, „társadalmi eszméket a kuruc költészetben mégsem találunk; — írja — ez a hiány bizonyítja, hogy a kuruc költészet megteremtésében nem volt komoly szerepe a népnek.”⁴³ A *Szegénylegény ének*-ében és a *Két szegénylegény egymással való beszélgetés*-ben Féja nem látott társadalmi eszméket, nem hallotta meg a nép hangját.

E súlyos tévedés mellett Féja a szellemtörténeti retortákon keresztül visszatér Thaly Kálmán védelméhez. Tarthatatlannak hiszi azt a véleményt, mely a hamisításokkal kapcsolatosan el akarja hitetni Thaly szerzőségét.⁴⁴ Elismeri, hogy Thaly átrendezett és átsimított egyes verseket, de midőn a hamisítványokból idéz szemelvényeket, valódi költészeti emlékként szerepelteti őket.

Egy másik kiadványában még sokkal határozottabban kétségbe vonja a versek hitelességét támadók igazát. A „mélyebb és magyarabb öntudat kialakítását” szolgáló antológiájában⁴⁵ a kuruc balladák hitelessége körül kialakult csatározásokról szólva azt mondja: „Nem kívánok ezzel a meddő vitával hosszabban foglalkozni.” Szerinte Thaly Kálmán „tovább fejlesztette a kuruckor verses maradványait. Odaadással és hűséggel, »visszaérzéssel« cselekedte ezt. Megmentette és »visszateremtette« a kurucság belső arcát.” Féja habozás nélkül besorozta gyűjteményébe a Thalynak tulajdonított verseket, mivel az irodalomtörténet „határozottan nem állítja, hogy Thaly Kálmán versei.”⁴⁶ „Filológiai fontoskodás helyett” a kuruc hagyományokhoz úgy vezeti el olvasóit, hogy közli *A kölesdi harcról*, *Ocskay László-ról*, *Esztergom megvételéről*, *Bezerédyről* szóló énekeket, melyeket „egyesek Thaly-nak is tulaj-

⁴⁰ SZERB: i. m. Rák. Album II. 280.

⁴¹ FÉJA GÉZA: Magyar irodalomszemlélet. Bp. 1942.

⁴² FÉJA GÉZA: Régi magyarság. Pozsony, 1937. Bp. 1941. (2. kiadás)

⁴³ Uo. 195—196.

⁴⁴ „A kételkedők a kuruc költészet »mitosztát« akarták szétoszlatni, s. nem vették észre, hogy ugyanakkor lélektani és irodalmi szempontból tarthatatlan »mitosztát« fonnak Thaly köré.” Uo. 197.

⁴⁵ FÉJA GÉZA: Kurucok. Bp. é. n. (1939.)

⁴⁶ Uo. 8.

donítanak," de pl. a *Te vagy a legény*, a *Dunántúli bujdosók éneke*, a *Német sas vert jészket* mint kétségtelenül hiteles versek olvashatók a gyűjteményben.

Míg Szerb Antal a kétségtelenül hiteles kuruc verseket is gyanúba vette, lényegében ugyanannak a szellemtörténeti iránynak egy másik képviselője az ellenkező véglet híveként visszatért Thaly védelméhez és kuruc romantikájához. Féja a népsorshoz legközelebb állónak nem a szegénylegények énekét érzi, hanem a bujdosó dalokat. A kuruc bujdosók ezekben „mentik a szellemi szabadságot, őrzik, építik a virtuális Magyarországot," mint ahogy Rákóczi és a vele bujdosók csapata a harc után magával mentette a dacoló magyar lelket.⁴⁷

Mintha nem is olyan nagy úr választaná el Féját Prohászktól, „a germanizmus iskola-példájától!"

Arról a gyökeres változásról, mely irodalomtudományunkban a felszabadulás, sokkal észrevehetőbben a fordulat éve után beköszöntött, a jelentkező új feladatokról, a marxizmus—leninizmus ideológiája és módszere térhódításáról általában képet adnak a különböző folyóiratokban megjelent dolgozatok, a Magyar Tudományos Akadémia 1951. évi nagygyűlése, illetőleg egyéb fórumokon folyó viták, előadások, eredményeiről szóló beszámolók.⁴⁸

A régi magyar irodalmi kutatásban meginduló marxista vizsgálatok között már közvetlenül a felszabadulás utáni években ott találjuk a kuruc költészet kérdését.⁴⁹

A kuruc költészet problémakörének vizsgálatában hatalmas fellendülés kezdetét jelentték Esze Tamás kitűnő tanulmányai.⁵⁰ Bennük az egyes verseket a Rákóczi-kor társadalomtörténetének fontos dokumentumaiként elemzi, történeti környezetükbe visszahelyezve társadalmi háttérükből fejt ki mondanivalójukat. A társadalmi és politikai háttér megvilágításával kronológiailag is sikerül lokalizálnia a kuruc költészet legsúlyosabb tanulságait megmutató és éppen mind ez ideig emiatt elhallgatott emlékeit, és kétségtelenül igazolni a Rákóczi-szabadságharc kezdeti szakaszának antifeudális jellegét a népi kurucság magasfokú politikai öntudatának költői vetületében.

A Rákóczi-szabadságharc megindulásának 250 éves fordulója a marxista történeti és irodalomtörténeti dolgozatok⁵¹ sorát eredményezte Rákócziról és kurucairól, a szabadságharc költészetéről, leválasztva róluk azt a sok salakot, melyet a múlt rendszerek polgári történet- és irodalomtörténetírása rájuk rakott. A marxista tudomány fényében feloldódott a nacionalista túlzás és a nemzeti hagyományok lebecsülésének ellentéte, tisztán megmutatkoztak a kor költészetének nemzeti és társadalmi értékei.

A dolgok helyes ideológiai megközelítése, történeti, politikai, társadalmi, filológiai vizsgálata közben került sor az első marxista szempontú kuruc költészeti gyűjtemény kiadására.⁵²

⁴⁷ FÉJA: Régi magyarság, 199.

⁴⁸ MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. II. köt. 1952. 43—175. KLANICZAY TIBOR: A régi magyar irodalom átértékelésének kérdése. It 1950 (Magyar Irodalomtörténeti Társ. keretében rendezett vita) Uő. Eredmények és feladatok a régi magyar irodalom kutatásában. I. OK. 1952. BÓKA LÁSZLÓ: A magyar irodalomtudomány tíz esztendeje — eredmények, problémák, feladatok. It 1955.

⁴⁹ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: A Thaly-pőr és a kézzel rakott domb. MNy 1947.

⁵⁰ A Szegénylegény élete. Magyar Századok, Bp. 1948. Két szegénylegény egymással való beszélgetése It 1949. 2. szám. Őszi harmat után It 1950. 2. szám. A kuruc költészet problémái. It 1951. I. szám.

⁵¹ Az irodalomtörténeti vonatkozású cikkek közül fontosabbak: ESZE TAMÁS: Az igazi kuruc költészet. Csillag, 1953. Uő. A szegénylegények éneke. It 1954. SZABOLCSI BENCE: A kuruc világ dallamai. Csillag, 1953. LUKÁCSI SÁNDOR: Rákóczi és kurucok a magyar irodalomban. Csillag, 1953. BENDA KÁLMÁN: A Rákóczi-nóta és a Rákóczi-induló reformkori életéről. ItK 1953. KLANICZAY TIBOR: Kapádból is csinálj fegyvert. Csillag, 1953. Uő. A Rákóczi szabadságharc legszebb éneke. It 1954.

⁵² ESZE TAMÁS—KISS JÓZSEF—KLANICZAY TIBOR: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Bp. 1953. (Magyar Klasszikusok sorozatban) (ESZE TAMÁS már előbb is kiadott a marxista tudományosság követelményeinek megfelelő kuruc költészeti gyűjteményt: Kuruc költészet. Bp. 1951. (Szépirodalmi Kiadó), de ez csak 34 verset tartalmaz.)

Jellemző módon azonban ez az antológia nem a kuruc költészet hangzatos, de lejáratos címét viseli. Nem Thaly kiadványainak anyagát válogatja tovább, hanem összefoglalva a marxista irodalomkutatásoknak a XVII. század költészetére vonatkozó eredményeit, feltárja a század függetlenségi és társadalmi küzdelmeinek egész költészetét. Végleg megszabadulva a kuruc romantika kísértéseitől és a hitelesség pöréből folyó szépségszűklátókörűségéből, nemcsak a rendszeresen végzett kutatómunka eddigi jelentős eredményeit adja, hanem bevezetésében megrajzolja a XVII. század egész költészetének fejlődésmenetét is.

Az eszmei rendteremtés, az új dokumentáció, az általános elvi és gyakorlati kérdések megoldása, elsősorban azonban a kuruc mozgalom és a hozzáfűződő költészet történeti, politikai, társadalmi, ideológiai hátterének megrajzolása után kerülhetett csak sor a korszak költészetének irodalomtörténetileg újszemponitú vizsgálatára.⁵³ A műfaji, nyelvi, esztétikai vizsgálat azonban csak elkezdődött, de nem folytatódott. Mintha a korszak költészetének kutatásában a felszabadulást követőleg tapasztalható fellendülés megtorpant volna. Pedig miközben továbbhalad az adatfeltárás⁵⁴ és részletkutatás⁵⁵, folytatnunk kell a korszak egész költészetének irodalomtörténeti szempontú vizsgálatát is, hogy a készülő marxista irodalomtörténeti szintézisben jelentőségének megfelelő helyet kapjon.

Részben a polgári irodalomtörténeti kutatások felhasználható eredményei, részben a marxizmus módszereivel végzett tudományos vizsgálódások nyomán számba vehetjük, hogy a kuruc költészetrel kapcsolatos felmerült problémák közül melyeket tekinthetünk már részben vagy egészben megoldottnak, illetőleg milyen megoldási lehetőséggel számolhatunk.

Véglegesen lezártnak kell tekintenünk a Thaly-kérdést, a kuruc költészet hitelességének ügyét. A gyanúba vett versek ellen emelt vádat csak az döntené meg, ha előkerülne a versek egykorú vagy közelkorú feljegyzése, vagy legalább variánsa. A legutóbbi kutatások érvelései⁵⁶ is a hitelesség ellen szólnak, az új dokumentáció eredményei Thaly ellen vullanak.

Nyitott kérdés azonban, mennyire hitelesek a XIX. vagy XX. század szájhagyománya alapján lejegyzett versek. A népköltészetben a kuruc kornak, Rákóczinak, a szegénylegényeknek számos emléke maradt fenn. A román,⁵⁷ szlovák — bizonyára az ukrán, talán labanc vonatkozásban a délszláv — népköltészet is rendelkezik ilyenekkel.

Ezeket a verseket nem fogadhatjuk el kuruckori emlékeknek, nem tárgyalhatjuk őket a Thököly vagy Rákóczi-kori költemények között. A XIX. századi népköltészeti lejegyzések jó része magán hordja a gyűjtő simító kezének, megszépítésének a nyomát, hiteles szövegeknek már csak azért sem tekinthetők. A szájhagyományból leírt, a folklorizálódás különböző fokozatát mutató emlékek — az eredeti szöveg híján is — lehetnek esetleg kuruc korban keletkezett versek utóéletének bizonyítékai, de lehetnek XIX. században írt rimes históriák,⁵⁸ ponyvanyomtatványok vagy más sajtótermék révén a néphez eljutott írásos szövegek maradványai. Még Thaly hamisítása is elkerült a néphez. Kálmány Lajos 1916 nyarán gyűjtötte az *Egy bujdosó szegénylegény* kezdetű éneket,⁵⁹ 13 strófájából Thaly szerze-

⁵³ Vö. KLÁNICZAY TIBOR i. m.: (55. sz. jegyz.) ALBERT ZSUZSANNA: Elemzések a Rákóczi-szabadságharc politikai költészetéből. ItK 1956.

⁵⁴ DÁVID GYULA—TORDAI ZÁDOR: A kuruckor költészete. Bukarest é. n. I—II. k. BUSA MARGIT: A Thököly-kódex és kuruckori versei. Bp. 1958.

⁵⁵ PERJÉS GÉZA: Új adatok és szempontok az átkuruc balladák vitájához. ItK 1957.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Vö. DÁVID—TORDAI-kiadás bevezető rész 75—85.

⁵⁸ „Rákóczi versei” Kálmány Lajos népköltészeti hagyatékában. Történeti énekek és katonadalok. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette DÉGH LINDA—KATONA IMRE. Bp. 1952. 190.

⁵⁹ Nem azonos a hasonló kezdetű hiteles kuruckori verssel (MKBR 68. sz.), mely Thaly Kálmánt a hamisításban ihlette.

ményével 8 versszak közös⁶⁰ Az *Esztergom megvétele*ről szóló balladából keletkezett 3 strófás népi változatot 1933-ban jegyezték fel.⁶¹

Kuruc jellegű, Rákóczit, Rákóczi szabadságharcát emlegető versek keletkeztek az 1848-as szabadságharc idején is.⁶²

A szájhagyományból ismert kuruc versek hitelességének a kérdése a folklorizáció bonyolult problémái közé tartozik, és tanulmányozása a kuruc szabadságharcok költészetére vonatkozólag még jóformán meg sem indult. Csak elvi megállapítások születtek,⁶³ és csak tapogatózó lépéseket tettünk annak sejtetésére, hogyan alakultak a Thököly és Rákóczi korabeli közösségi költészet termékei a változatok hosszú során át kéziratosságyűjteményeinkben, vagy hogyan csiszolódtak, koptak, hullottak szét, és a széttöredezett részekből hogyan keletkeztek újak a szájhagyományban. A folklorizáció egyes eseteinek vizsgálatából kell fényt derítenünk a folyamat törvényszerűségeire.

A kuruckori költészet új dokumentációja, a szövegfeltárás vezetett el oda, hogy véglegesen elvessük a kuruc költészet fikcióját mint irodalomtörténeti kategóriát. Ezen a címen nem szakíthatunk ki egy csoport verset a XVII. század végi és a XVIII. század eleji költészetünkéből, azért mert a múlt század nacionalista hőskultusza ezt így cselekedte, mivel gazdag kéziratosságyűjteményeinkből jóformán csak ezt a részt ismerte. Nincs valami csodálatos, különálló jelenséggént kezelhető kuruc költészet, a Thaly kiadványainak megjelenése óta ezen a néven emlegetett költemények szerves folytatásai az előző idők költői hagyományainak; témában, műfajban, nyelvben stb. egyaránt beleilleszkednek az irodalmi élet folytonosságába, elszakíthatatlan részei a XVII. század második és a XVIII. század első fele költészetének. Ahogy megvan az előzményük, úgy tovább élnek és fejlődnek a Rákóczi szabadságharcát követő időkben. Azt kell vizsgálnunk, milyen átszarmaztatott költői hagyományok teljesednek ki a századforduló évtizedeiben, hogyan él tovább ez a költői hagyomány a XVIII. század kéziratosságyűjteményében.

Ha egyáltalán alkalmazzuk a »kuruc költészet« terminust, nem élhetünk vele a szónak eddigi általános értelmezésében, hanem tartalmát körülhatárolva csak bizonyos szempontú válogatás eredményeként beszélhetünk róla. Ilyen értelmezésben kuruc költészetként a kuruc világ költői termékei közül azokat a verseket emelhetjük ki, melyeket egységbe tömörít sajtószerű színezetük: tárgyukat a kuruc mozgalmakból merítik, ezekben cselekvőleg részt vett hősről szólnak, a kor függetlenségi vagy társadalmi törekvéseit fejezik ki. Az így felfogott kuruc költészet azonban nem irodalomtörténeti fogalom, legfeljebb publicisztikai, és a történeti énekeken, névtelen szegénylegény-verseken, bujdosódalokon kívül a név szerint ismert műköltők alkotása is beletartozik, ha a kuruc mozgalom hatása alatt jött létre.

A kuruckor költészetének ezeken az énekeken kívül természetesen még igen bő költői termés van: szerelmes versek (a bókolás, panasz, hódolás, sóvárgás, szakítás, búcsúzás, érzéki szerelmi érzés stb. kifejezésére), a mindennapi élet számos mozzanatához fűződő alkotások (lakodalmi, házassági versek, néynapi és ünnepi alkalmi köszöntők, temetési búcsúztatók stb., elemi csapásokról, egyes városokat, vidékeket sújtó szerencsétlenségekről, a nép szenvedéséről szóló énekek); katonaköltészet, vallásos énekek, csúfolók és pasquillusok, mesterségszerepek stb., stb.

Mivel pedig a kuruc költészetet sok évtizeden keresztül összekeverték a kuruckor költészetének fogalmával is, és sokan mást értettek kuruckoron történetileg, mint irodalomtörténetileg, a kor társadalmi, politikai és költészeti képének igazibb megközelítése céljából jobb

⁶⁰ Uo. 204.

⁶¹ STOLL BÉLA: Közösségi költészet — népköltészet. ItK 1958. 173.

⁶² KÁLMÁNY LAJOS: Szeged népe II. 44. III. 47. 48.

⁶³ KLANICZAY TIBOR: Régi magyar irodalom és folklór. It 1949. PÉTER LÁSZLÓ: A folklorizáció kérdéséhez. Eth. 1950. STOLL i. m. ItK 1958. MKBR 27. DÁVID—TORDAI: A kuruckor költ. 59—61.

lenne a kurucok költészete helyett is más terminust alkalmaznunk, a századforduló, Thököly és Rákóczi szabadságharcának koráról, e korszaknak egész költészetéről beszélünk. A terminológia használatában ezek a szempontok a felszabadulás óta egyre jobban érvényesültek, ami annak a jele, hogy ebben a vonatkozásban is megszabadultunk a kuruc romantika egyik sok zavart okozó örökségétől.

Régebben általános volt az a nézet, hogy a kuruc líra népköltészet, és nemcsak a magyar irodalomban különös jelenség, hanem páratlan a világirodalomban is. Ha a népköltészet fogalmának meghatározásakor nem csupán a külsőleges, formai, hanem tartalmi, eszmei oldaláról közelítjük meg a problémát, a Thököly és Rákóczi korabeli versek nagy részéről azt kell megállapítanunk, hogy az közösségi, népi költészet. Nem a kollektív keletkezés romantikus elképzeléséről van itt szó. „Ma már minden kutató elismeri, hogy az egyéni közreműködés elengedhetetlen kiindulás mindenféle költészet létrejöttéhez”,⁶⁴ tehát a közösségi jellegű népköltészet keletkezéséhez is. A néptömegek közös érzését a Thököly- még inkább a Rákóczi-szabadságharc idején azok a paraszti sorból kiemelkedő deáksorsú versek fejezték ki, akik közösségben maradtak a néppel. Néhány főúri és nemesi poétán kívül a kevésszámú polgári származású verselő mellett főként prédikátorok, tanítók, nótáriusok, deákok szerzik az énekeket. Közülük sokan válnak szegénylegényekké, majd kuruc katonává. Ezek a néppel közösségben maradó vagy vele közösségbe kerülő verselők szerezték a vitézi énekeket, politikai verseket, öntötték versbe a győzelem örömét, a vereség fájdalmát, a bujdosás keserűségét. Nemcsak a szerző személyi egyéni gondolkodását, érzéseit szóltatták meg, hanem az egész osztályközösséget, az egész népet. A korra legjellemzőbb szegénylegény énekek teljesen a nép érdekét képviselik, a nép ügyét propagálják. Ez a közösségi érzés, a nép szolgálata teszi a kuruc szabadságharc költői termékének jó részét kollektív költészeté, népi költészeté.

Mellettük természetesen megtaláljuk a nemesi osztály szemléletét is a versek egy másik csoportjában. Mindig annak az osztálynak a hangja erősebb a szabadságharc költészetében, mely éppen a folyamatban levő küzdelem ideológiáját irányítja.⁶⁵ A Wesselényi-összeesküvésnek, Thököly felkelésének a költészete ezért nemesi költészet. Rákóczi szabadságharcának első szakaszáé pedig népi költészet. A szerző személyét az egyes költeményekkel kapcsolatosan a legtöbbször nem tudjuk megállapítani, de szinte mindig sikerül azt kiolvasnunk, melyik társadalmi osztályhoz, illetőleg réteghez tartozott a verselő. Érdekes lenne a XVII. század végi és a XVIII. század eleji költészetünket megvizsgálni ebből a szempontból, a társadalmi osztályok mondanivalójában és kifejezési formájában megmutatni a nép, a polgárság, a nemesek, a papság, a főurak irodalmát.

A polgári irodalomtörténetírás a kuruc költészetet mindig tárgykörök szerint osztályozta és vizsgálta a líra, epika műfaji keretein belül. Érdekes eredménnyel járna énektípusok szerint elemezni nemcsak a kuruc verseket, hanem a korszak egész költészetét. A verstípusok belső fejlődését vizsgálva máris értékes tanulságokat vonhatunk le.⁶⁶

A XVII. század első felében lehangyolott vitézi költészet 1650 körül, Zrínyi és II. Rákóczi György harcaival új erőre kap. A több ágra bontható verstípus katonaelegeiben [Balassi-típusú vitézi ének: Zölditsd úr isten, 1648; vitézi bujdosó: Balogh Zsigmond éneke, 1664; rabkatonák dala: Szerencsét próbáltam; vitézi sirató énekek: Kádár István éneke] és históriás alkotásaiban [II. Rákóczi Györgynek a moldvai és havasalföldi hadjáratairól szóló énekek] változás következik be a Balassi-hagyomány tematikáját, kifejezőeszközét és formáját illetőleg egyaránt. Ez a változás legfőképpen a németellenes hang egyre erősebb jelentkezésében, az elvilágiasodásban és az elnépiesedésben mutatkozik. A történeti énekek históriai keretjé véggképpen felbomlik, a lírai elemek szaporodásával, a népi szemlélet és a népköltészet

⁶⁴ STOLL i. m. ItK 1958. 170.

⁶⁵ MKBR 33.

⁶⁶ KLANCZAY i. m. Csillag, 1954. 269—278. ALBERT ZSUSZANNA i. m. ItK 1956. 27. —

motívumainak behatolásával újfajta *lírai históriás ének* alakul ki [Pl. A holdvilági és fekete-halmi harcról.]

Az elbocsátott végvári katonák nagy része a XVII. század vége felé a vitézi ének-hagyományt magával viszi a szegénylegények közé. Itt, ennek a társadalmi rétegnek más erőivel, elsősorban a protestáns iskolákból kiebrudalt, jobbagyszármazású deákelemmel összefonódva, a század végén a *szegénylegény-költészet* érdekes verstípusát hozza létre. Legfőbb témája a búcsúzás fájdalma, a bujdosás nyomorúsága, az elhagyatottság érzése, a társadalommal való szemben állás, az öngúny. És bár ennek a költészetnek életábrázoló realizmusa a legújabb kutatások szerint régi költői hagyományokban is gyökerezik,⁶⁷ a verstípus átalakulása ekkor nyomon követhető. A kuruc harcok beköszöntésével hangjuk kollektív jellegűvé válik, a borongás és kétségbeesés helyett harcra hívó, tömegeket mozgósító forradalmi költészeté, majd pedig az urak árulását felpanaszoló, nagyfokú politikai öntudatról tanúskodó vádaskodássá. A kuruckori költészet legjavát, annak gerincét a szegénylegény-énekek, a forradalmi riadók, a táncdalok, a győzelmet ünneplő, labancot csúfoló versek alkotják.

A XVII. század második felének hazafias mondanivalója — szemben a század első felének költői hagyányaival — legtöbbször világi költeményben ölt testet. Csak a protestáns prédikátorok költészetében jelenik meg vallásos keretben, a *jeremiád-típusú* versekben. Ezeknek fellendülését a II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi vállalkozását követő török-tatár dúlások, majd a Wesselényi-összeesküvés következményeként indított vallási és politikai terrorcselekmények idézték elő. De a jeremiádok is egyre jobban elvilágiasodnak, a vallásos elemet, a bünbánat hangját háttérbe szorítja a politikai tartalom. Frazeológiai és formai elemei azonban felszívódnak a századvégi [Cantio Tokaji 1679, Zokogó sírással 1700] és a Rákóczi-kori panaszversekbe, csatavesztésekről kesergő énekekbe, valamint a nagyszámmal keletkezett bujdosódalok egy részébe.

Rimaysg költői hagyományaira támaszkodva, Zrínyi röpiratainak szellemét, publicisztikai örökségét fejezik ki azok a legnagyobbbrészt felvidéki protestáns középnemesi környezetben született versek, melyek egy ideig a Habsburg-gyűlölet, a nemesi patriotizmus megszólaltatói, majd a Thököly-mozgalom agitációs eszközei voltak. Legtöbbjüket egy bokorba fűzi mondanivalójuk rokonságán kívül szerkezeti felépítésük. A szereplők párbeszédese formában ismertetik álláspontjukat, támadják ellenfeleiket, vitatkoznak, „voxolnak”. Mintha ez a verstípus a század prózában írt dialogizált pamfletjeinek lenne a párja. Fejlődésének legmagasabb pontja a *Thököly haditanácsa*, melyben a nemesi reménytelenség hangját az erő tudata váltja fel, mivel a versben cselekvőleg is jelen van a tömeg, és ennek tudata erőt és biztonságot ad a maga ereje kicsinységét érző nemességnek.

A *nemesi politikai költészet* másfajta típusa fejlődik ki Erdélyben. A kor változatos, tragikusnál tragikusabb eseményeire reagálva sem tematikailag, sem műfajilag nem egyöntetű ez a költészet. Kisebb csoportok alakíthatók belőle, melyek között számra és súlyra a *pasquillusok* emelkednek ki. Ez Erdély legáltalánosabb műfaja,⁶⁸ mely nem kíméli sem a fejedelmet, sem a Magyarországból odafutott embereket, sem Teleki Mihályt, sem Thököly Imrét, sem a szászokat, sem a magyarokat, sem a kurucokat, sem Rabutint. Hol szellemesen, hol trágár hangon nyúl bele a magánéletbe is; nemegyszer politikai bonyodalmakat idéz elő.⁶⁹

A gúny hangja beleütközik nemcsak személyekbe, hanem városokba és falvakba, székekbe és vármegyékbe is. A *városcsúfoló versek*-ből külön típus alakul ki, mely magába szívja a gúnyversek „legjobb” hagyományait. [Erdélyi városokról, Kolozsvár kuruc ostrom alatt, Fennen tartod az orrodát] Énekszóban adhatták őket elő, de ennek jeleit mutatja

⁶⁷ Pajkos Ének. KLANICZAY TIBOR: A Fanchali-Jób kódex. I. OK. 1959. 247—249.

⁶⁸ „Inkább megindulnak egy pasquilluson, mintsem száz prédikáción.” Bethlen Miklós Önéletírása: Bp. 195 I. 51.

⁶⁹ Uo. II. 110.

a verscsaládfa olyan terméke is, mint a 360 versszakos félig históriás, félig helység- és személycsúfoló *Miért sírsz a hegyen Sebesvár*.⁷⁰

Hasonló fejlődés, átalakulás kétségekívül megfigyelhető az egyéb verstípusokban is. Mind ez ideig elhanyagoltuk pl. az alkalmi versek tanulmányozását, pedig a *búcsúztatóknak*, *halottsiratóknak*, *városverseknek*, *verses útleírásoknak*, néha még a *házassági és lakodalmi énekeknek* is sokszor jelentős forrásértéke van.

Természetesen a verstípusok kialakulásának hátterében bonyolult társadalmi, történelmi szálak és költői hagyományok szövődnek egybe. Egyes típusoknak a kuruc szabadságharcok idejében történt kivirágzása már az eddigi tapasztalatok szerint is részben a földrajzi és a történelmi adottságok következménye. Megvan a maga jellegzetes verstípusa Erdélynek és a Tiszatájnak, a Dunántúlnak és a Felvidéknek, mint ahogy megvan a különböző társadalmi osztályoknak, rétegeknek vagy az egyes felekezeteknek.

A kor költészetének ilyen tematikai csoportosításban, énektípusokban való vizsgálata nemcsak a fejlődés szárait és a mögöttük levő okokat fedi fel, hanem azért is előnyös lehet, mert módot nyújt a pontosan nem lokalizálható versek tárgyalására; sokszor pedig éppen ez a tárgyalási mód ad lehetőséget a keletkezés időrendjének megállapítására.

Ezekhez a futólag érintett kérdésekhez, feladatokhoz akár az egész kor költészetével, akár azon belül a szűkebb értelemben vett kuruc költéssel kapcsolatosan még többet hozzácsatolhatnánk.⁷¹ Bár még nem fejeződött be az adatfeltárás munkája sem, e kérdésekkel már most is foglalkoznunk kell, hogy így lehetőség nyíljen a korszak költészetének igazi megismerésére és a marxista esztétika és irodalomtörténetírás elveinek megfelelő megismertetésére.

Имре Варга

ИСТОРИЯ ВОПРОСОВ ПОЭЗИИ КУРУЦЕВ

Поэзия куруцев является может быть самым спорным вопросом венгерского литературоведения в течение последних сот лет. Буйно разрастающаяся полемика по поводу поэзии куруцев годится не только для развертывания мнения наших марксистских литературоведов, но и в тоже время она дает несравненную возможность для анализа пути венгерского литературоведения, пройденного им в этот столетний период. В очерке рассматривается история проблемы поэзии куруцев, начиная с деятельности Калмана Тали, до наших дней. В нем освещаются ошибки венгерского литературоведения, основанного на позитивистских и культурно-исторических принципах в связи с поэзией куруцев как и мотивы этих взглядов связанных с мировоззрением известных авторов.

Идеалистическое обоснование оценки поэзии куруцев в рамках истории венгерской литературы начато представителями венгерского марксистского литературоведения лишь после освобождения Венгрии. Они приступили к разрешению общих принципиальных и практических вопросов, связанному с вычерчиванием исторического политического и общественного фона, антигабсбургского движения куруцев и присоединяющейся к последнему поэзии. Поэзия куруцев больше не представляет собой выражение националистического воззрения литературы, но она стала органической частью истории рукописной поэзии в 17—18 веков. Наше литературоведение принуждено отказаться от категории гетерогенского и романтического характера «Поэзии куруцев» и стало необходимым введение понятия «Поэзии эпохи куруцев» с учетом и непрерывности развития венгерской литературы.

⁷⁰ Marosvásárhelyi Bolyai Könyvtár 240. sz. kézirata. (KLANICZAY TIBOR: Beszámoló a Román Népköztársaság könyvtáiraiban végzett kutatásaimról. I. OK 195. 366.)

⁷¹ Teljesen tisztázatlan a kuruc versek verselésének kérdése. De mindmáig tisztázatlan magának a *kuruc* szónak etimológiája is. Nyelvtudományunk nem tudott megnyugtató magyarázatot találni sem a szó eredetére, sem szociális tartalmára, ti. arra, hogyan változott értelme idők folyamán a kereszties katona, kiszolgált katona, felkelő, lázadó, kőborló s más jelentéseken át a kuruc szabadságharcok német és labanc ellen küzdő harcosáig. Ugyanígy megoldatlan a *labanc* szavunk eredete is.

TAMÁS ATTILA

JÓZSEF ATTILA KÖLTŐI VILÁGKÉPE*

(Első közlemény)

„Komor ég alatt üldögélek,
mint hajléktalan a híd alatt.”

Zárt, vas- és betonívek összekapcsoltságával egységbe álló világrend. Végtelen, fölébe súlyosult kozmosz, s benne az ember — parányi rész, mely fölismeri helyét a végtelenben. Számbaveszi magányát és mégsem retten meg: „üldögél”; egy kicsit már kihívó nyugalommal szemlélődve vállalja helyzetét, sorsát — maga köré tekintvén pedig elsőként látja meg tisztán érthető és mégis varázslatos szépségében ezt a fölébe hajló végtelent.

„Tündöklök, mint a gondolat maga,
a téli éjszaka.”

Ez József Attila költői világa, ez az ő — játékosságában is komoly — okos, szép emberi magatartása.

„Az egész emberiség nevében”

„Ha egy osztály a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művésziileg kifejezni, akkor erőtlén ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen fel a történelem dobogójára.”

Befejezetlenül maradt esztétikájában fogalmazódott meg ez az ítélet. Higgadtak, át gondoltak a szavak, tudományos igényű a megfogalmazás — de mögötte ott az érzelmi feszültség, a konok bátorság, mellyel önmagát, egész osztályát veti a történelem változhatatlan törvényeinek mérlegére. Ott a meggyőződés, hogy *vannak* ilyen törvények, s ott a felelősség érzése és a közös sors hivatkozás nélküli vállalása is — hiszen érezzük: önnön költészete elé állított itt mércét, ő maga az, aki egy új, egyetemes világkép megalkotására vállalkozik.

„Én a proletárságot is formának látom, úgy a versben, mint az életben, és ilyen értelemben élek motívumaival” — magyarázza Halász Gáborhoz írt levelében. Az előbbi vallomás

* A tanulmányról a címe is elárulja, hogy nem fejlődésrajzot kíván adni. Így csak nagy vonalaiban veszi figyelembe a tárgyalás során a versek keletkezésének sorrendjét. A későbbi — tehát kb. 1933-mal kezdődő — évek József Attilájában szemünk előtt zajlik az idegtépő küzdelem, s mint ahogy az összeroppanás első jelei után még sokáig, szinte a legvégsőkig vannak életének pillanatai — ha egyre ritkábban is — melyekben az életöröm sugárik alakjáról, amint gyógyulás és rosszabbodás korszakai is egymást követik fizikai létében, úgy váltogatja hangját költészete is. Néha még egy versen belül is. (Talán legszemléletesebb példája ennek az *Eszmélet*) A *Reménytelenül-t* a *Téli éjszaka* követi, A *város peremén* és az *Elégia* után mindjárt az *Egy kisgyerek sír* következik. Az *Alkatmi vers a szocializmus állásáról* Ignotusnak felemelő, szép nyugalmat a tébolyult anyaként motyogó zilált eső képe riasztja el (*Anyá*) a *Falu* előtt az *Izonyat* áll. — A tárgyalás az egyszerűbb áttekinthetőség kedvéért vont *egyetlen* vonallal határt ott, ahol a pontos lélektani, költői fejlődésrajz állandó egymásba való átmene- teket, részleges egyenlenségeket, ellentmondásokat, sajátos hangulat- és szemléletváltozásokat is kénytelen lenne részletesen kimutatni.

mellett tisztábban érthetjük meg az itt elmondottakat, ti. azt, hogy formán társadalmilag meghatározott látásmódot, „életérzést” ért.

Olvassuk tovább a levelet: „Nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé, s . . . (ti. ehhez . . . „jóljött” az elhagyott telkeknek az a vidéke, mely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát.”¹ A megfogalmazásnak kétségkívül van ugyan bizonyos idealisztikus színezete, azonban tudjuk, hogy József Attila elméleti írásaiban nemegyszer erősen hegeliánus, bonyolult megfogalmazásban jelentkeznek igen mély, lényegük szerint egyáltalán nem idealista gondolatok. Ismerjük is nem egy materialista vallomását („A való anyag teremtett minket” stb.), tehát az előbbi idézetnek is a materialista lényegét kell keresnünk. Ez pedig föltétlenül több annál, hogy a kápitalizmus *magyarázza meg* korunkban, miért kell elhagyott, sivár telkekkel találkozunk. Azt is jelenti, hogy ezek a táj-részletek talán más korban is megvannak ugyan, de akkor esetlegesekek, véletlenszerűek, nem sűrűsödik bennük a kor lényege. Nem többek önmaguknál, mert nem képezik szerves részét valamely határozott törvények szerint felépült rendszernek. Nem lehet őket ezekből a törvényekből megérteni — tehát „értelmetlenek”. Értelmet csak azáltal kapnak, hogy valami nagyobbra *jellemzőekké* lesznek; olyan jelenségek, amelyek az adott társadalom, sőt, talán valamely még nagyobb, de értelemmel fölfogható egészenek a lényegét fejezik ki.

„Van az égnek, a csillagoknak hangjuk?” — tette föl évszázadokkal ezelőtt a kérdést Kepler. „Igen, mondjuk mi — válaszol — mivel gondolatot adnak az embernek Isten dicséretéhez. Így . . . feloldjuk az ég és a természet nyelvét, s hangjukat hángosabban hallatjuk. . .”² — Már a középkort alighogy átlépő tudóst is megragadta a világegész pontos megszerkesztettségének, kiszámítható törvények szerinti működésének látványa, s mint a legnagyobbak általában, megérzi, hogy mindez a maga egészében is mond valamit az ember számára, csak „föl kell oldani a nyelvét”. De itt még eleve megszabta a szavak irányát a hittétel, s bár a világnézet teljessége és szilárdsága a ma emberét is meg tudja ragadni, a vallomás esetleges őszinteségének hitelét gyengíti a föltételezés: hátha csak a kutató öngazoló szándékából fakadt, nem pedig legbensőbb élményből. De bárhogyan történt is: korszakok választanak el tőle, s „az ég és természet”, a világ dolgainak és jelenségeinek nyelvét újra meg kell oldani a huszadik század embere számára. Ennek a feladatnak a művészi megoldására vállalkozik József Attila. Nem önmaga: osztálya nevében.

Imént idézett sorai talán úgy mutatták, hogy számára a sivárság élménye jelentette a külváros, a külvilág „szavát”. Mi azonban nem állhatunk meg ennél az egy szónál. Mindazokat az érzéseket, melyeknek kifejezéséért köteteket írt, nem merítheti ki egyetlen szó, egyetlen rövid, levélbeni utalás. „Ha te tudnád, mi minden van e mögött!” — emeli föl ujját figyelmeztetően József Attila, az *Elégia* egy rövid soráról szólva is.³ Végig kell hát tekintenünk az érett költő életművének egészén, hogy megérthessük az előbbi levél vallomását.

Egy dolgot már félreérthetetlenül megtudtunk belőle: a proletárelét motívumait nem pusztán önmagukért ábrázolta. Valami különös érzékenységgel figyelt föl rájuk, önmagát is adta bennük. A realizmus esztétikájának értelmében most arra a kérdésre kell választ adnunk, hogy ez a többlet rávilágít-e ember és külvilág viszonyának valamely lényeges, történelmileg is tipikus alkotójára, s hogy hozzájárul-e ez a többlet ahhoz, hogy a kérdéses motívumok a maguk valóságos voltában vésődjenek tudatunkba.

Leíró költeményeinek magyarázatául fordult levelével Halász Gáborhoz József Attila, ezek világát kell tehát mindenekelőtt megvizsgálnunk. De minthogy teljes világképet kérünk számon, nem elégedhetünk meg a külváros ábrázolásának szemügyre vételével — szélesebbre kell vonnunk a kört.

¹ Idézi HALÁSZ GÁBOR (Nyugat, 1938.).

² A Mysterium Cosmographicum első kiadásának ajánlásából — idézi HEISENBERG: A mai fizika világképe függelékében (48—9.).

³ NÉMETH ÁNDOR: József Attila és kora. Csillag, 1948. aug. 34.

„A levegőben semmi pára, a csilló könnyűség lebeg”.

Tóth Árpád verseinek világa őszbe hajló, búcsúzó, fáradt alkonyokat, vagy félszeg frissességgel fakadó zsenge tavaszokat idéz, Kosztolányi versei mélyebbre visznek az ősz fátyolos, enyhén fojtó levegőjű, eső ezüstjét csillantó időszakába, az Illyés-leírta föld rögeit perzselő nap heve szikkasztja keményre. József Attila költészete kristályosan áttetsző, hűvös levegőjű, vagy fagytól dermedt tájakat varázsolnak körénk. „A mindenség oly tisztán és üdén csillog, mint harmatcsepp...” — írja egyik töredékében is. Ezekben a képeken, melyek japán festők különlegesen finom ecsettel kirajzolt tájait idézik emlékezetünkbe,⁴ szemünk a végtelenbe lát. Nem mondja ugyan ki minden versében a levegőnek ezt a kristályos áttetszőségét, mégis csaknem mindig ez a felhőtlen, párátlan, kontúrokat minden impresszionista elmosódottság nélkül, hibátlan élességgel láttató levegő borítja be a tájat. „A lég finom üvegét megkarcolja pár hegyes cserjeág” — látjuk a *Téli éjszakában*, s egyszerre érezzük, hogy ez a finom üveg kizár mindent, ami elvehetné a látás metszően pontos élet, és azt, hogy ez a lég *van*, konkrét anyagi valóságként létezik, mint összekötő közeg a dolgok, jelenségek egyetemességében. „Foszforeszkál az üres levegő”, — a másutt is leírt kifejezés egyszerre érzékelteti a levegő teljes, tökéletes átláthatóságát és határozott konkrétum-voltát. Különös és roppantul nehéz művészi feladatot old meg ez az egyszerű jelzős kifejezés. Épp azáltal, hogy látszólag ellentétes tulajdonságokat kapcsol össze, vési élményszerűen tudatunkba a képet. Az „úr” szó jelentését amúgy is magában hordó „üres”-ből ez a használatból elhalványult tartalmi rész lesz uralkodóvá, azáltal, hogy a köznapi életben már-már magával ezzel az ürességgel azonosított levegő sajátos voltára figyelmeztet. Kicsit meg is hökkent, ezáltal hangsúlyt kap. Tisztán látunk át rajta, mint az úron. És mégis „van” ez a levegő, rezzenéstelenül és szinte keményen, mint az előbb — hiszen határozott jelzője már különös *tulajdonságról* is szól. Lehetetlen hát észre nem vennünk jelenvalóságát.

Mi a szerepe mindennek?

Ahhoz, hogy ezt megérthessük, tovább kell vizsgálódnunk. Nemcsak a verseken belül — magában az ábrázolt valóságban is.

„Erős, kemény, gyémánt a mennybolt.” Az imént fölfigyeltünk ennek a költői ábrázolásmódnak néhány művészi funkciójára. Annak azonban, hogy ezt a megjelenítést igaznak, reálisnak tudjuk érezni, az a feltétele, hogy a versen belül indokolt legyen ez a látás- és érzésmód; értenünk kell, mi idézte elő. Ez az élményszerűvé, hitelessé tevő mozzanat nem is hiányzik József Attila verseiből. A lágyan hullámozó, halkán fodrozódó vizeket kemény jéggé dermedtő, vattaszerűen puha ködöket szikrázóan fehér zúzmarává jegécsítő fagy, a tüdőt metsző levegő, a tagokat merevítő hideg keményíti meg ezt az egész világot. „A tág ég tiszta, nagy — reggel az erkölcs hűvös kék vasát megvillantja a fagy” — oszlik el a nyirkos köd a *Fák*-ban, „Kemény fagy tiszta ablakán dobol az ingerült idő” — halljuk máskor. (*Fagy*) József Attila tája a külváros, „a város pereme”; üres telkek, elhagyott földek vidéke, s a benne mintegy hajléktalanul, szemlélődve járó ember is ennek a tájnak a szülőtte: proletár. Ember, akinek rosszul fűtött szobájában reggelre ködként száll a lehelet, nyitott „gang”-ok, fűtetlen mellékhelyiségek riasztják, akit rosszul bélelt kabátja nem óv meg a fázás kínjaitól. Nem múlt színfolt, hangulatos kép számára a tél, hanem legmélyebben elevenébe vágó valóság. Ebben a világban az élmények kiméretlenül, kitörölhetetlen élességgel vésődnek tudatába. Ugyanezt a hatást fokozzák a külváros éjszakájában az elszórt, sötét kontúrjaikkal tömbként súlyosodó, csak egy-egy élükön megvilágított, szinte fametszet-szerű fény-árnyék hatást elérő házak

⁴ Egyes tájverseinek „japánosságára” Hatvany Bertalan és mások is fölfigyeltek. József Attila nem tiltakozott a megállapítás ellen. L. HATVANY BERTALAN: Attila. — Szép Szó, 1938. I. 469.

is. A részletek, színek nem látszanak,⁵ csaknem minden észlelt tulajdonságuk egy lényegbe sűrűsödik: hallgatva, a földre súlyosultan, tömör feketeségükben, zord anyagi valóságukban *vannak*. S *van* — a maga elszórt fénypontoktól át-áttört sötétjével, fojtó csendjével — a teret kitöltő levegő is; félreérthetetlenül *van*, sokat sejtetően, komoran és veszélyeket rejtve a védtelen, magános kóborlóval szemben az egész külvilág. A véletlenül betévedt polgár ijedten húzódhat magába és siethet vissza saját, megnyugtatóbb színeket árasztó, külső-belső menedéket nyújtó otthonába — a proletár, akinek ez a létezési tere, idegenségében is otthona és hazája: nem menekülhet. Szembe kell vele néznie, éberen, hűvös, nyugodt pillantással; át kell tekintenie a maga egészében és számba kell venni minden szögletével, útjába eső tárgyával együtt.

A tél és az éjszakába merült külváros világának törvényeit fokozott érzékenységgel átélő proletárköltő hatványozottan kényszerül erre a szembenézésre. S az egyetemes történelmi-kulturális fejlődés során a proletár szemléleti formáig eljutó ember fölismeri, hogy ember és külvilág alap-viszonyában a korábban döntő szerephez jutó *természet* helyét egyre inkább valami más foglalja el: *a dolgok, a tárgyak világa*. A szerves növényi-állati élet helyett, mely az embert fölnövesztette magából, most az ember által alkotott tárgyak, az eleven, közvetlen emberi kapcsolatok helyett dologi hatalmakká lett ember-idegen viszonylatok összessége: „Megdermedt dolgok halmaza, kirakat-üvege” mered elé. Idegen, néha félelmetesen hideg és érzéketlen világ. De van ellene fegyver: a fegyelem és az értelem.

„Tündöklök, mint a gondolat maga, a téli éjszaka”. Már vizsgálódásunk elején fölfigyeltünk a sor szépségére. Most lássuk meg benne a józsefattilai költészet egyik igen fontos, majd még elemzendő vonását: a világ azért érthető számára, azért is lát rajta szeme a végtelenbe, mert törvényei pontosan ugyanazok, mint tudatunkéi. A végtelen kozmosz és az emberi gondolat úgy illik egymáshoz, mint hibátlan mérnöki vázlat és fölmért valóság. S így a versekben majd gondolati, filozófikus jelentést is nyer az észlelt, számbavett dolgok legnagyobb része.

Nézzünk meg most már egy egész verset.

Tehervonatok tolatnak,
a méla csörömpölés
könnyű bilincseket rak
a néma tájra.

Oly könnyen száll a hold,
mint a fölszabadult.

A megtört kövek
önnön árnyukon fekszenek,
csillognak
maguknak,
úgy a helyükön vannak,
mint még soha.

Milyen óriás éjszaka
szilánkja ez a súlyos éj,
mely úgy hull le ránk,
mint porra a vasszilánk?

⁵ Nem véletlen, hogy a fény-árnyék hatás nyújtotta lehetőségekkel mesterien élő korai szovjet filmek adták vissza talán legtökéletesebben a külváros képét, (*Viborgi városrész*, *És jön a Nap*, *Arzenál*, stb.) gyakran pedig fametszeteken nyert képzőművészeti ábrázolást (Käthe Kollwitz, Franz Masereel), vagy nálunk pl. a színhatásra keveset adó, inkább a formák zárt világát megteremtő Barcsay Jenő vásznain.

Napszülte vágy!
Ha majd árnyat fogad az ágy,
abban az egész éjben
is ébren
maradnál?

Rövidségük, hangsúlytalanságuk folytán csendes magánhangzók, hajlékony, dallamos *l*, alig hallható *h*, símulékony *n* hangsorát kemény *t* és *k* hangok összecattanó alliterációi tépik meg. Aztán élesebb hangok csendülnek („csörömpölés”, „bilincs”), melyek harsányságát csak a lágy „méla” és „könnyű” jelzők szelídítik meghitté, finomítják üveges csengésűvé. De mindezek az egymásnak felelő hangok — útközök összecsapódása, vaskapcsok egymásba-illesztése — csak a táj fölött alkotnak lazán összefüggő láncolatot. Maga a táj — mint az első hangok is sejteni engedték — egészében *néma*.

A némaság különösen a sötétben válik élménnyé. Közvetlenül ugyan nem beszél erről a sötétről József Attila, mégis, azáltal, hogy hangokkal írja le a tájat, azonnal érzékelhetővé teszi, hogy a szemlélődő számára csak ezek adnak jelzéseket a történekekről, tehát nem, vagy csak alig látni őket. Képzeteinkben legfeljebb egy-két magános; a hangokhoz hasonlóan egymásnak felelgető kis fénypont jelenik meg: integető, vagy valamihez odarögzített jelző-lámpák.

A versszak a „néma táj” kifejezéssel véget ér, majd szünet következik. Szabályos felépítésű versnél is megállunk egy pillanatra a szakasz végén, de ott azért ezt inkább csak formai kényszernek érezzük. Itt, ahol nincs semmi előzetes formai szabály, ami megszabná a vers felépítését, a megszakítás nagyobb jelentőséget kap.⁶ Azt érezzük benne: a táj ismét elnémult. Szemünkkel kell tovább keresnünk, magasabbra emelkedve a földhöz bilincsel világ fölé.

A „száll” könnyed dallamossága, a felszabadultságra való utalás a holdfény fogalmához tapadó képzeink közül nem a kísértetieséget, kissé riasztó különösséget emeli ki, hanem az ezüstösen finom, hűvös tisztaságot. A jellegzetes józsefattilai táj sajátosságai állnak tehát ismét előtűnk. Az előbbi sötétség lassan áttetsző lesz, amint a hold előtűnik a felhő mögül. Lent szellő sem rezdül (különben nem lenne néma a táj, s éreznénk, hogy az *hajtotta* el a felhőt a Hold elől, nem pedig ez *száll* mintegy magától vele szembe); a csend, a mozdulatlanság teljes. Lassan kialakulnak azonban a fények, árnyékok szövevényei, elénk tűnik a környezet, a világ közvetlen körülöttünk heverő néhány darabja. *A megtört kövek önnön árnyukon jekszenek... úgy a helyükön vannak, mint még soha.*

Megszerkesztett világ

Főnt és lent, könnyed felszabadultság és darabokra zúzott lét, ezüstös fény és a földre, szinte a földre nyomott árnyék? — az ellentét teljes. A látszólag laza versfölelítés voltaképpen nagyon is szilárd: itt a középpont, melyre mint tengelyre épül rá a vers. A rendkívül erős kontraszt-hatás, az éjszaka sötét csendje tudatunkban roppant súlyal nehezül a hirtelen előtérbe került tárgyakra: a véletlenül odavetettségek, könnyen elmozdíthatóság képzei nem tapadhatnak hozzájuk. Az idő végtelenjére történő visszautalást az éjszaka megjelenítése⁸ szinte spontánul hozza magával, s mindez a „kövek” fogalomköréből is a tudat küszöbéig hozza a *közetek* jelentését: évmilliók változásait önmagukba merevítő rideg titokzatosságukat. A kép kezd kozmikussá tágulni — de ebben a kozmosz-képben határozott, évmilliárdok alatt kialakult törvények által megszabott *rend* van. Ebbe a hatalmas rendbe (mintha az előbbi

⁶ Valaminek az *elnémulása* mindig kiemeli, súlyosabbá teszi a csöndet („Csöndnél a tűnt hang nyoma némább!”) — s itt is ez történt.

⁷ Hogy József Attilánál nemcsak a vizuálisan, közvetlenül látott jelenségek kapnak szerepet a leírásban, arra a kérdésre a későbbiekben visszatérünk.

⁸ Ezt, valamint a csönd problémáját majd még szintén részletesebb vizsgálatnak vetjük alá.

„könnyű bilinesek” is ennek kedvéért fogták volna össze a tájat) illeszkednek most pontosan bele a szemünk előtt fekvő részek, ezért értjük meg, hogy „a helyükön” vannak.

„Csillognak — maguknak”. A két rövid sor még csak megrezdített bennünk egy érzést. A következő versszak ad majd nekik teljesebb értelmet, mélyebb lelki rezonanciát. A nagyszerűsége való elámulás és a döbbenet hangja egyszerre szólal meg ebben a felkiáltásban, mellyel a számára végtelent jelentő éjszakában egy nála hatalmasabb lét *parányi szilánkját* ismeri föl. Önmagában zárt egész, mint a *maguknak* csillogó (gyengébb ez a fény annál, hogy messzebbre lássék), önnön árnyukat is szinte magukba temető kövek világa volt — de ugyanúgy csak tört része egy nagyobb egésznek. Mikro- és makrokozmoszok szilárd egységet alkotó rendszerének tudományos-dialektikus szemlélete nyer itt döbbenetesen élményszerű megfogalmazást. Itt válik először szubjektív hangúvá a vers, itt kerül jobban az előtérbe az egészet látó, észlelő ember is: a „hull le ránk” a fölismerés hirtelen ránszakadó terhét is érzékelteti.

A végtelenbe tágult képet József Attila itt nem zárja le szilárd zárókövel. Az élmény nagyobb volt annál, hogy mindjárt úrrá lehetett volna rajta.⁹ De ellen-pólusként már ott az ember, aki szembenéz vele, s a teljes, bénítóvá nehezült sötétlet a fényt, a tiszta látás-értés vágyát szögezi szembe. Megjelenik nagy tájverseinek jellegzetesen szép mozzanata: a magános, éber virrasztás.

Láttuk tehát: József Attila kristályos tisztaságú, vagy elszórt fény-pontoktól részekre tagolt sötét tájain egyfajta szilárd rend elemei jelennek meg. Mielőtt tovább folytatnánk ennek vizsgálatát, tisztáznunk kell, mi ennek a jelentősége.

Kompozíció

A képszerűsítés problémáját legegységesebben — természeténél fogva — a festészet veti föl. Az egyes művészi nézetek megvalósításával kapcsolatos jelenségek itt mutatkoznak meg a legszembetűnőbben, célszerű tehát ide is kipillantnunk.

Az akadémikus kompozíció egyre erőtetettebbé merevülő formáit elvető, a jelenségeket a maguk pillanatnyiségében megragadó, majd egyre jobban színteltokban feloldó impresszionista törekvések egyre szubjektívabbá teszik a festői ábrázolást, s lemondanak arról, hogy az egyesben a nagyobb általános megjelenési formáját lássák és láttassák meg. Esetleges darabok, megkapó, hangulatos színek kavargása, már-már csupán tetszőleges vonalak és foltok színpompája lesz a valamikor teljes embert, teljes világnézetet megjelenítő művészetből. Majd Cézanne az, aki ismét egyfajta teljes ábrázolás, a lényeg-megragadás igényét szögezi szembe azokkal, akik — minthogy az adott polgári élet számukra nem ad igazi, lényegi szépséget — a felszín itt-ott megcsillanó részeinek minél költőibb megfogalmazásában kerestek menedéket. Egy újszerű, a korábnál szilárdabb, többnyire az ábrázolt dolgok lényegéből fakadó, benső kompozíció törvényeit kifejezve szerkeszti meg szinte mértani pontossággal vázrait, s vallja: „úgy kell lefestenünk, ami előttünk van, hogy benne legyen mindaz, ami körülöttünk történik. Az ábrázolás... mindama festői, téri, pszichológiai, társadalmi és más adatok összege, mely a megfigyelés, a tanulmányozás, majd az alakítás alatt a festői érzék-tudat, sőt tudatalatti világában képpé alakul”. Saját szavai is elárulják, hogy emögött az első pillantásra csak formai probléma mögött társadalmi vonatkozások is rejlenek. Még szembeötlőbb lesz ez akkor, ha figyelembe vesszük egyes követőit.¹⁰ A történelmet nem véletlenek halmazának, hanem megismer-

⁹ Lehetséges az is, hogy József Attila nem tekintette egészen befejezettnek a költeményt. Erre utal esetleg a korábbi kiadások-adta cím (Vázlatok a *Külvárosi éjhez*, jill. a kézirat címnélkülisége is.

¹⁰ Vannak a cézanne-i művészetnek természetesen „tisztán festői” vonatkozásai, elvont, általános formai-technikai feladatmegoldásai is; ezek tárgyalása nyilvánvalóan nem lehet feladatunk. Megemlítésükre azért van szükség, mert Cézanne követőinek csak egy része vall Dész-i Huberhoz hasonló elveket; mások a cézanne-i úttörésnek csupán az utóbbi területét tartották szemük előtt, csak az utóbbi téren igyekeztek az ő útján tovább jutni.

hető, a jövő érdekében felhasználható (sőt: megismerendő és felhasználandó!) törvények megnyilvánulási terének tekintő szocialista művészek jórészt az ő konstruktív törekvéseit követve indulnak el pályájukon. „Az új festői szemléletek... illúziók helyett törvényeket, elrendezés helyett összefüggéseket és harmóniák helyett új rendet akartak. Ez kellett nekünk is” — fejtegeti Dési Huber István.¹¹ Cézanne, Van Gogh, Gauguin életművei „heroikus egyéni kísérletek voltak... hogy a formát új, a kozmikus erőik mai állapotának megfelelő tartalommal megtöltve, feloldják a társadalom belső életének széttöredezett darabjait, s a kor szellemét visszavezessék az áhitott egységhez. Kétségtelen, hogy ez egyiküknek sem sikerült. Nem is sikerülhetett, mert ezt csak az eljövendő társadalom teremtheti meg, amelyikben anyag és szellem, kozmosz és társadalom, egyén és közösség ismét egy szemlélet bűvkörében egyesül.” — Más írásai tanúsítják, hogy az említett hármásban Cézanne-nak tulajdonítja ő is a legnagyobb jelentőséget, épp szilárd tér-építése, s a mögötte rejlő törvény-feltárási, lényeg-megra-gadási kísérletek miatt, melyek sikeres megvalósítását a szocializmus festészetétől várja. És aligha tekinthetjük véletlennek azt, hogy egyes esztéták még pl. Mondrian teljesen elvont, de szilárdan megszerkesztett vonal-elrendezésében is egy új, az imperializmus káoszával szembenálló, jobb társadalmi rend igényét olvassák ki.¹²

Sok tekintetben hasonlít ehhez az a folyamat is, mely a költészet táj-megjelenítésében megy végbe. A szilárdabb formák felbomlása azonban itt más irányzatokkal együtt jelentkezett először. Az amerikai Walt Whitman egyszerűre akarja valami sajátos panteisztikus lelkesültséggel az egész mindenséget átfogni:

„... Hallom a héber líra zenéjét,
Látom, keresztet lovagok menetelnek — magasra tartván a keresztet — a cimbalom harci
ritmusára;
Hallok zümmögő, monoton derviseket, elragadtatott üvöltéssel, amint forognak s Mekka
felé fordulnak;
.....
Óriás orgonákat, zenekarokat hallok a hangok áradó futamából,
Luther acélos himnuszát, Erős várunk nekünk az Isten;
Rossini Stabat Mater Dolorosáját;
Vagy egy magas katedrális homályos, pompás ablakára szállva lebegni látom
A szenvedélyes Agnus Deit, vagy Gloria in Excelsist... ”¹³
„Enyém Kelet és Nyugat, és Észak és Dél is enyém.”¹⁴

A világ-megjelenítés igen erőteljes szubjektivitása itt ugyan még inkább csak a határok végtelenbe-tágításának szándékából ered; részint az ő, részint az itt is jelentkező impresszionisztikus, a külvilágot hangulatban feloldó irányzatok nyomdokain tovább menő huszadik századi líra azonban már legtöbbször éppen nem a kitágított határok közti világ pontosabb fölmérését, a részletek, összefüggések számbavételét tűzi célként maga elé. Ellenkezőleg: az esetleg megjelenített tárgyi világ képe egyre inkább egy legfeljebb artisztikus rendet ismerő, a valóságos külvilágban szépségre nem leő nyugtalan léleknek szolgáltató motívumokat a merőben szubjektív jellegű önkifejezéshez. Ebből a világból a valóságos tér- és időviszonyokkal

¹¹ DÉSI HUBER ISTVÁN: Művészetről. — Hasonló megállapításokra jut Magyar művészet című könyvében Fülep Lajos is. (183, 187.)

¹² KÁLLAI ERNŐ: Cézanne és követői, (76). Mondrian *Kompozíció-járól*, melyben megvalósult az a „végletes egyszerűség, melyben az alapok egyetemes rendje, örök egyensúlya vált láthatóvá”. „Az erőnek ebből a mellérendelő elosztásából, kiegyenlítéséből egy új társadalmi rendnek az eszméje sugárzik.”

¹³ *A vihar büszke zenéje*. Keszthelyi Zoltán fordítása.

¹⁴ *A szabad út éneke*. Keszthelyi Zoltán fordítása.

együtt tűnik el az okság, szűnnek meg az egyes elhatároltságok, s oldódik fel minden egy sajátos lelkiállapot, kifejezéséért. „Épp elég ideig imádtuk az embert, az állatokat, a növényeket és a csillagokat; itt az ideje, hogy megmutassuk, *mi vagyunk az urak*” — vallja a korszak egyik legnagyobbja, Guillaume Apollinaire.¹⁵ S ebben egyaránt benne van annak a felismerése, hogy az ember-alkotta dolgoknak (a technika és a művészet alkotásainak) végre központi szerephez kell jutniuk a költészet világában is, és annak, hogy az élet „banalitásai” előtti „hóдолás” helyett a modern költő szuverén uralkodóként akar külön, csak az ő képzeletének engedelmeskedő világot teremteni. „Apollinaire a gépek nagyon is reális világát az abszurditás álomképeivel elegyíti. . . Az irrealitásba való kitörés, a normálistól messzire rugaszkodó fantázia, a szándékolt titokzatosság. . . mindezt talán úgy foghatjuk föl, mint a modern idők kísérletét arra, hogy egy technizált, imperialista, kommercializált korban megőrizze a szabadságot önmagának, a csodálatosságot pedig a világ számára — azt a csodálatosságot, mely valami más, mint »a tudomány csodája»” — jellelni értékes tanulmányában Hugo Friedrich ezt a költészetet, s bizonyításául elemzi hatalmas köteményét, az *Égőv*-et.¹⁶ Hasonló eredményre jut a Baudelaire-től napjainkig terjedő fejlődés sok más alakján végigtekintve is.¹⁷ Legfeljebb a költő sajátos művészi énje köré koncentráldódik szilárdan a mű, a külvilág képe azonban teljesen fellazul — hogy a továbbiakban helyenként már teljesen eltűnve pusztá szó- és hang-mágiának adja át a helyét. A modern tárgyi világgal szembenező művész — nem akarván lemondani a szépségről — lemond ennek valóságos megjelenítéséről. Ez pedig már azt is jelenti, hogy egyaránt lemond az általános emberi lét problémáinak átéléséről és ábrázolásáról. A polgári esztéta, az idézett Hugo Friedrich is így látja ezt idézett művében. Petőfi tájköltészetéről írva pedig Révai József mutatta ki, mennyire összefonódott benne az ország, a külvilág tárgyainak *művészi* birtokbavételére való törekvés a *valóságos* birtokbavevés szándékával. A szocialista J. R. Becherről írt esszéjében Lukács György mondja ki: „Lehetetlen, hogy az ember egy *vox humana*-t birtokoljon és megcsendítsen, ha nincsenek gazdag kapcsolatai a dolgokkal és emberekkel. A lényeges tartalom egyetemes visszaszerzése ezért nélkülözhetetlen előfeltétele a líra megújításának. Bechernél ez az út. . . abban az irányban halad, hogy a természet és a társadalom minden tárgya olyan költői tárgyiasságot nyerjen, mely korunk döntő küzdelmében elfoglalt funkcióin keresztül. . . érzékileg és szellemileg egyaránt *plastikus*.”¹⁸ Kimutatja, mennyire szükségszerű, hogy korábbi expresszionisztikus, formabontó költői lázongása a tudatos forradalmárrá levés, az egyetemes emberi értékek vállalása, az imperializmus kaotikus ember-eltorzításával való egyértelmű szembeszállás nyomán a tiszta, megszerkesztett formák, a külső-belső rend tudatos vállalásává higgad.

„Tanulok. Készülődöm. Gyakorlom magam,
így dolgozom én még formátalan

arcom ellen. . .” — vallja egyik versében. A szonett-forma szigorú

¹⁵ Id. SEDLMAYR: Die Revolution der modernen Kunst (61.).

¹⁶ H. FRIEDRICH: Die Struktur der modernen Lyrik (119—20.).

¹⁷ Az ezzel rokon törekvések egyébként még a szükségképpen objektívabb természetű regényirodalomban is jelentkeznek, pl. Dos Passos műveinek montázs-szerű ábrázolásmódjában. (New-York regénye).

¹⁸ L. Gy. Politikai pártosság és művészi kiteljesedés — ugyanitt idézi Goethe mondását, a művészi alkotás lényegéhez tartozó egyik mozzanatról: „Nem nyugszom addig, míg egy pregnant pontot nem találok, melyből sokminden levezethető, vagy még inkább, mely sok mindent kihoz és elémbehord magából. . .” Ide illik egy később még majd idézett megfogalmazás József Attiláról, de a fiatal József Attilára fölfigyelő IGNOTUS tanulmányának megállapítása is: „A valóság . . . összefügg a maga mindenségével térben és folyik szünet nélkül időben . . . a költés . . . kiszakít és megállít. Ez a művészet legtitka.” (Neo-Vojtina — Nyugat, 1926. szept.—dec. 244) Néhány évvel később KOMLÓS ALADÁR emel szót nálunk a túlzott, kizárólagos szerephez jutó szubjektivitás, a kötöttségek nélküli ön-kifejezés ellen, mely az elhatároltságok megszűntetésével és a pillanatnyiságban oldódik fel, s tesz hitet amellett, hogy „A költő megint zengeni fog.” (K. A. előadása 1931-ben — Írók és elvek. A líra fordulóján).

szabályaihoz köti magát, s a természetben is a zárt, tiszta belső ritmikával tagozott egységeket keresi:

Könnt ich so dichten, wie hier alles klug
Verteilt ist, jedes steht an seiner Stelle.
Des Dunkeln nicht zuviel, genügend Helle,
Die Burg, die Brücke und der Strasse Zug

Zur Burg hinauf: verborgen nicht zuviel,
Und sichtbar doch nicht alles. Auch die Wellen
Des Neckars halten Mass: in ihrem Spiel
Erscheint das Meer schon, und zugleich der Quellen

Ursprung ist spürbar. So geordnet ist
Dies alles, einfach und doch reich gegliedert,
Wie ewiges Gespräch. Darin vermisst

Man keine Stimme. Alles wird erwidert.
Zur Brücke spricht die Burg. Die Brücke spricht
Hinab zum Fluss. Ins Dunkel spricht das Licht."

(Tübingen, oder die Harmonie)

(Tudnék csak úgy költeni, amily okosan itt minden el van osztva, minden egyes rész a maga helyén áll. Nem túl sok a sötét, elegendő a fény; a vár, a híd, a várhoz fölvivő út: kevés az, ami rejtve marad, és mégsem látható minden. A Neckar hullámai is mértéket tartanak: játékkukban már a tenger jelenik meg, s mégis bennük érezni forrásaik eredetét. Így elrendezve él itt minden, egyszerűen és mégis tagoltan, mint örök beszélgetés. Egyetlen hang sem hiányzik belőle. Minden választ kap. A hídhöz szól a vár. A híd a folyóhoz beszél. A sötétségbe szólal be a fény.)

„Cézanne kép-építését nem a véletlen, vagy a festő szeszélye, hanem a természetben végbemenő események megfigyeléséből leszűrt törvények irányítják” — emelte ki egyik írásában a magyar szocialista művészek egyik már idézett legjelesebbje, Dési Huber István. Ezeknek a végső soron az összhang, a dialektikus kibontakozás felé vivő, megismerhető törvényeknek a hite formálja Becher költészetét is. De míg nála a megfestett képen még a természet korábban megszokott formái uralkodnak, József Attila disszonánsabb, ám az előbbieket mindjobban kiszorító elemek: füstös gyárak, komor bércaszárnyak, dübörgő vonatok és szemétre dobott rozsdás lábasok külvárosának, vagy a tudomány által fölmért pályájú égitesteknek a világában találja meg költészetének tárgyát. Igaz, artistikusan kevésbé megszerkesztett az általa nyújtott kép. Csakhogy az artistikus megformálás mozzanatának előtérbe kerülése nagyobb mértékben fejezi ki a költői *szándékot*, mint a *látásmódot*. Becher versétől csak néhány — igaz, nem lényegtelen — lépés vezet Rilke *Archaikus Apollo-torzó*-jáig, aki már¹⁹ csak egy műalkotás-töredék harmóniáját tudja saját életének bomló rendjével példaként szembe állítani. Becher még egy tájrészletben tette meg ugyanezt, de az ember számára egyre táguló létezési tér *egészével* való szembenézésre csak József Attila vállalkozik. Ehhez a szembenézéshez, ehhez a kép-építéshez van szüksége különösen szilárd, elmozdíthatatlannak látszó pontokra. Évmilliók terhét magukban hordó, megtörten is súlyos, önnön árnyukat maguk alá temető rideg kövekre, melyek „úgy a helyükön vannak, mint még soha”.

Abban a társadalmi „rend”-ben, amelyben semmi nincs „a helyén”.

¹⁹ A „már” itt viszonylagosan értendő; Rilke verse korábbi, viszont míg Becher egy fel-törekvő új osztály hitével erősíti magát, addig ő már egy hanyatló osztály művészenek küzdel-meit éli és jeleníti meg.

Távol tar ágak szerkezeti —
tartják keccsel az üres levegőt.

„... tar ágak...” Reccsenő keménység hangzik a jelző mássalhangzóiból, egyetlen kurta, mély magánhangzójából. És száraz, rideg a szó fogalmi jelentése is: egy keveset már az elmúlás, a halál sivárságából is tudatunk felszíne alá hoz. A második sorban hirtelen mégis keccsese szelídülnek, finomodnak ezek az ágak, és kezdetben fölidézett tartalmukból már csak erős vonalú feketeségük marad meg, éles kontrasztképp a tér egészét betöltő — már máshonnan is jól ismert — üveges tisztaságú levegővel. Az ellentét nagy, és mégsem érzünk törést a versben. Nemcsak az első, a képet vonalak hálózatává vékonyító „távol” teszi ezt, nagyobb szerepe van a két közbülső, átkötő szónak. A „szerkezet” jelentésében benne foglalt, szerves összefüggést alkotó *rend* fogalma az, ami a merevségnek értelmet adva *szilárdossággá* változtatja azt, s az ágak belső törvények által megszerkesztett egymásba-növését megértvén szemünk már valóban gyönyörködve fut végig a finom, erős ujjakként az égnek feszülő, elvékonyuló gallyakon, és már előttünk is ennek a szinte kristályos levegőnek roppant súlyát látszanak könnyedén — hiszen meg nem hajolva — tartani.

S ez a motívum — más-más alakban, de csaknem azonos lényeggel — sokszor jut szerephez József Attila verseiben. Hol konkrét kézzelfoghatóságban, hol átvitt értelemben, plasztikus hasonlatként. (*Ősz, Óda, Judit, Holt vidék, Magad emésztő... Téli éjszaka* stb.) S ezzel az egy szilárd pontból kinövő, szerteágazó, bonyolult szerkezettel néha más jellegzetes józsefattilai motívumok alkotnak lazább-szorosabb egységet. „... : jobb is volna, ha most elnéznéd velem, hogy' köt hálót szellő falaveleken” — mondja szelíd biztatásul „a dolgos test s az alkotó szellem” feloldhatatlannak vélt ellentétjén töprengő Ignotusnak. Az anyag maga rendeződik el a szellem rendje szerint²⁰: az alkony a felhők kuszaságát simítja ki szemünk előtt, a levelek libegése pedig összefüggések lazább vonalait rajzolja ki könnyedén. A hangversenytermet is „a szétterült ütem hálója” fogja össze, (mint korábban az éjt a könnyű bilincsek) a hullámzó eső szálai ugyancsak hálónak fonódnak (*Hizlalt eső*), s ez a mindent beborító háló néha acélosan megfeszül: „Kiterített fagyos hálóm, az ég ragyog, jeges bogai szikrázón a csillagok”. (*Háló* —; egy töredékében: „Ragyog az ég. Terülő, fagyos háló, a jeges bogok rajta csillagok.”) Aztán majd sűrűbbé lesznek a szájak, keményebbé merevülnek a bogok. Az egek fogaskerekén „csilló véletlen szálaiból törvényt szőtt a múlt szövőszéke” (*Eszmélet*); „A múltak... lágy s erős szövődéke... kiterült előttem” (*Egy ifjú pár*); az elmaradt ölelés pedig ugyanazzal a visszavonhatatlansággal bomlik ki két ember szerelmének egészéből, mint a női harisnya finom, hibátlanul szőtt selyemből a leszaladt szem (*Elmaradt ölelés miatt*); „... a csillagok, a Göncölök úgy fénylenek fönt, mint a rácsok a hallgatag cella fölött” — döbben meg az *Eszmélet*-ben; „Csillagok rácsa csillog az egen: Ilyen pincében tart az értelem!” — jajdul föl másutt (*Jaj, majdnem...*). (A „szövődék” talán leggyakoribb motívuma a késői József Attila-verseknek. Erre ott még kitérünk.) — Tájéleírás és filozófia, szerelem és vita a megbántott költőtárral — mindig más téma, ezek az elemek mégis újra meg újra előbukkanak. József Attila lelkivilágában szétféphetetlen egységet alkot minden — akár a külső világban:

Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat,
s így mindenik determinált.

²⁰ A valóságban a szellem törvényei és normái tükrözik az anyagi világ rendjét — így tudja ezt a materialista József Attila is — a közvetlen szemléletben, az érzésekben azonban ez nem így jelentkezik. A lírikus pedig ezt az élményt hivatott megszólaltatni.

Nem a dialektika adott tételeinek költői átfogalmazása ez a két versében is központi szerephez jutó részlet. A tudományos fogalmazás talán megkönnyíti az önkifejezés pontosságát, de érezzük, számára mindez legszemélyesebb *élmény*, mely egész szemléletét meghatározza. Majd látni fogjuk: egész életét is.

A külvárosi éj költészete

„Ebben a legparányibb színfoltig is határozottan tagolt építményes rendben, ebben a bizonyos fokig kristályossá merevített ábrázolásban... támad (ti. a szemlélődben) a végig tapintható, eleven domborzatnak és az élet sodrából szinte kísértetiesen kimagasló mozdulatlanságnak... kettős igazsága... Nem egyéni mozzanat, nem pillanatnyi, érdekes gesztus, hanem a dolgok örök és egyetemes rendje az, amit Cézanne képein látunk.”²¹

Az összefüggésekre nagyjából már fölfigyeltünk — a legtisztábban majd talán legnagyobb táj-versében, a *Téli éjszaka*-ban ismerjük föl ennek a már-már kristályossá dermedő világnak a képét. Vegyük számba a fontosabb eltéréseket is.

Annyi az eddigiekből is kiviláglott, hogy József Attilánál mindenekelőtt az *egész* összefüggő rendje lett uralkodóvá, nem egyes részletek artistikus megformálása. Az ő leíró költészete sohasem egyetlen nézőpontból ábrázol; az egyes részletek közt érezhető tér- és időbeli eltolódások vannak, amit a megszakítások csendje érzékeltet. (*Érzékeltet*, nem pedig csak *jeléz*. Az éjszakai külvárosban járva — ha más, jelentősebb élmény nem köt le — a csend jelenlősége lesz érzékelhetővé.) A másik különbség az ábrázolt tárgyak jellegében van.

A mellékudvarból a fény
hálóját lassan emeli,
mint gödör a víz fenekén,
konyhánk már homállyal teli.

Csönd — lomhán szinte lábrakap
s mászik a súroló kefe;
fölte egy kis faldarab
azon tűnődik, hulljon-e.

A proletárelét szegényes tárgyai jelennek meg előttünk: málló fal s a konyha sötétjében ülő ember, akí a szűk ablakon beszűrődő gyér, sárgás fényt figyeli. Talán kikapcsolták nála a villanyt, talán csak takarékoskodik vele, nem tudjuk pontosan. Nem is fontos — akárcsak az, hogy miért épp a konyhában ül, miért van egyedül. Talán itt melegebb, talán itt mégis több a fény, talán nem nyomasztja úgy a magány. Nem magyarázkodik, nem is panaszkodik: mindez magától értetődő, megszokott ebben az életformában. Csak megfigyel, nézelődik. Egy kicsit fáradtan.

Az emberi, társadalmi vonatkozások az első pillanattól fogva döntő szerephez jutnak a versben.

Aztán tágul a kép (már kint járunk az utcán), az éjszaka sötétjével beborított külváros fölött megjelenik a Hold, s aztán — mint a *Tehervonatok tolatnak*-ban²² — erőteljes kontrasztképp megint a földhöz kötődik tekintetünk:

Mint az omladék, úgy állnak
a gyárak,
de még készül bennük a tömörebb sötét,
a csönd talpazata.

²¹ KÁLLAI ERNŐ: Cézanne és a XX. sz. konstruktív művészete.

²² Valószínűleg az ehhez hasonló egyezések miatt kapta ez a későbbi keltezésű vers egyes kötetekben a *Vázlatok a külvárosi éjhez* címet.

A kompozíciós szerep lényegében ugyanaz, ami ott volt. A súlyosan a földre nehezülést emeli ki fekete tömörségük; az épületek lépcsőzetes, egyenetlen egymáshoz illesztése, elhanyagolt ódságuk, az „omladék” fogalmát hozzák tudatunkba, ez pedig megintcsak utal a föld mindent magához vonzó erejére. Az önálló, külön belső életet élő egység mozzanatát itt nem szükséges annyira kiemelni, mint a kövek esetében; a gyár fogalma a munkás számára spontánabb módon hordja magában ezt a tartalmat: szigorú belső törvényeivel valóban külön világot jelent. S most különösen az lesz a maga titokzatosan hallgató gépeivel. Megint az elhallgatás mozzanatától lesz különösen súlyos és nagy ez a csend, ha nem közvetlenül előttünk némult is el a gépterem. (A majdnem mindig zúgni-zakatozni hallott gépekhez ez a zaj tudatunkban szorosan hozzátapad, mint állandó tulajdonság, sötét, szokatlan némaságukban önkéntelenül benne érezzük az erőteljes kontrasztot.) De ennek a gyárnak a képe még más hatást is tesz ránk.

Az „omladék” fogalomköre a másik versben szereplő „megtört”-ével is rokon volt, de ezenkívül van még több más lényeges vonatkozása. Az ugyancsak „beomló” alkonyok, málladozó, le-lepergő faldarabok világának megint közvetlen szociális jelentése van: a proletárélet sivár környezetét jelenti. De jelentős szerepe van a *képepítésben* is. Eddig József Attila képeinek üvegesen áttetsző tisztaságú levegőjéről és az ebben megjelenő, ezt belső összefüggések szerint értelmesen tagoló szerkezeti formákról szóltunk, s a köztük megjelenő tárgyak elvont „van”-járól, érzéki-anyagi jellegéről. A vissza-visszatérő elemek azonban — már úgy tűnhetett — mintha valami absztrakt módon megalkotott világot tartottak volna össze. Az átlátszó üveg mindenütt ugyanolyan, a háló, a szövet szálainak egymásba fonódása-szövődése végig egyforma, a csillagok pontszerű fényei nem különülnek el szemünk előtt egymástól: egységes rácsot látszanak alkotni. — Most *egyedi* valóságukban jelennek meg a tárgyak, konkrét egységükből bomlik majd ki *általánosabb* jelentésük.

Ehhez megint a külváros szolgáltatja a legjobb anyagot. A természetben a jelenségek legnagyobb része szemléletesen hordja magán az egyes és az általános jegyeket: minden fa, virág, kanyargó patak, kitaposott ösvény szemlátomást más és más, ugyanakkor mégis egy azonos törvényektől áthatott szerves egységet alkotó nagyobb egész része. Az egyre nagyobb teret hódító gyári termelés sémái viszont elfedik az egyedi jegyeket, mereven, mechanisztikusan egyfajta általánost juttatnak egyedulalomra, és így szükségszerűvé teszik, hogy művészi igényű ábrázolásuk esetén a hiányzó egyedi jelleget a művész a maga egyéniségéből adja hozzájuk. Ezáltal azonban szükségképpen szubjektív jellegű lesz a műalkotás, igazi realizmusra tehát nincs lehetőség. Az elhanyagolt, kopott külvárosi házak, elhasznált tárgyak, rozszant, korhadó, telefirkált palánkok viszont már mind szemlátomást egyedi jegyeket hordanak magukon. Más-más módon rongálódtak meg, piszkolódtak be, más-más módon toldozták-foldozták őket, más-más módon rendezetlenek. Ezek a jegyek pedig (melyek ugyanakkor társadalmiak is) részben épp közvetlenül érzékeinkre tett nyomasztó hatásuk miatt kitörölhetetlen érzelmi-hangulati hatással együtt vannak jelen a külvároshoz tapadó képzeink között. Egy-két utalás elég ahhoz, hogy mindezt felidézze — ez pedig soha nem hiányzik József Attila költészetének tájleírásaiból. Az idézett versben is így van ez (láthattuk már az első soroknál), s a konkrét, érzéki voltakban jellemző részletek újra meg újra szerephez jutnak a költemény további részleteiben is.

S odébb, mint boltos temető,
vasgyár, cementgyár, csavargár.
Visszhangzó családi kripták...

A boltozat képzetének földidézése után súlyosan elhangzó három azonos végződésű szó mintha maga is monoton, nehézkes visszhangja lenne egymásnak, egyre valóságosabbá lesz az imént lágy holdsugaraktól, szövőnők omló álmaitól légiés finomságúvá lényegült világ. Aztán tovább közelítünk a sajátos részletekhez:

Egy macska kotor a palánkon,
s a babonás éjjeli őr
lidércet lát, gyors fényjelet —
a bogárhátú dinamók hűvösen fénylenek.

Vonatfűttyü...

Visszatérő tárgyi motívumok

„Vasútnál lakom...”

József Attila költészetében életrajzi szempontból is érthető a vonat, a mozdony, a sínek gyakori szerepeltetése. Gyerekkorában a Ferencvárosi Pályaudvaron próbálja a kocsiokról lehullott széndarabok összelopkodásával a család tüzelő-ínségét enyhíteni. A Székely Bertalan utcai lakásba még közelebről hallatszik be a vonatok fűttye, zakatolása, mint a Gát utcába, a mellékudvar konyhagözei közé a szél néha a mozdonyok füstjét is lecsapja — „a város peremén”, a Korong utca 6-ban pedig szinte az ablak alatt dübörögnek el a nehéz szerelvények. De több van itt az életrajzi elemek véletlenszerű összejátszásánál. Vagy talán már ezekben is volt valami törvényszerű. A pályaudvar fölötti vasúti hídra sem csak a tüzelőszerzés miatt vetődik el a hat-nyolc éves kislíú, hanem azért is, mert alig tud elszakadni a váltók sokaságán jövőmenő, füstöt okádó vas-kolosszusok látványától; a Székely Bertalan utca annak a Ferdinánd hídnak a feljárójába torkollik bele, melyen olyan szívesen jár át ő, akárcsak a korszak másik nagy proletárművésze, Derkovits Gyula.²³ Talán még az sem egészen véletlen, hogy életének utolsó állomása majd a szárszói vasúti megálló lesz.²⁴

A vonat, a vasút sajátos jellegére már többen fölfigyeltek a legjelentősebb művészek közül. Whitmannél egy új világ lendülete hangzik zakatolásából, Verhaeren pályaudvarának sínei, mint a város megnyúlt csápjai, a végtelent hálózzák be acélos szálaikkal,²⁵ de a legdöntőbb szerephez mégis talán Zola regényében, *Az emberi düvad*-ban jut a vasút világa.

„A vasút, mint valami óriási szörnnyeteg terpeszkedik végig a földön... A hullámozás szüntelen, tart egyre, gépiesen csapkod előre folytonosan, mit sem törődve sem a tömérdek emberrel, akiket jobbra-balra elhagyott, sem szenvedéseikkel, sem bűneikkel.” (49) A váltóór családjának életét az előtte naponta elrobogó ismeretlen életek színezik és fásítják egyszersmind el, az egyik legdrámaibb jelenetnél vonat éles sívítása tépi meg a csöndet, a gyilkosságkor pedig a közvetlen közelben eldübörgő vonat mintha maga tipórná el az áldozatot — amint ezt a másik esetben valóságosan is megtette. Legvégül a háború mészárszéke felé útnak indított katonákat vezető nélkül, füstöt-szikkát okádva hurcoló vonat tébolyult rohanása már nyíltan egy egész, érthetetlen, ismeretlen erőket felszabadító világ szimbólumává nő. Néhány évvel később, a fitatal Gorkij amerikai írásaiban is az embert pusztító, elszabadult anyag szimbóluma a dübörögve vágató acélszörny.²⁶ Derkovits Gyula egyik legdrámaibb feszültségű művén mozdonykerekek ezüstös-hidegen örvénylő rohanása alkot kontrasztot a mellőlük fázósan összehúzódva elmaradó megöregedett proletárházaspárral. Egyben-másban persze eltérnek egymástól ezek az ábrázolások,²⁷ de tagadhatatlanok a közös vonatkozások is: az ember által létrehozott, de

²³ Más munkásfestőknek is kedvelt témájuk a vasúti híd — közelebről épp a Ferdinánd híd és vidéke.

²⁴ „Ezt a széket odább tolni, vonat elé leguggolni...” „A pályaudvaron... holtan lettem az őrt...”

²⁵ *A pályaudvar, A város.*

²⁶ G: A Sárga Ördög Városa (A békéért és demokráciáért, 12—14).

²⁷ Az impresszionista festőket (Turner, Monet) vagy a szürrealista Boccionit is nyilvánvalóan más és más érdekelhette, amikor a vasút, az utazás gyakori ábrázolására törekedtek; másért figyelni, olyan szenvedélyesen az Új Világ Szimfóniáját megalkotó Dvorszák a pályaudvarok életét, még inkább mások azok az okok, amelyek a forradalomról, a

keze alól könnyen kitörő, roppant erejű gépi világ tulajdonságainak legjellegzetesebb kifejezőjét láttatják meg a fekete alapszínén fémes fényeket villantó, előre kiszabott pályán irányíthatatlanul, vezetőjét elrejtve, minden emberi hangot elnyomva tovadübörgő gőzmozdonyban.

József Attila esetében szembeötlő, hogy a félelmetességet, a titokzatosságot egyáltalában nem igyekszik kiemelni. Nem fejez ki iránta lelkesültséget, de riadt gyűlöletet sem. Ő inkább csak tudomásul vesz, szigorú objektivitással. Mégis, ahogy a komoran visszhangzó, elhagyott gyári termék, az éjszaka ránehezülő világnak moccanásaitól megriadt éjjeli őr megmutatása után az újból hatalmassá növe csendbe hirtelen messziről jött mozdony-hang sívít, mintha egy ember-idegen világ adna hírt magáról.

A költemény három ponton közelít ahhoz, hogy kozmikussá táguljon, illetőleg mélyüljön. Először a már elemzett képben, másodszer itt, harmadszer majd a mocorgó, mintegy küszködve indulni vágyó, szétszórt papírdarabok leírásakor. A hatást a mozdulatlansággal, sötéttel egybeolvadó csönd, s ennek időnkénti megtörése kelti „... *ahol elhallgat*, félelmetes a csönd. . . a zenében a szünetek csöndjét szolgálják a hangok. Itt is. . . a szegények nehéz éjszakája, az elnyúló leírás nagy és sokatmondó szünetekkel feszíti a türelmet s idegzetet” — emeli ki a *Külvárosi éj* egyik bírálója.²⁸ A teljes csönd jelenvalóságának tudata ősidőktől napjainkig valami roppant, néha félelmetes, emberen túli erők világát idézi föl. Idézett művében Hugo Friedrich Garcia Lorca *Kiáltás és Csönd* című versét elemezve mutat rá arra, hogy nála a csönd maga „a félelem hangtalan jelenléte”. Ismerjük Ady menekülését a Jó Csönd-Herceg iszonyú talpának eltiprása előtt, *A magyar Ugaron* „csönd van” sora pedig a halál uralomra-jutását érzékelteti döbbenetes erővel. (Maga a „csöndet megtörni” kifejezés is arra utal, hogy ezt az ember régtől fogva súlyos, erőteljes, csaknem szilárd valaminek érzi.) A sötét, mozdulatlan csönd a tudat legmélyebb, legősbibb rétegeire hat — valószínűleg a minden veszélyre éber, önmagát zajjal elárulni nem merő ősember primitív lelkivilágának továbbélő maradványára — innen mitikus jellege. A nagy „nincs”-ek egysége mintha a világ valamilyen őállapotát — vagy legalábbis ennek emlékét — hozná újra létre. Legalábbis a hagyomány ősidők óta ezzel a jelentéssel ruházta föl, kezdve a Biblián, egészen a múlt századbeli romantika alkotásaiig. (Nálunk Vörösmarty Csongor és Tündé-jében az Éj királynőjének monológja szólaltatja meg legtisztábban ezt az érzést.) Ennek a nagy, mozdulatlan csöndnek váratlan, bizonytalan helyről jövő, nem emberi hangú megtörése pedig csak fokozza a hatást, melyet még a mozdonyhoz tapadó egyes képzeteink felidézése is erősít.

Más képzeteink ugyanekkor tovább kötik a társadalmi mondanivalóhoz, a kapitalizmus külvárosának részletes, pontos megjelenítéséhez is. Többé-kevésbé már meghatározott helyekhez közelítünk, s azután a kozmoszból megint a legegységesebb részletek vésődnek élesen tudatunkba. Pillanatképek — de olyanok, melyek egy társadalom életéről, emberek múltjáról-jelenéről-jövőjéről adnak hírt a röpcédulákkal macskaként iramló elvtárs, a kocsmablakon át a földre vetődő fény-tócsa, a forradalmat éltető-sírató proletár alakjában.

A nem sokkal későbbben írt *Téli éjszaka* világában megjelenő vonat azonban majd közvetlenebb, tehát még jelentősebb szerephez jut.

Téli éjszaka. Benne,
mint külön kis téli éj,
egy tehervonat a síkságra ér.
Füstjében tengve
egy ölnyi végtelenbe,
keringenek, kihunynak csillagok.

proletáréletről szóló szovjet filmeknek oly gyakori motívumává teszik a vonatot, a ködbe belesívtató mozdonyfütyöt, gyári- vagy hajószirénát. De azért sokféleségükben is amellett tanúskodnak, hogy az ember számára jelentésben valóban gazdag jelenségről van szó.

²⁸ Szép Szó, 1938. I. 82.

A teherkocsik fagyos tetején,
mint kis egérke, surran át a fény,
a téli éjszaka fénye.

A városok fölött
a tél még gőzölög.
De csillogó vágányokon,
városba fut a kék fagyon
a sárga éjszaka fénye.

A városban felüti műhelyét,
gyártja a kínok szűrő fegyverét
a merev éjszaka fénye.

Megint mikro- és makrokozmoszok egymásba épülő világa jelenik meg előttünk. Itt azonban már konkrét *megjelenítésről* van szó, nem csupán egy gondolat élményének művészi közléséről. A téli éjszaka hideg sötétjéből nézve valóban külön világot képez minden fényes, meleg, kényelmes belsőt magában rejtő ház is, melyre a belülről kivetődő, környezetére egyet-mást kisugárzó fény hívja föl messziről a figyelmet. Mindez fokozott mértékben érezhető a gyorsan elfutó, kimért pályájukon nyomtalanul a messzeségbe tűnő vasúti kocsik esetében. Külön világ ez²⁹ — éppen csak átsuhan rajta a nagyobb egész fénye — és mégis része ennek a roppant egésznek: épp az ő révén jutunk az „egész éj” ember-nélküli sötétjéből a város peremének fagytól kínzott emberei közé, a kozmosz végtelenjéből az utcasarkon kuporgó hajléktalan moccanásainak megfigyeléséig, az ő sorsának átéléséig. Mert a vonat nemcsak idegen, külön világokat ismeretlen messzeségbe magával ragadó, szemléletünkben talán kozmikus jelleget kapó jelenség, hanem a harmadosztályok utasa, tehervagonok kísérője számára nagyon is valóságos, közönségesen érzelmi élmények forrása is: rázkódás, bűz, fáradt arcok, nyomasztó zaj, ragadó piszok világa. Tehát olyasmi, ami megint csak spontánul hordja magán a legkonkrétabb, legegységesebb és ugyanakkor a legmesszebbre utaló, általános vonásokat. Csak megfelelő helyen, megfelelő körülmények közt kell megjeleníteni.

József Attila a téli éjszaka különös: varázsos és mégis tisztán áttekinthető, emberi és egyszerűs mind embertelen világában jeleníti meg.

Nézzük közelebről az egész verset: József Attilának talán legnagyobb tájleírását.

Téli éjszaka

„Csodálatos, különös költemény. Csupa valóság és csupa titok. Olyan, mintha költője már az életem túlról figyelné — az úrból — a téli éjszakában tévelygők moccanásait.”

„A versében mindenütt jelenlevő költő itt több önmagánál: annak a „mindannyiunknál szociálisabb embernek szinte csak sejtett alakja, akire rárakta húsát s akibe beágyazta csontjait”...”

Látszólag ellentmondanak egymásnak a vélemények (Németh Andor szavai) — és mégis igaz mindkettő. Az ellentmondások magában a versben vannak: épp ezek egységbe-forrasztása teszi olyan páratlan alkotássá. József Attila szerint a vers „minden pontja archimédeszi”.³⁰ Vegyük most ezt a művét is ilyen szempontból vizsgálat alá: vajon megállják-e

²⁹ Még azt is aligha tekinthetjük pusztán véletlennek, hogy Einstein a maga relativitás-elméletének szemléltetésére épp a vonatot veszi példának, mint önálló egységet alkotó rendszert.

³⁰ József Attila verseinek szilárd, sajátos szerkesztésmódjára már FEHÉR FERENC és SZABOLCSI MIKLÓS is fölfigyelt. „... a vers egy-két sora a kölcsönösen függő kapcsolódás folytán eleve meghatározza a többit, vagyis a mű világának minden pontja archimédeszi” (J. A. idézet) S valóban, versei minden egyes pontja szinte közzövel kimért helyen van a versben, vagy, ami csaknem azonos, az egész világrendszerében — minthogy versében a valóság össze-

helyüket azokat a korábban általában elfogadott megállapítások, hogy tájleírásai általában laza szerkezetűek?

„Légy fegyvelmezt!
A nyár
ellobbant már.”

A tájat szemlélő, leíró költő személyisége háromszor kerül előtérbe az egész műben: az idézett első sorban, a középpontján és majd a záróképben. A szigorú felszólítás szavait a leírás nyomán kibontakozó hatalmas kép érteti meg velünk fokról fokra: ezt a látványt csak fegyvelmezt, önnön megriadásán és ámuló csodálkozásán egyaránt uralkodni tudó lélek képes elviselni, csak ez képes rajta végigtekinteni, s megérteni a látottakat. Ám a feszültség a vers végéig megmarad: az ismeretlenből, szinte személytelen parancsként jönni látszott szavak kimondóját, tekintetünk biztos irányítóját itt látjuk meg először, pontosan elhelyezve a kép egészében. S itt oldódik fel egy másfajta lelki feszültség is, melyet az élénk festett világ keltett bennünk.

Az első képen leperzselt, súlyosan, keményen feketülő föld talajáról emelkedik lassan a tekintet a jól ismert, áttetsző, kemény égboltra. Néhány ág mered felfelé, összekötő kapocsként. De ez itt más, döbbenetes jelentőséghez is jut, amint az emberi élet első nyomait megpillantjuk rajta:

... Csak egy kis darab
vékony ezüstrongy — valami szalag —
csüng keményen a bokor oldalán,
mert annyi mosoly, ölelés fönnakad
a világ ág-bogán.

Mintha egy egész emberidegen világrend vázának végső, elvékonyult csúcsai lennének ezek az ágak, amint még végérvényesebben elmúlnak, elpusztultnak mutatják emberi életek korábbi világát.

Aztán hirtelen lágyul, fölenged a kép szigora, amint odább mozdul a tekintet. A fagytól dermedő embertelen egészben külön, erőteljesen körülhatárolt táj-részlet jelenik meg, s kerül a második versszakban hirtelen közelebb, mintha rákocsizó felvevőgép lenszójában nőnének láthatókká ennek belső, eddig meg nem különböztethető részei:

A távolban a bütykös, vén hegyek,
mint elnehezült kezek,
meg-megrebbenve tartogatják
az alkonyi tüzet,
a párolgó tanyát,
völgy kerek csöndjét, pihegő mohát.

függései jelennek meg. (Sz. M.: József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla — Költészet és korszerűség). Ugyanítt utal arra, hogy József Attilát bizonyára mindenekelőtt a bartóki zene „tudatosság és matematika”-aspektusa vonzotta. Aligha tévedünk, ha föltételezzük, hogy nemcsak az. Feltűnő, hogy akár néhány félig-meddig találomra kiválasztott, Bartók zenéjéről szóló idézet is mennyire ráillenék József Attila nagy verseire. REINTZ BÉLA szerint: „Amilyen kristályosan tiszta ez a mű (II. Vonósnégyes) formai felépítésében, lenyűgözően közvetlenül izgalmas ritmikájában, annyira komplikáltan nehéz és zsúfoltan gazdag hangzási kombinációk újdonságában, szokatlanságában és sokaságában.” KODÁLY ZOLTÁN a másik oldalt emeli ki jobban: „Gazdagsága és látszólagos bonyolultsága mögött rejtőző kristályos tisztaságá”-ról ír. (4 zenekari darab) MOLNÁR ANTAL szerint Bartók művében „Nem vezérlő motívumokkal tartja fenn az egységet, hanem az egész munkán végigvonuló hangulat varázsos egységével”. (A kékszakállú herceg vára) „Mi hát Bartók Béla zenéje? A kozmikus ember ámuló beszéde a fölismert mindenséghez, vagy: a megismert mindenség ... kinyilatkozó beszéde a kozmikus voltát érző emberhez.” — lelkenedik DALLOS SÁNDOR. Mások Bartók „természettudományos világerzés”-éről, ősi primitivitás és modern tudatosság szintéziséről írnak. (Közli őket: Zene-tudományi tanulmányok, VII. Bartók Béla, 75, 78, 79, 87, 243 stb.)

Hazatér a földmives. Nehéz,
minden tagja a földre néz.
Cammog, vállán a megrepedt kapa,
vérzik a nyele, vérzik a vasa.
Mintha a létből ballagna haza
egyre nehezebb tagjaival,
egyre nehezebb szerszámaival.

Egyfelől a lég *finom üvege*, másfelől *párolgó tanya*; cserjeág *hegyén keményen* csüngő *ezüstrongy* és *völgy kerek csöndje*, *szenes göröngyök* és *alkonyi tűz*, szép *embertelenség* és *pihegő moha* — csupa ellentét. „Csak disszonancia által lehetséges alkotás. A konzonancia nem egyéb megértett disszonanciánál.” — mondja ki tudatos szerkesztési elvét Bartók zenéjéről tervezett tanulmányának vázlatában. Az ellentétek dialektikus egységét nemcsak gondolataiban, hanem szemléletében is értő és látó ember tudatában jelenik meg így a külvilág mint viszonylagos benső zártságot alkotó részek egymásba-épülésének végtelenje.

De az ember az *egésszel* áll szemben. A szélesre tárult fagyos, kopár táj hegyei elfedték az apró, megművelt földcsfkokat, s az évszak sem idéz meghatározott szántóföldi munkát tudatunkba; nem tudjuk, honnan jött eléink a messzi út fáradoalmát tagjaiban hordozó magános paraszt —, az előző kép hatása alatt állva úgy tűnik, mintha a végtelen ismeretlen tájairól térne haza. Évek, évtizedek lassú, erőt-életet felörlő munkája súlyosodik mozdulataiban; valóban, mintha az egész előbb meglátott külvilág terhe húzná a föld felé meghajtott fejét, lecsüngő karját; mintha a vörösen kihűnyő alkonyi fényekben tompán megesillanó, elnyítt szerszámból is az egész lét tragikus kínja sajtolna vért.

Így tágul másodszor is a végtelen felé a kép. A vers középpontja felé közeledünk. A tanyára az emberi világ kis, zárt egységére egy hasonlat utal vissza: „Már fölszáll az éj, *mint kéményből a füst*, szikrázó csillagaival.” A már látott kép: a tehervonat *füstjében* kavargó szikrák *csillagvilága*, mint ennek pontosan megfelelő ellen-kép köti majd vissza szinte észrevétlenül a végtelen űrt a második emberi mikrokozmoszhoz: a vonathoz. Előbb azonban el kell jutnunk a költemény legszilárdabb, legközpontibb részéhez. Harang kongása — mint a *Külvárosi éjben* a vonatfűtty — ismeretlen messzeségből jöve bontja meg a némaság uralmát, s elhallgatásával mintha az élet utolsó jele halt volna el a tájról. A „harang” szóra tiszta, mély zengésű rímmel felelő magános, rövid sor végén álló „hang” mintha a távolból hőmpölygő kondulások utolsója lenne. Utána: csönd.

Különös, nagy, teljes csönd, a költészet alig ismer hozzá mérhető.

Komoly, pontos beszámolóik hangzottak el előttünk: a külvilágról adott jelzéseket egy érzékeny, de fegyelmzett lélek. A csendről már kétszer is szólt: először a szó csak a zaj hiányát jelezte („csendes vidék”), másodsorra már konkrét, érzékelhető valósággá sűrűsödött ez a hiány („völgy kerek csöndje”), most pedig a legapróbb fokozatokig nyomon követi az előbbi hang elnémulását. „Csengés emléke száll” — figyelni meg a legfinomabb rezdülést is, amely — mint síma tükrű víz a legparányibb kavics behullása után is — tovább gyűrűzik még tudatában. Azután ez is elnémul, az előbb *emlék* helyett már csak hűvös tisztaságú *elme* örzi nyomát, majd vége szakad a gondolatsornak is, és már kettős hallgatás néz szembe egymással: egyetlen ember és a végtelen.

Tündöklik, mint a gondolat maga,
a téli éjszaka.

Ezüst sötétség némasága
holdat lakatol a világra.

A hideg úrön holló repül át,
s a csönd kihül. Hallod-e, csont, a csöndet?
Összekoccannak a molekulák.

Ez a már-már iszonyatosá dermedő embertelen némaság, ez a kozmikus döbbenet, melyben az élettől megfosztott, keményre száradt csontnak is mintha a csend roppant terhét kellene finoman érző dobhártyaként felfognia, a hideg ürnek ez a könnyörtelenül szépen megszerkesztett világa alkotja a vers szilárd középpontját: ezzel kell az embernek szembenéznie. A hideg úrön átrepülő holló feketesége volt előtte az élet utolsó jele — a halál dermedtségét varjúcsapat lebbenése oldja fel elsőként, mint „fekete sóhaj”. Aztán feltűnik a vonat képe, és visz tovább az emberek nagyobb világába, a távoli városok felé.³¹

Ismét mozgás jelent meg tehát a tájon. Ismeretlen messzeségből jött ez is, mint a földműves, vagy a harang szava, és mégis szerves részét alkotja ennek a kihűlni látszó végtelennek. Mert a fegyelmezett érzékekkel figyelő tiszta elme a ránehezülő csönd bénító terhe alatt sem roppant össze: az élet megállíthatatlan mozgásának parányi mozzanatait karcolta mintegy acéltűvel tudatába. Mikor úgy éreztük, még a csontnak is az űr csöndjét kellene hallania, ő a kozmosz egyetemességében a végtelenül kicsiny — s mégis teljes egészet alkotó — részecskék világának moccanásait tartotta számon. Mert azért a maga titokzatosságában is megérthető ez a világ, s szép a maga félelmetességében is. És bár nehéz benne az élet, de a beléje vetett ember, „az adott világ varázsainak mérnöke” már megtette a legelső lépést áfelé, hogy valóban a magáévá, otthonává tegye. Ezért oldódik fel az egész vers belső feszültsége is az utolsó képbén:

Hol a homályból előhajol
egy rozsdalevelű fa,
mérem a téli éjszakát.
Mint birtokát
a tulajdonosa.

Attila Tamás

LA CONCEPTION DU MONDE DANS LES POÉSIES D'ATTILA JÓZSEF

I.

L'auteur ne présente pas une étape du développement poétique d'Attila József, mais il tâche de tracer les traits principaux de la conception unie du monde qui apparaît dans les oeuvres mûres du poète. Tout en analysant en premier lieu les poésies paysagistes d'Attila József, il montre que c'est la même conception qui revêt une autre forme dans ses poésies purement lyriques. Contrairement à la majeure partie de la poésie lyrique contemporaine européenne, dans les poésies d'Attila József le monde objectif regagne son caractère réel, objectif. Tout cela s'ensuit surtout du fait que le poète prolétaire socialiste se voit *contraint* de faire face au monde objectif hostile qui l'entoure, mais qu'en même temps — croyant fermement à ce qu'il pourra tourner tout cela à son profit ainsi qu'au profit de l'humanité — il en est aussi *capable*. Dans son monde poétique le désordre apparent de la périphérie devient ordre solide et cohérent, et le même ordre règne dans l'univers entier jusqu'à la moindre particule du monde matériel, jusqu'au monde lointain des astres — tout comme dans l'âme humaine. C'est en partie de cet ordre — qui montre des traits d'affinité avec la composition des toiles de Cézanne — que résulte un des plus beaux traits des poésies d'Attila József: leur clarté cristalline.

(Pour mieux éclairer ses pensées, l'auteur trace des parallèles entre des oeuvres picturales et des oeuvres poétiques.)

³¹ Az ilyen feszültség-feloldó változások miatt jellemzi ILLÉS ENDRE József Attila tájait eleven drámákként — (Berzsenyi válogatott versei elé írt előszó).

A „szép embertelenség”-ből a nyirkos, szennyes, de ismét emberi világba. Úgy, amint a Külvárosi éj-ben is mindig az emberi sorsok közé tér vissza a gondolat.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Pannonismus Slavonico -Germanicus

Othmar Feyl „Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena“ c. könyvének (Jena 1960) műmellékletein (Abb. 4—6) a revali Johannes Schwabe teológiai disszertációjának (Цурковъ [!] Московскій) sive dissertatio theologica de religione ritibusque ecclesiasticis Moscovitarum . . . , Jenae, Anno M. DC. LXV) címlapját és a szerzőnek szerencsét kívánó versek gyűjteményét láthatjuk. A svéd állampolgársággal bíró revali lelkész dolgozata, amely teológiai szempontból bírálta a görögkeleti egyházat, némi politikai jelentőséggel is bír, amennyiben az orosz delegátusok 1676-ban, a niehuseni tárgyalásokon többek között erre hivatkoztak, mint Svédország oroszellenességének bizonyítékára. (L. Feyl, 11. l.)

De minket most magánál a disszertációnál jobban érdekelnek azok az alkalmi versek, amelyeknek szerzői — Jena kelet-európai növendékei „Moszkvától a Baltikumon át le egészen Erdélyig” — a disszertáció elején és végén — Feyl többször megismételt kifejezése szerint — „mintegy légyottra találkoztak össze.” (10. l.: „Die Gratulationen . . . sind eine Art Stell-dichein der osteuropäischen Studierenden Jenas von Moskau über das Baltikum bis Siebenbürgen”, vö. a 240. és a 246. lappal is.) Ez annyit jelent, hogy a holsteini Trogillus Arnkiell jól esztergályozott latin hexameterai és egy másik tanulótárs barátságának német nyelvű megnyilatkozása között sorra ott találjuk a besztercebányai Timotheus Hillarius Binnerus „Pannonismus”-át, Andreas Bognerus brassói fi (Coroná-Transsylvania) ügyes latin distichonát és a magát ugyancsak „Hungarus”-nak valló Johannes Schleinerus „Slavonicum poematum”-át, vagyis dőcögő bibliai-szlovák rigmusait (Feyl, 11. l.: „ein Gelegenheitsgedicht . . . in unbeholfener bibeltschechischer Sprache”).

Binner „pannoniai” verselményét betűhív másolatban közöljük:

„Azmint Kerteß fából, oßtán
Gyümölcz foka fogadik,
mid n õket gyakorlik
acképpen forgalmatoßan
Igyekezõ; Czelekbik
mikor hivatal, fogadik.
annakokáért, teneket,
Elõtt munka, tualom
az Apollo (jól tudom)
agydni fog; tul Czac Keresked.

Praest. Dn. Autori Pannonismo hoc
qualitercunque velificare voluit
TIMOTHEUS HILLARIUS BINNERUS
Neusoliensis Hungarus.”

Hát ez mi? — kérdezhetné a gyanútlan olvasó. Ha más nem, a rímek szembetűnő elhelyezése (abbabccdde) arra mutat, hogy írója szándéka szerint vers, a hellyel-közzel megfejthető szöveg pedig arra, hogy magyar vers. Annak előrebocsátásával, hogy más talán elfogadhatóbb értelmet csíhol ki belőle, megpróbáljuk érthető nyelvre fordítani: „Amint kerti fából aztán (később) gyümölcs soka fogamzik (ered, nő, fejlődik), midőn (ha) õket (ti. a fákat) gyakorolják (? ápolják, gondozzák), akképpen cselekszik a szorgalmasan igyekező, mikor hivatalt fogad. Annak okáért teneket munkáért — jól tudom — jutalmat fog adni Apollo: te csak kereskedj (? keressed?).”

A magyar költészet kincsesházát átirási kísérletünkkel sem tettük sokkal gazdagabbá. De maga a jelenség akkor is érdekes. „Binner Hilár Ernő szepesszombati lelkész” nevével

eddig csak Szabó Károly rövid felsorolásában (RMK III. 1, 521. l.) találkoztunk; Klesch Dániel 1648-ban többek között neki ajánlotta wittenbergi disszertációját (RMK III. 1716). Akár egy család tagja a két Binner, akár nem, a jeni „vers” beszercebányai szerzője magyar nyelvű üdvözléssel akarta teljesebbé tenni a társa tiszteletére összegyűjtött nemzetközi gratulációkat, Jena XVII. századi kapcsolatainak ezt az érdekes dokumentumát. Az aztán már más kérdés, hogy tudott-e eléggé magyarul. Valamennyire tudhatott, de — ha filológiai érzékünk nem csal, — inkább csak szótár igénybevételével. Még a német nyomdász érhető és megbocsátható tévedésein kívül is marad néhány olyan csodabogár, amit csak a „költő” szótározásával magyarázhatunk. Például azt, hogy „teneked előtt munka jutalom az Apollo adni fog”, csak úgy értelmezhetjük, hogy a jól ismert vergiliusi sorok (Georg. IV. 6—7:

in tenui labor, at tenuis non gloria, si quem
numina laeva sinunt auditque vocatus Apollo)

alapeszméjét (pro labore non tenuis gloria, haud vile praemium contingit) Binner szavanként „fordította” magyarra: „pro” a. m. „előtt”, „labor” a. m. „munka” stb., és ha a latin „praemium” tárgyesete ugyancsak „praemium”, miért ne lehetne a magyar *jutalomé* vagy *hivatalé* is változatlanul „jutalom”, ill. „hivatal”?

Binner magyar versének kiadásánál többet jelenthet az a (különben nem új) felismerés, hogy a XVI—XVIII. század külföldi disszertációinak mellékszereplőit, a dolgozatokhoz csatolt üdvözlőiratok szerzőinek magyar vonatkozásait érdemes volna alaposabban és rendszeresebben megvizsgálni.

Borzák István

Petőfi és a magyar földmunkásmozgalom

Igen hálás feladat lenne irodalomtörténészeink számára Petőfi tiszteletét és forradalmisító szerepét megvizsgálni a magyar munkásmozgalomban. Idősebb munkások, gyűjtéseink során sokat beszéltek erről. A Népszava és az egyéb földmunkás naptárakban számos Petőfi verset találunk már a múlt század végétől, amikor ezek a mozgalmak erősödni kezdtek. Azt is tudjuk, hogy a költő szobrát, politikai demonstrációként számos alkalommal megkoszorúzták a munkások, és halála napját is minden évben megünnepezték. Úgy lehetne mondani, a költő ott volt az első sorokban, a harcoló munkások között, és azok hősi életéből, forradalmi verseiből bátorodtak fel — számos esetben a véres zendülésig . . .

Így a Viharsarokban, Hódmezővásárhelyen a 90-es évek elején már szervezkedni kezdtek a földmunkások. Rövidesen hivatott vezérüket is megtalálták Szántó Kovács János személyében. Szántó Kovács működése, forradalmi szereplése közismert, nem is ezzel kívánunk foglalkozni, de egy idős földmunkás kéziratban levő visszaemlékezéseiben érdeklődésre számot tartó adatokat találtunk címadó gondolatunkkal kapcsolatban.

Szántó Kovács életét kutatva találtam rá a kéziratra a Párttörténeti Intézet Archivumában. (PI A. Gy. 1953—162. sz. alatt.) A kézirat szerzője ifj. Nagy Sándor, hódmezővásárhelyi földmunkás, Szántó Kovács kortársa. Idézendő kéziratában elmondja egy 1894. január 30-i tisztújító közgyűlés történetét, melyen Szántó Kovács Petőfit állítja a forradalmi földmunkások elé példaképpül. A vásárhelyi földmunkás egyesület egy Petőfi képet vásárolt az egyesület díszítéseképpen. Ezt avatták fel az említett gyűlésen.

Szántó Kovács beszéde és verse Petőfiről :

„Szántó : [Üdvözlő szavak után] — Tanuljunk és tovább vegyük föl a harcot a vérszopókkal, (Éljen!) és az ingyenélő naplopókkal. Mert minekünk a burzsoát meg kell törnünk, csak úgy haladhatunk tovább. Mert amíg a vérszopók bennünket kizsákmányolnak, addig mi mindig ilyen szegény koldusok maradunk.

Hanem arra kell törckednünk, kedves elvtársaim, hogy csak mindig előre és tanuljunk és mikor elég erőseknek érezzük magunkat, úgy le fogunk csapni, mint az istennyila az égből . . . Mert a gaznak pusztulnia kell, mink nem fogunk herét nevelni (le velük!) és azokat hízlalni. Hanem ők is fogják meg a munka végét és dolgozzanak, mert aki nem dolgozik, az ne is egyék! (Úgy van!)

Most kedves elvtársaim gondoljátok meg, ha annyi naplopó és here nem volna, úgy a mi helyzetünk is jobb volna. Tehát a zsarnokokkal le! (Le velük!) Elég volt a kizsákmányolásból, sokáig nem túrjuk! [Majd Petőfi: Akasszátok fel a királyokat c. verséből idéz:]

...Tövestől kell kitépni azokat,
Akasszátok fel a királyokat!

De ő [Petőfi] már meghalt, t. elvtársaim, de emellett erősen állítom és érzem, hogy *ő is elvtársunk lenne, ha ma élne.* (Igaz, úgy van.) És én azt hiszem, ha még élne és hozzá fordulnánk bármely orvoslásért, úgy ő bizonyosan útba igazítana bennünket, vagy segítségünkre lenne.

Ezután Nagy Sándor — a kézirat írójának édesapja — szólalt fel és azt javasolta, hogy a tisztújítás előtt *Petőfi emléket iktassák be nagyjaink közé* és foglalják jegyzőkönyvbe emlékét. Álljunk föl és hajtsuk meg fejünket arcképe előtt tiszteletünk jeléül.

Sz. Kovács János: elfogadja és pártolja a javaslatot, majd néhány ihletett mondat után *a Petőfi kép felé fordulva az alábbi verset mondja a nagy csendben*: [kiemelések tőlem. N. D.]

Oh, te ország csavargója,
Oh, te ország éhezője,
Te vagy a gazoknak
Ostorozó tüze.
Oh mért mentél
Te el a csatába?
Mért nem maradtál
Itthon a határba?
Irtottad volna tovább
Is a rossz gazt.
Ez adna szívünknek
Nyugalmat, vigaszt.
A zsarnokot talán
Juttatnád börtönbe
Ahogy megíradt te
Régen a könyvedbe
Amiért tégedet
Mindenki gyűlölné?
De a mi hú szívünk
Örökké szeretne.
Kézedben megfognád
Igazság fegyverét

És őriznéd vele
A munkás kenyerét.
Oh, te gyászos halál
Mért rablád el tőlünk,
Nem volna ma gyászba
Érte vágó szívünk
De a természet azt
Nálta így akarta
Emlékét az idő
Eddig el nem mosta.
Ne is mossa azt el
Ne lepje be moha
Ne legyen a munkás
Élete mostoha
Szent nevedet néked
A könyvünkbe írjuk
Az arcod előtt ma
Fájdalmunk elsírjuk.
Emléked őrizzük,
Nevedet imádjuk
Minden gyöngybetűdet
Mint imánkat mondjuk

Amen

T. elvtársaim, miután mi olyan szegények vagyunk, mi más emléket érte nem adhatunk, csak szívünknek nagy és gazdag imáját... Kérem a jegyző elvtársat, hogy iktassa jegyzőkönyvbe ezen napunk jelentőségét és kérem a vezető választmányt, írja alá.

Jegyzőkönyv

Mely felvétellett a Szántó Kovács János szocialista egyesületi elnök, elnöksége alatt a Nagy Sándor számvizsgáló bizottsági tag előterjesztésére a következőképpen:

Nagy Sándor előterjeszti, hogy... a választás megkezdése előtt szenteljünk néhány percet a nagy Petőfi Sándor halhatatlan emlékének, olyképpen, hogy őt, mint a szocialisták nagy szószólóját és patrónusát mi is magunkénak valljuk. Amit a jelenlevő elvtársak egyhangúan elfogadtak és emlékének hódolnak, egyben az év valamelyik napját emlékének fogjuk szentelni és a magunk törvényeibe fogunk iktatni.

Kelt Hódmezővásárhely, 1894. évi január hó 30-án tartott ülésen.

Szántó Kovács János
elnök
Kovács Bálint
alelnök

T. Nagy Sándor
jegyző
Nagy Sándor
számvizsgáló biz. tag.”

A fenti szövegek az említett kézirat II. kötet 61—65 lapján találhatóak.

A szervezkedő és a nagy tettekre készülődő földmunkások naiv, rajongó szavai s Sz. Kovács verse megható bizonyítéka az alföldi munkásnép lelkében élő szeretetnek, melyet nagy költőnk iránt érezték.

Érdeemes még néhány szót szólnunk az említett kézirat szerzőjéről, ifj Nagy Sándorról is, aki Hódmezővásárhelyen született 1882-ben, ott is halt meg 1957-ben, 75 éves korában. Az általa említett események idején 12 éves volt. Idézett kéziratának első kötete megjelent nyomtatásban, Hódmezővásárhelyen 1924-ben 103 lapon: *A szocializmus keletkezése Hódmezővásárhelyen* — címmel. Ebben a nyomtatásban megjelent első kötetben a 90-es évek elejétől ismerteti az eseményeket időrendben 1893 márciusáig bezárólag. Munkájának további része nyomtatásban nem jelent meg. A PI-ben található kézirat, mely a II—III. kötet címet viseli, a vásárhelyi Földmunkás mozgalom további történetét mondja el 1908-ig, Szántó Kovács János haláláig. Ebből a kéziratból emeltük ki adatainkat.

ifj. Nagy Sándor forrásai, mint nyomtatásban megjelent I. kötetének előző írója — Á. O. — megjegyzi: „Részint személyes tapasztalatok, részint a mozgalomban résztvevő emberek előadása s végül ránkmaradt plakátok, röpcédulák újságok és más feljegyzések nyomán készült ez a munka...” (i. m. 3.)

Az idézett szövegben három Nagy Sándor is szerepel: T. Nagy Sándor csak névrokona a kézirat írójának, a T. megkülönböztetést jelez a hasonló nevéktől. Nagy Sándor a kézirat írójának édesapja a Sz. Kovács korabeli földmunkás egyesület vezetőségének tagja. Ifj. Nagy Sándor, a kézirat írója ennek fia, az említett események idején 12 éves volt, mint említettük. Mint nekem még életében elmondta, édesapja kis jegyzetfüzeteit találta meg a padláson sok lom között, és egyes eseményeket ezek alapján írt bele munkájába, többek között a közölt jegyzőkönyv szövegét is, s Szántó Kovács versét is. Sz. Kovács verselésére már hoz példát nyomtatásban megjelent I. kötetében is a 94. lapon. Miután e kötet a könyvtárakban megtalálható, csak első szakaszát idézem összevetésül, a hozzá fűződő adatokkal:

„Meddig alszol munkás, miért nem ébredel?
A rab járom alatt meddig szenvedel?
A rabláncot tépd le dolgos kezadról,
A vérszopókat is tépd le testedről.
Ébredj! Ébredj! Itt van az idő,
Ébredj! Ébredj! Most még nem késő!...”

[A dalt azonban nem hozták nyilvánosságra, nehogy a hatóságok beleakaszkodjanak tartalmába és esetleg lecsukják Sz. Kovácsot, s ezzel vezér nélkül maradnának a vásárhelyi földmunkások. Sz. Kovács a bizalmi férfiak hosszas rábeszélésére engedett. Így csak azok ismerték e dalt, akik Sz. Kovács noteszéből leírták] — „Ezen kis dalocska csak Sz. Kovács János, Nagy Sándor, Molnár Sándor, Kovács Bálint elvtársak tulajdonában voltak, amit úgy egyenként írtak le Szántó noteszéből, de már utóbb csak az öreg Nagynál volt meg, mert az neki örök emlék volt, a többieknél elkallódott.” (i. m. 95.)

Érdeemes még néhány szót szólni ifj. Nagy életútjáról. Ő maga is írt verseket, dalokat. Nyomtatásban megjelent munkája 97—98. lapján bemutat egy verset, melyet ő írt 10 éves korában, 1892-ben. Mikor legénynégyes serdült, mint nótaköltő működött. Egyik füzete, melyben 25 „legújabb dala” van — Árva rózsák címmel, évszám nélkül a kezembe került nála jártamkor, 1952-ben. Ebben mű-magyar nóták alá való szövegek találhatók. Később, mint jeles táncost ismerték Vásárhelyen. Néprajzi tárgyakat gyűjtött és volt ezekből egy kis magánmúzeuma. A felszabadulás után Vásárhelyen, mint népművészt ismerték és tisztelték haláláig, 1957-ig.

Nagy Dezső

Ady Endre a Martinovics Szabadkőműves páholyban

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1960. évi 1. számában közlemény jelent meg Ady Endrének a Martinovics Szabadkőműves páholyba való felvételéről — a *Kelet* című folyóirat alapján. A felvételről s Ady szabadkőműve i. életéről több — a *Kelet* című folyóiratnál elsődlegesebb forrásértékű — irat található az Országos Levéltárban a Martinovics Szabadkőműves páholy iratai között. Így megtalálható két példányban Ady saját kezével kitöltött felvételi kérelme, Jászi Oszkár, Fried Ödön és Róna Zoltán ajánlása; Ady nyilatkozata,

hogy nem kényszerből, kíváncsiságból vagy önző okból kéri felvételét (a nyilatkozat nem Ady saját szövege, hanem a felvételkor szokásos kész nyomtatvány aláírása); megtalálható a szabadkőművesi fogadalmának okmánya, valamint a páholy felterjesztése a Szimbolikus nagypáholyhoz a felvétel ügyében. Kiténik ezekből az okmányokból, hogy 1912. március 15-én kérte Ady a felvételét, április 19-én szavazott az ügyben a Martinovics páholy tagsága, s 1912. május 3-án került sor a felvételre.

Kérelmében Ady életének következő kis vázolata olvasható: „Érettségi vizsgálatot 1896-ban Zilahon tettem. Jogot hallgattam Debrecenben, Budapesten, Nagyváradon. 1897—99-ben Debrecenben újságíró, 1900/03-ban lapszerkesztő Nagyváradon, 1904/5-ben Párizsban bpesti lapok levelezője, 1905/09-ben a Budapesti Napló munkatársa, illetve külföldi levelezője, azóta a Nyugat főmunkatársa vagyok.” — A nyomtatott kérdőívnek arra a kérdésre, hogy törvényszéki vizsgálat alatt állt-e, azt a választ adta, hogy „két ízben” és pedig „a nagyvárad kir. törvényszék” előtt „párbajvétség és sajtó útján elkövetett becsületsértés és rágalmozás miatt (ez utóbbit a nagyvárad káptalan tagjai indították ellenem.): az első ügyből kifolyólag 5 napi államfogházra, az utóbbiért 3 napi fogházra és pénzbüntetésre ítéltettem el.” — Végül arra a kérdésre, hogy mi indította a szabadkőművességbe való belépésre, a következő választ adta: „életfelfogásom, tudományos meggyőződéselem, emberségem”.

Az említett iratok közül — Ady kérelmén túl — elsősorban az ajánlások tarthatnak számot érdeklődésre. Amíg Rónai Zoltán röviden, ahol csak lehetett „igen”-nel, vagy „nem”-mel intézte el a kérdőív pontjait — Jászi szinte költői szárnyalással beszélt Adyról. Talán nem lesz érdektelen, ha ide iktatjuk Jászi ajánlásának főbb pontjait. Arra a kérdésre, hogy milyen híre van a kérvényezőnek, felelete a következő volt: „Ady Endre neve már ma a történelemé és az Új Magyarország törekvéseinek legteljesebb költői szintézisét jelenti.” Jelleméről: „A harcos bátorságával őrizte meg lelkiismereti szabadságát minden kísértéssel és terrorizmussal szemben.” Ady műveltségére és világnézetére vonatkozó kérdésre Jászi a következő választ adta: „Ezt ma már minden kultúremlernek műveiből ismerni kell.” Modoráról, temperamentumáról pedig feljegyezte, hogy „Meleg, minden iránt érdeklődő lélek.” — A harmadik ajánló, Fried Ödön ismét tartózkodóbb, bár feltétlen hódolat hangján szólt a költőről: „Kereső¹ — ha nem is a mindennapi kis dolgokban fog szerepelni — de a nagy eszmékért való küzdelemben reá, mint erős harcosra számíthatunk mindig.” — zárta ajánlását Fried.

Megállapítása helytállónak bizonyult. Kereken hét esztendő szabadkőművesi tagsága alatt mindössze négy alkalommal vett részt Ady a Martinovics páholy összejevetelein: 1912. május 3-án, 1913. november 7-én, 1913. december 5-én és 1914. február 14-én.² Mind a négy alkalom viszont a magyar progresszió történetének jelentős eseményéhez fűződik. A felvételét is jelentő első megjelenése a Martinovics páholyban nyilvánvalóan szoros kapcsolatban állt a magyarországi haladó erők egyik legnagyobb erőpróbájának, az 1912. május 23-i események előkészítésével. Az 1913. november 7. és december 5-i páholy-megbeszéléseken való részvétele minden valószínűség szerint az ekkor felmerült terv: a radikális párt létrehozása ügyében kibontakozott vitával állt kapcsolatban. Az 1914. február 14-i ülésen való részvétele pedig a Martinovics páholy által másnap, február 15-én rendezett estéllyel volt kapcsolatos. Az ünnepséget a szabadkőművesség progresszív intézményeinek (a Társadalomtudományok Szabad Iskolája, a Választójogi Liga, az Új Korszak) javára rendezték, s közreműködött Ady Endre, Bíró Lajos, Kaffka Margit, Nagy Endre, Dr. Parvis Taurinó, Reinitz Béla, Vágóné Lénárt Gitta, valamint a Waldbauer—Kerpely vonósnyégy.³

Ez a néhány adalék talán alkalmas arra, hogy fényt vessen Ady útkereséseinek egy szakaszára — de az adalékok szegényessége mindenképp alkalmas annak bizonyítására, hogy a szabadkőművességben nem találta meg azt, amit itt keresett, annak ellenére sem, hogy a Martinovics páholy magában foglalta az akkori Magyarország értelmiségének egyik legértékesebb, Szini Gyulától Czöbel Ernőig terjedő csoportját.

Szűcs László

¹ Értsd: kérelmező

² O. L. Martinovics Szabadkőműves páholy iratai. Jelenléti könyv.

³ O. L. Szabadkőműves páholyok vegyes iratai. 142. csomó.

Ferenczi László

ARANY JÁNOS, A MORALISTA*

„Nos vertus ne sont le plus souvent que des vices déguisés” — tanította La Rochefoucauld, aki aztán néhány száz aforizmában bővítette, hitelesítette az ítéletét. Ez az ítélet méltán állhatna Az elveszett alkotmány fölött mottóként, de minden Aranyról szóló, előítéletől mentes, tárgyilagos, ugyanakkor az íróval és a művével szemben egyszerre alázattal és őszinteséggel megírt esszé vagy tanulmány előtt is. Nem félünk leírni, hogy véleményünk szerint a *Tolditól* kezdve Arany János erényei álcázott bűnök, amelyek egy hatalmas igényű és méretű, de alapjaiban elhibázott koncepció következményei, és az *Ószikék*, amelyet Babits és Kosztolányi joggal nevezett dekadensnek, a vállalkozás reménytelenségének és torzóban maradásának a beismérése.

1.

Ijúkorában egy csodagyermek mohósága, türelmetlensége és igénye jellemezte; tízéves koráról írta: „már nem tartottam nagyobb embert, mint a könyv- főleg versíró — meg is próbáltam a rímélet.” De hogy a tudat biztos ítéletével is rendelkezett, elég legyen arra az „eretnek” tényre utalni, hogy 1836-ban, tizenkilencéves korában a Bánk bánt a Stibor vajda fölé helyezte. (Az *Aeneis* néhány énekének fordítása már mögötte volt.) Egy óriás erőfeszítéseit látjuk, aki a rendeltetés hitével elterelve kereste, mi a rendeltetés. Sokáig nem tudta, hogy mi a műfaja. Szobrász akart lenni Debrecenben Ferenczy mellett, majd színész lett. A költészethez, kiindulási pontjához, csak nagysokára talált vissza, hazatérése után.

Jóllehet sohasem szakított a szülői házzal, megtérésében van valami tékozló-fiúszerűség. Álmaid kívánta megvalósítani kisvárosi, sőt falusi környezetben. Az álom pedig művésznek lenni, önmagát minél tökéletesebben megismerni, kifejezni. Ennek konkrét tartalma azonban egyelőre hiányzott. Adva a kimondás türelmetlen vágya, de még nem adatott a kimondandó. Ismételjük meg mint nagyon lényegeset, a műfaját sem ismerte sokáig, kereste a neki megfelelő megnyilatkozási formát. A színészet ebből a szempontból már kompromisszum volt. Türelmetlenségében lemondott az aktív teremtés érlelődési idejéről, és interpretált. Mert a színészet végső soron csak interpretálás. És hirtelen hazaszökött . . .

Keresései önmagában játszódtak le, és a művészet független, minden mástól elvonatkoztatott szubstanciaként állott előtte. A színészet nyomorúsága, de még ennek előtte a kimondandó nem találása meghökkentette, elcsüggesztette. Gyulaihoz írott önéletrajzi levele alapján jogunk van föltételezni, hogy az alkotás problématikája egészen fiatal kora óta foglalkoztatta. Hosszú éveken át hiába keresni, mégha ez a második tíz év előtt is történik, gondolkodóba ejti az embert. Hátha félreismerte magát, hátha másra született. Arany kételkedni kezdett magában, és aki eddig csak önmagának tartozott hűséggel és kötelezettséggel — észrevelt másokat is, alázattal és büntudattal. „Az öntudat kígyói, szegény apám sanyarú nyugtalansága martak éjjel-nappal”. És hogy nem játék a szavakkal, miszerint önmagában való csalódottsága okozta a hazatérését, hivatkozunk az ezt követő korszakra tett megjegyzéseire. (Az 1836—40. közötti időszakról van szó.) „Ez idő alatt nem szüntem meg folytatni olvasmányaimat, de inkább csak szórakozásból, mint ábrándos céljaimat létesítendő, melyeket ha nem mondtam le végkép, nem volt reményem őket valaha elérni”. Ami a levél összefüggésébe behelyezve azt jelenti, hogy hazatérése előtt annál inkább voltak reményei, és a reményvesztés és a hazatérés között — kiegészítve természetesen a szülei iránt érzett lelkiismeretfurdalással — ok és okozati viszony áll fenn. Házassága aztán a reményvesztés logikus következménye: amit még erősít a kudarc büntudata: „föltettem magamban, nem olvasni többet, hanem élni hivatalomnak, családomnak, lenni közönséges ember, mint más.

* A szerkesztőség a fiatal kutató cikkét érdekes szempontjaira való tekintettel közli, számítva az Arany-kutatók hozzászólására.

Fölöttébb bizonytalan álmainak követése helyett a „lenni közönséges ember, mint más” elve Arany számára, aki ifjúkoráról úgy nyilatkozott, hogy a költőt tartotta a legnagyobb embernek, és maga is az akart lenni, azt jelenti, hogy még mielőtt bármi jelentőset is alkotott volna, hosszú öngyilkolási folyamatot kezdett el. Tudunk arról, hogy költőt bottal évekre sikerült megfojtani; arról is, hogy valaki első remekművei után hűszévig elhallgatott; arról is, hogy valaki, mert gyors sikerei voltak, éveig nem mert verset írni, mert félt, hogy „becsücsülhet a jámbor költők kollégiumába” — de hogy valaki az ifjúkor lázas szenvedélyei után még az olvasásról is lemondjon, és végül mégis kiderüljön róla, hogy költő — Arany az egyetlen precedens. Az öngyilkosság folyamata, amikor a költőt már nem lehetett elfojtani, az arany költészetben a személytelenség eszméjéhez vezetett. És ezzel egy furcsa, paradox helyzethez jutottunk el, amit a Toldival, a Csaba-trilógiával, de az aranyi oeuvre nagy részével kapcsolatban is el lehet mondani.

Magyarországon a Habsburg elnyomás közelebb hozta az osztályokat, de csak közelebb. Az először Kölcsey és Wesselényi által meghirdetett érdekegyesítés gondolata a negyvenes évek második felében, és különösen 1848-ban a megvalósulás illúzióját kelthette. Gazdasági és társadalmi lehetősége abból adódott, hogy nálunk a nemesség volt hivatott megvívni a polgári forradalmat. Az osztálybéke illúziója megtéveszti Aranyt. Egy 1847-ben írott Petőfihez címzett levelében ugyan határozottan kijelentette, hogy őt Dózsa alakja is mint eposzshöz alakja foglalkoztatta, és hogy Dózsa harca az „elnyomottaké az elnyomók ellen”, néhány sorral alább a következő érthetetlenül naiv dolgokat írta: „Ha én valaha népies eposz írására vetném a fejemet: a fejedelmek sorából venném tárgyamat. Festeném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverfoghatónak, . . . a fejedelmet atyának, patriarchának, elsőnek az egyenlők közt. Festenék szabad hazát, közös hazát; megtanítanám a népet, mikép szeresse a hont, melyért előde vére folyt. Mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, mely visszaszerezte Etele birodalmát: az a vér részint a csatatéren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik. Az a vér szolgavérré soha nem fajulhatott; ma napig is daczol a zsarnoksággal, azért durva, makacs, megigázhatatlan; de azért merész őszinte és tisztá is. S e nemes vér minthogy az e g y i g a z ú r előtt szolgálilag csúszkálni nem tudá, szolgává kényszerítettett; ellenben jöttek idegen földről, támadtak a haza megnyűgött idegen népe közül s z o l g á k, s ezek lőnek urakká . . . Egy ilyen eposzt remélem, vérré tanulna a nép . . . a nemesi rend (talán) elszégyelné magát, átvenné a néptől, mint most a népdalokat s lenne költészet nem csak az „írástudók és farizeusok”, hanem a n e m z e t költészete.”

Ezekben a sorokban, ha áttételesen is, de bennefoglaltatik az aranyi *Arş Poetica*, amely a *Tolditól* kezdve dominál, és lényegét tekintve csak az *Őszikék* idején szenved változást. (A *nagyidai cigányok*, az ötvenes évek elejének lírája, és a *Bolond Istók* első éneke csak részben tér el ettől a felfogástól.) A fenti idézetből kiderül, hogy a magyar tulajdonképpen szabad nemzet, a szolgásznak, minden bajnak az idegenek az okai; neveléssel, erkölcsi síkon történő figyelemzetéssel remény van arra, hogy a nemzet homogén legyen, amit Arany azonnal előlegez, sőt a valóságnak fogad el, mint már 1846-ban a *Toldi*-ban is. Arany tehát az általa homogénnek feltüntetett nemzet személytelen énekes akart lenni, valahogy úgy, ahogy a kortársak Homéroszt látták.¹ A társadalmi illúzió kitűnő talajra, sőt felerősítőre talált az aranyi lélekben, ahol pszichológiailag az „én” minél tökéletesebb elfojtása, háttérbeszorítása volt folyamatban; így magyarítható a személytelenség tiszteltre méltó igénye, amely az „esetleges”-t kiküszöbölni és a „törvény”-eket megtalálni volt hivatott. De mivel nem volt homogén nemzet, hanem ellentétes (még ha pillanatnyilag azonos részletcélért küzdő) osztályok és pártok voltak, a személytelenség igénye individualizmushoz, merő önkényességhez vezetett. A társadalmi illúzió végleges bukása a hetvenes években rádöbbenő Aranyt a homogén-nemzetkonceptió irodalmi bukására is, ennek beismerése a csodálatos *Őszikék*.² A nemzet költője pedig Petőfi lehetett, a nép költője, aki a történelmi mozgatóerőt hordozó plebejus tömeget képviselte. Térjünk azonban vissza a negyvenes évek elejének Aranyához.

¹ A homéroszi személytelenség lehetősége a patriarchális társadalom volt. Osztályellentétek (ha egyáltalán osztályokról beszélhetünk) nem voltak.

² Pulszky Ferencnek az 1880-as években írt újságcikkei a 48-as nemzeti egység felbomlását panaszzalják. Pulszky arról ír, hogy a kiegyezés után a nemesség nemzettudata osztálytudattá szűkült — a gentry megjelenése és tudatosodása jelzi ezt a folyamatot. (A cikkek válogatott gyűjteménye: PULSZKY FERENC: *Publicisztikai írások*, Győr, 1887.) Hogy a homogén-nemzet-felfogás csak illúzió volt, hivatkozunk az 1848. tavaszán és nyarán lejátszódott parasztmozgalmakra és a pesti cém munkások megmozdulásaira. Eötvös regényei, Petőfi versei, Táncsics írásai a forradalom előtti években, ill. a forradalom idején szintén az illúzió tényét igazolják.

1842-től kezdve vagy két éven át Szilágyi István a katalizátor szerepét töltötte be Arany János mellett. Katalizátor, mert elősegítette azt a folyamatot, amely előbb-utóbb magától is végbement volna, amelynek eredményeként Aranyból kitört a költő. Szilágyi hallatlan érdeme, hogy ösztönzésére Arany lefordította a Philokteteszt, majd közvetett hatására a János királyt, olyan műveket, amelyek a fordítót igen-igen próbára teszik, és ha valóban igényes munkát akar végezni, arra kényszerítik, hogy elmélyülten foglalkozzék a nyelv, a forma problémáival. Meggyőződésünk, hogy Arany a már *Az elveszett alkotmányban* jelentkező nagy formakészségét és biztonságát ezeknek a fordításoknak köszönheti. Szilágyi hatását mi mégis inkább negatívnak tartjuk. Nem kételkedhetünk ugyanis abban, hogy Aranyból nélküle is „kitört” volna a költő, és Szilágyinak ezekben a pillanatokban nagy szerepe volt az aranyi „én” háttérbe szorulásában és abban, hogy igényessége és önkontrollja inkább a külvilág, mint a saját lelkiismeretének hangjára kezdett hallgatni. Úgy tűnik, hogy Szilágyi „bábáskodása” közben Arany önbizalmát vesztí, meginog, ettől kezdve szüksége van támaszra, aki helyette ítélt; igazán nagy művei csak szerencsés véletlennek köszönhetik, ha nem is létüket, de megmaradásukat, és olykor, szinte akarata ellenére, született a remekmű. Elég legyen hivatkozni Aranyra arra a megjegyzésére, hogy elégette volna *Az elveszett alkotmányt*, ha Szilágyi továbbra is Szalontán marad, sőt — jóval később — a *Bolond Istók* első énekét is azért nem folytatta évtizedekig, mert kedvezőtlen volt a visszhangja. Arany csak élete végén mer majd önmagának írni, amikor nem tudta már elviselni a ráerőszakolt szerepet, amelynek első „rendezője” Szilágyi volt. Mindezekhez hozzá kell még tennünk, hogy a nagy nyelvi bravúrnak és biztonságnak van egy másik oldala is. Már Gulyás Pál megkockáztatta, hogy Arany nyelvi befejezettsége valami belső gyengeséget takar. Mi a következőkkel véljük alátámasztani Gulyás megjegyzését. A *Tolditól*, de különösen a Világos után írt művektől kezdve egészen az *Őszikékig*, amikor Arany homogén hűségkonceptiója már nem képes összefogni a művet, súlyos törést érzünk a nyelv és a gondolat között. A nyelv, különösen a *Toldi szerelmében* és a Csaba-mondakör írásaiban, annyira analizálja a gondolatot, hogy külön fut a nyelv és külön a gondolat. Egy-egy epikai művében, sőt rövid lírai versében is, mintha variánsokkal dolgozna. A variánsok, a premisszák nagy tömege elharmályosítja az ítéletet. Az olyan matematikushoz hasonlít, aki minden a legapróbb műveleti egységet is külön-külön végez el, jóllehet ez szükségtelen, mert egy mozdulattal több részműveletet el tudna végezni. Jellemző módon ezekkel a túlzásokkal *Az elveszett alkotmányban* és az *Őszikékben* nem találkoznak, ami másutt néha hideg bravúr és technika, ezekben teljes vitalitásában jelentkezett.

3.

„1845. nyarán a megyei élet kicsapongásai, melyek szemem előtt folytak, némi szatirikus hangulatot gerjesztének bennem, és megkezdém, minden előleges terv nélkül, írni *Az elveszett alkotmányt*. A darab eredetileg, nem volt a nagyközönség elibe szánva, csak magán időtöltésül kezdék abba, hogy kiöntsem bosszúfogomat, mire más terem nem igen vala, nem tartozván a kiváltságos osztályhoz.” Ez az idézet nagyon lényeges, és szembeállítandó Arany Jánosnak más műveit kísérő megjegyzéseivel. Arany hangsúlyozza; hogy eredetileg magának írta a művet. Itt találkozott először a költő kimondási vágya magával a kimondandóval, és egyben az a műve, amelyben legszerencsésebben valósult meg a költő és az ember egysége. Figyelemre méltó az idézet ama része is, hogy „minden előleges terv nélkül” kezdte írni *Az elveszett alkotmányt*, és ez magyarázza majd a hetedik énekben bekövetkező váratlan fordulatot, amely már a *Toldi* felé mutat.

Az elveszett alkotmány — mint a fenti idézet is igazolja — alkalmi költészet, a szó goethei értelmében, ami természetesen nem zárja ki, hanem egyenesen megköveteli a tudatosságot. A költő hite és feladata egységben van. A *Tolditól* kezdve azonban ez az egység kétséges. Az alig egy évvel később írt *Toldi* ugyanis, Toldi György minden aljassága ellenére, *Az elveszett alkotmányhoz* képest idillikus mű. *Az elveszett alkotmány* a legkegyetlenebb, a legélesebb s legáltalánosabb magyar társadalomkritika. Komor, levegőtlen mű, nincs „jövő” — hirdeti. A baloldalt, a jobboldalt, az ingadozókat egyforma kérlelhettelen élességgel ostorozza. A nihilizmust súrolja, a kegyetlen kritika ugyanis önmagába tér vissza, mert nem kapcsolódik a radikalizmussal. A radikalizmus, ha jól értjük a fogalmat, valamely osztály vagy réteg álláspontjáról kifejezett társadalomkritikát jelent, elválaszthatatlanul összefonódva a jövőbe vetett hittel és ennek a hitnek a gyakorlatban való megvalósítási törekvésével. Hogy egy példával szemléltessük: Petőfi versben üdvözölte a Védegyeletet, mint boldog jövőnk biztos zálogát, Arany piszkos üzletemberek aljas játéknak tartotta, akik így kívánnak meggazdagodni. Arany nem hitt a jövőben (legalább is társadalmi síkon nem), műve a jövőtlenség tragédiája. Nem meggyőző az az állítás, miszerint műve megírásakor a népben, a jobbágyágban hitt volna. Közvetett bizo-

nyíték erre, hogy *Az elveszett alkotmányt* először csak önmagának írta, abban pedig semmi cenzúra nem akadályozhatta volna meg, hogy a maga számára a parasztságot megszólaltassa. Közvetlen bizonyítékul pedig az *Egy egyszerű beszélykére* hivatkozunk. Arany ebben az elbeszélésében kedvezőtlenül ír a népről, burjánzó erkölcs telenséget látott és látatott.

Az elveszett alkotmány mitikus keretbe foglalt, szatirikus-paródikus elemek felhasználásával megírt tragikus társadalomkritika. A *helység kalapácsa*, Petőfi műve, lényegét tekintve stílusparódia, még akkor is, ha némileg túllendül azon. *Az elveszett alkotmány* viszont csak látszatra az. Arany műve a versmérték, a nyelv, a gondolat között késehegyen egyensúlyozik — sikerrel, a költőnek sikerült a versforma, a nyelv és a gondolat szintézisét megvalósítania. Már a görögök észrevették, hogy a hexameter fennkölt formája, éppen az ellentéte miatt, kiváltképpen alkalmas szatirikus elemek hordozására. A magyar költészetben ezt a vívmányt Fazekas alkalmazta elsőként. Arany azonban ezt különös módon fejlesztette tovább. Adva egy ünnepélyes versmérték, amit egy vad, szeszélyes, szatirikus nyelv tölt ki mitikus apparátussal, és mindez alkalmul szolgál arra, hogy a költő tragikus mondanivalóját kifejezze. Arany nyelve szeszélyes, és nagyon sokszor látszólag ötletszerű. Néha az olvasónak az a benyomása, hogy kommentárjai, megjegyzései töltelékörök, amit a versmérték szabályossága követel meg. Végül azonban mindig kiderül, hogy a látszólagos sutaság, az oda-nem-illés az ironia felfokozásának kedvéért történik.³ Mitikus keretben éles szatírával, amely a keretre és a társadalomra is vonatkozik egyszerre, egyáltalán nem mitikus, de tragikus mondanivalót fejez ki. *Az elveszett alkotmány* egész „rendszere” az utolsó énekben az ERÉLY és a LELKESEDÉS megjelenésekor átalakulást szenved, a versmérték, a nyelv, komoly és ünnepélyes, a valóságból és nem a mítoszból fakadó lesz — de a mű megoldása mégis mitikus, a problémák a morál hirdetésével „oldódnak meg”. Deus ex machina: megszólal az erkölcs, ami csak a keretből, de semmiesetre sem a meséből következik. Miért ez az igen problémátikus és illogikus megoldás?

Említettük, hogy Arany kezdetben magának írta *Az elveszett alkotmányt*. Közben megtudta, hogy a Kisfaludy-társaság vígeposz pályázatot hirdetett — gyorsan befejezte tehát. A mű megoldására természetesen befolyással volt, hogy többé nem csupán az alkotónak, hanem a nagyközönségnek szól, és hogy a költőjét „csiklandta” a 25 arany. Ha Arany következetesen végigviszi a gondolatait, akkor nihilt kellett volna prédikálnia . . . A költő számára pedig a konklúzió örület (esetleg öngyilkosság), cinizmus vagy . . . Arany a harmadik utat választotta, amit jobb szó híján mítosznak nevezhetünk.⁴ A mítosz épületének beboltozása lesz majd a *Toldi*.

Az ifjú Arany úgy érezte, hogy csak önmagának tartozik hűséggel és kötelezettséggel. A vándorszínészetből való hazaszökése és különösen házassága után ezt hátrébe szorította — énje elfojtásával — a hűség és kötelezettség a család iránt („lenni közönséges ember, mint más”). Amikor mégis kitört belőle a művész — a költő ábrándjainak, elképzeléseinek objektivizálódása folytán —, egy harmadik hűség vagy kötelezettség lépett előtérbe: hűség a közönség, a nemzet iránt. Ettől kezdve Arany állandóan ingadozott a hármas hűség, a hármas kötelezettség között, és *Az elveszett alkotmányt*, mivel a nyilvánosságnak szólt, úgy kellett befejeznie, hogy mindháromat kielégítse. (Ne feledjük, hogy a 25 aranyra is elsősorban a családja miatt volt szükség!) Ilyen megoldás viszont csak morális sikon kínálkozott Arany számára.

Ezek a vívódások, amelyeket az ifjúkori kudarcok büntudata még erősített, meghatározták Arany gondolkodásának alapkategóriáját. Ő morális kategóriákban gondolkodott; társadalmi kategóriákban nem is gondolkozhatott az, akinek teljesen sajátja lett a homogén nemzetfelfogás. *Az elveszett alkotmány* megírásakor Arany nem gondolt társadalmi reformra, hogy forradalomról ne is beszéljünk. Elsősorban nem a társadalmi forma, hanem a forma módja ellen volt kifogása. Az ő elutasítása nem társadalmi, hanem morális elutasítás, jóllehet az utóbbi ha következetes, mint ahogy *Az elveszett alkotmány* esetében az, éles társadalmi kritikát eredményez. *Az elveszett alkotmány* a nemesi morál elutasítása anélkül, hogy a nemesség elutasítása lenne. Hadd hivatkozzunk még egyszer az *Egy egyszerű beszélykére*. Ez az erkölcsi problémát tárgyaló kis mű a tanítoméséknek a tanulságot levonó utolsó bölcs mondatával végződik: „s ne jutott volna-e eszembe, hogy egy szem könnyelműen elejtett vétekemag a vétek egész csalánnemzedékét termi meg?” Ebben a paraszttárgyú elbeszélésében társadalmi problémáról szó sincs. Morális probléma — felfokozott és a nemességre vonatkoztatott értelmében — *Az elveszett alkotmány* is. Ebből kellett következnie a megoldásnak is.

³ Pl. „Hadd ballagjanak ők; nincs semmi közöm velők. Itt jó —
— Tudnillik, képzeld kegyes olvasnok, hogy ahol jó —
(Ugy hiszem e nok-ot meg fogja bocsátani Nagy Ignác, —
Kényszerítő szükség toldotta ki versemet ezzel)
Egy . . . tudom én mi?”

⁴ A mítosz szót itt és a továbbiakban nem eredeti értelmében használom. Illúzió (és nem a valóságon) alapuló „megszerkesztett harmóniát”, értek alatta, amely teljes, részleteiben is kiépített világgéppel bír, mint pl. a *Toldi* és a *Csaba-mondák* esetében.

A költő, aki morális „ferdeségeket” lát a parasztságnál és a nemességnél egyaránt és minden baj okainak az idegeneket tekinti — miközben a közhangulatban egyre erősödik az érdekegyesítés gondolata —, morális imperatívusszal kíván segíteni a problémákon. Az ERÉLY és a LELKESEDÉS ennek a morális imperatívusznak a hordozója. S ez nyeri el teljes értelmét a *Toldiban*, amikor egyszerre válik parancsá és a parancs teljesülésévé: légy Toldi Miklóssá, halljuk, de azt is, hogy már Toldi Miklós vagy. A *Toldi* idején már az aranyi Ars Poetica ismert tétele uralkodik: „ne a valót, hanem annak égi mását”. Az *elveszett alkotmány* befejezése az ERÉLY és a LELKESEDÉS megjelenésével „rálépés” az illúzióra, amely a későbbiek folyamán egész mítosszá terebélyesedik, és amely az adott pillanatban a tragikus szemléletű *Az elveszett alkotmány*nak a katharxis lehetőségét úgy képes nyújtani, hogy a kortárs olvasó a jövő reménységét olvashassa ki belőle.

4.

Gyulaihoz írt önéletrajzi levelében így nyilatkozott a Toldiról: „úgy véltem, hogy már most megállapodnom nem lehet (ti. *Az elveszett alkotmány* után) s 1846-ra népies költői beszély lévén feladva, még az év nyarán megírtam a *Toldit*.” Arany, aki mindig nagyon pontosan fogalmazott, nem véletlen, hogy a „feladva” szót használja. Azt jelenti, hogy *Az elveszett alkotmány* nyúl szemben, amelyet bosszúságának „kiöntésére” írt, itt készenkapott „külső feladat” határozta meg mondanivalóját. Mit jelent az, hogy „készenkapott, külső feladat”?

A *Toldiban* győzedelmeskedik az aranyi intellektus. A népi származású, a szinte paraszti sorban élő, magáramaradt Arany már a *Toldival* igazi poeta doctus-szá válik.

A Szilágyival 1845—47 között folytatott levelezés Arany vívódásának, keresésének megdöbbentő tárházát adja. Homérosz, Sophoklesz és Shakespeare vissza-visszatérő motívumai ennek a levelezésnek. Kortárs költők után — mint Szilágyinak írta — mindig visszatért Arany a görögökhöz. *Az elveszett alkotmány* előtt a Philoktetesz⁵ fordította, az egyén és a közösség összeütközésének nagy erkölcsi drámáját. Olyan költő tehát, aki még a tulajdonképpeni pályakezdet előtt nagy görög hatásra esett át. A görög élmény számára figyelmeztetés a klasszicizmusra, az erkölcsi tisztaságra és harmóniára. És a költői tudatosságra és a költő felelősségére.

A tehetetlenség légkörébe született bele Arany. Öreg szülők gyermeke, akik visszamenőleg sok-sok nemzedéken át hiába küzdenek nemességük érvényesítéséért. Az ő fiatalkora pedig vad ábrándozásoknak és súlyos bukásoknak, egy óriás tehetetlenségének az éveit. És mikor megírta *Az elveszett alkotmányt*, adódott a megoldás problémája. 1860-ban Hebbel ürügyén leírja majd, hogy a költő ne válasszon olyan problémát, társadalmi problémát, amit nem tud megoldani. Nem állítjuk, hogy már 1845-ben vagy 46-ban is így vélekedett, de hogy ösztönösen hajlott e gondolat felé, az nagyon valószínű. Már *Az elveszett alkotmányt* is mitikusan fejezte be, a Dózsa-tervről lemondott, és ettől kezdve társadalmi problémákkal érdemben nem foglalkozott.

Mit jelent ez a *Toldi* esetében? Elfordulást a megoldhatatlan problémáktól — a megoldhatók irányában. Az érdekegyesítés és a népiesség a köztudatban van, a Kiskaludytársaság pályázata alkalom harmonikus, az egész nemzetre érvényes morális célzatú elbeszélés elmondására, és a költészetet alkalmasnak tartja arra, hogy segítse a nemzeti feladatok megoldását. És mivel Arany úgy látja, hogy minden bajnak az idegenek az okai, a *Toldi* a pártok felett álló nemzet ideáljának a kifejezése, de ugyanakkor az Ideál valóságra válásának is. (1847-ben, Szász Károlyhoz írt leveléből tudjuk, hogy szerinte Petőfi is átmenetnek tekintette a népiességet a nemzetihez.)

A görögöktől nemcsak a Végzet tiszteletét tanulhatta meg, hanem azt az illúziót is, hogy létezhetnek olyan abszolút törvények, amelyek egy nemzet egészére érvényesek. S a *Tolditól* kezdve Arany ezeket a törvényeket keresi. Mindez morális sikon játszódik le: az örök magyar típusát akarja megragadni, amely fölötté áll a pillanatnyi politikai eseményeknek. „Mitológiát kell teremteni” — írta 1847-ben Tompának, és miként azt a Petőfinek írott már idézett levelében is tette, sejteti, hogy már a Csaba koncepciónak megfelelő elképzelés foglalkoztatta. Elképzeléseinek egyszerűségét lehetetlen kétségbevonni, de a megvalósításban passzivitása megakadályozta. Az a passzivitás és félelem, amely visszatartotta attól, hogy a napi politikai és társadalmi kérdésekkel foglalkozzék. Lukács György szerint ugyan Aranyt nem elégtette ki a *Toldi* megoldása, és ezért írta meg a *Toldi estjét*, ez azonban nem valószínű. Toldi Miklós tragikumát az idegenek okozta meg, a király és Toldi megbékélése pedig nem gesztus Arany részéről, hanem egyenes következménye homogén nemzetfelfogásának. Ha a nemzet egységén rés is támad, az az idegen befolyás következménye, de ha két magyar személyesen összekerül, akkor megtörténik a kibékülés. (Lásd Buda és Étele megbékülésének analógiáját.)

⁵ A Philoktetesz *Az elveszett alkotmány* és a *Toldi* között is állandóan foglalkoztatta.

Illyés Gyula helyesen hangsúlyozza, hogy Aranyt még Petőfi sem tudta felszabadítani, és hogy nem meggyőződésből, hanem baráti lekötelezettségből követte Petőfit a barrikádokra, nem a saját hitéért, de Petőfi hitéért.

Ezek a megállapítások logikusan kapcsolódnak az elmondottakhoz.

A mítoszba hajló Arany, aki morális kategóriákban gondolkodik, aki általános törvényeket kíván megragadni, aki tehetetlennek érzi magát és a népet a cselekvésre (ne feledjük, hogy a törvények megragadási kísérletének ez az oka), aki nem hisz a társadalmi problémák megoldhatóságában, az nem érezheti magát otthon a barrikádokon. Petőfi robbanékonyasága, végsőkéig menő bátorsága az ifjú Arany álmait testesíti meg. Azért lehetett lelkének jobbfele, mert kiemelte őt végtelen magányából. Szilágyihoz intézett legtöbb levelében a reménytelen szalontai helyzetről beszél. Még a *Toldi* után is azt írja neki, hogy szeretné, ha művét mindenütt olvasnák, csak Szalontán nem. Petőfi a mélyből emelte magához, ezért követte hitetlenül is, „baráti lekötelezettségből”. Ezért úgy véljük, hogy nem a 48-as és a Világos utáni Arany közötti különbség a probléma, hanem *Az elveszett alkotmány* és a *Toldi* írója között. A *Toldi*val a „kész” Arany áll előttünk, aki az *Őszikék*ig jelentősen nem változik. János vitéz és Toldi Miklós, a nép és a nemzet hősnéneke ellentéte továbbra is érvényben marad, s Etele, Szondi, Hunyadi János mind Toldi Miklós törvényes leszármazottjai, miközben Arany elkerüli Magyarország évezredek történetének egyik fociját: a nép és a nemzet ellentétét. 1867 után, de különösen a hetvenes évek második felében kiderült, hogy a birtokosnemesség nem egy a nemzettel, és a nép nem egy a birtokosnemességgel — megszólaltak az *Őszikék*, az önvizsgálat megdőböntő és megrázó költeményei, amelyek a nagyszerű és nagyigényű torzók után, hosszas tévút és eltévedés után, a költő életművének egységét és emberi hitelét biztosítják.

Csáji Pál

SZERELMI VERSEK LADMÓCZI ISTVÁN ALBUMÁBAN

Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratai közt van már a múlt század közepe óta Ladmóczi István albuma:¹ „Ladmóczy Stephani Verbi divini Ministri Hungari Album amicorum. Cod. Sec. XVII. (A. 1676).”² E tizenkettedrét alakú könyvecske egyik későbbi tulajdonosa jegyezte fel lapjaira a most ismertetett és közölt harmadfél szerelmi verset.³

Ladmóczi István serkei⁴ (Gömör m.) református prédikátor egyike a pozsonyi vértörvényszék elé 1674-ben megidézett protestáns lelkipásztoroknak. Hazaárulással és felségsértéssel vádolva fej- és jószágvesztésre ítélték, és 13 hónapos sárvári tömlőcözés után húsz pap-társával gyalog Triesztbe hajszolták. Mivel a velencei hajóhad támadása miatt nem sikerült őket Nápolyba hajóztatni, hogy harminckét társukhoz hasonlóan szintén gályaraboknak adják el, tizennyolcukat a bukkari börtönbe zárták. Ebben az ötven éve nem tisztított börtönben sínylődtek 1675. október 12-től 1676. május 2-ig, amikor is a külföldi protestáns hatalmak, főleg a szász király és a holland rendek ismételt intervenciójára kiadott királyi rendelet következtében kiszabadultak. A kiszabadításuk érdekében oly sokat fáradozó és I. Lipót parancsát személyesen Bukkariba vivő Szalontai István pápai ügyvéd őt féltoltan három életben maradt társával Velencébe szállíttatta. Itt Sórer János, Boehm János s főleg Zaffius Miklós orvosdoktorok (ez utóbbi a Velencében időző svájci és német kereskedők titkos református lelkipásztor) ötvenkét napos gyógykezelése alatt fiatal, negyven éves⁵ evangélikus lelkipásztor a hét hónapos fogság okozta végméremülést és betegségeket, s annyira megerősödött, hogy június 24-én társaival együtt útra kelhetett a már előbb Svájcba távozott gályarab-lelkipásztor-testvérei után.

Tíz cm hosszú, hét cm magas, most 115 lapból álló, másodszer is finom bőrbe kötött albumát 1676 június legelején Velencében csináltatta és ez Velencétől Svájcban, Bajor-, Szász-, Porosz- és Lengyelországon át a sárosmegyei Vörösmalmáig tárolja azoknak a vendéglátóinak nevét és emléksorait, akikhez e több ezer kilométeres útja során betért. E bejegyzések alapján Velencétől (1676. június 6.) Vörösmalmáig (1677. január 12.) pontosan nyomon kísérhetjük Ladmóczi Istvánt hazafelé vivő útján. Ennek az itinerarium-számba is vehető albumnak százkét emléksorirója közül húsz a mártír-, a gályaraborsztárs, akikkel Zürichben, a gályarabok központi gyülekezéshelyén találkozott össze és íratott emléksorokat, négy a vele útja közben összetalálkozott magyar ember, a többi külföldi vezető személyiség: kantonkormányzó, egyetemi tanár, orvos, polgármester, szenátor, iskolakormányzó, Nürnberg és Boroszló magyar tudósokat is támogató kereskedői, természetesen sok református és evangélikus lelkipásztor, esperes, teológiai tanár, superintendens stb. Ezek — egypár német nyelvű beírást kivéve — latin nyelven rótták be könyvecskéjébe tiszteletüket és nagyrabecsülésüket kifejező köszöntéseiket, amelyeket bibliai vagy klasszikus írktól vett idézetekkel, bölcs mondásokkal — amint beíróik nevezték: „symbolumokkal” — vezettek be hol héber, görög, latin, hol pedig német, olasz, francia nyelven.

¹ Ladmóczi István albumát részletesebben ismertettem a Református Egyház 1959. nov. 15-i, XI. évf. 22. számában. Az albumot eredeti szövegében az Egyháztörténet c. folyóiratban fogom közölni.

² Jelzete: Duod. Lat. 90.

³ Az első vers: „Jajj melly nehéz nekem . . .” az album 95/b és a 96/b lapjain, a második: „Mint Gelliczé őtársához . . .” a 96/b, 97/b és a 98/b lapokon, míg a harmadik csonkán maradt vers: „Gyönyörüsemre felnevelt violám . . .” az 5/b lapon található.

⁴ Ladmóczi István serkei lelkész, nem pedig szeliczi vagy szelczi. Önéletrajzát, melyet Lavater János zürichi teológiai tanár felszólítására Zürichben 1676. július 13-án sajátkezűleg írt meg, és a többi gályarabokéval a zürichi állami levéltárban helyezték el, innen ANTALFI JÁNOS „Beitrage zur Geschichte der . . . ungarischen Geistlichen” cím alatt a Sárospataki Füzetek 1863. évfolyamában közölte. Antalfi a „Serkeiensis”-t „Szelicziensis”-nek olvasta. Tévedését átvette RÁCZ KÁROLY: „A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben” c. könyvében és mindkettőjük nyomán SZINNYEI JÓZSEF is a Magyar írók . . . c. munkája 7. k. 634–635. hasábjain. Az album négy emlékirója világosan kírja Ladmóczi István szolgálati helyét: „Serkeiensis” minis-ter. Ugyanílyennek tartja számon TÓTH SÁMUEL: A serkei ev. ref. egyház története (Rimaszombat, 1888.) c. írásában.

⁵ Ladmóczi István születési éve nem 1646, amint Szinnyeinél olvassuk, hanem 1636, mert Ladmóczi maga írja önéletrajzában, hogy a pozsonyi vértörvényszékre idézésekor, 1674-ben 38 éves volt.

Ladmóczi István 1677 január közepén érkezett meg serkei paróchiájára, s még 1684-ben is ott működött. Albumának egyik idegen kéztől eredő, 1700-ban kelt feljegyzése⁶ azt sejteti, hogy ebben az évben, vagy a legközelebbi múltban halt meg Serkén hatvannégy éves korában. Albuma ekkor juthatott a serkei református eklézsia patrónusának, a Vay-családnak⁷ a birtokába és Vay Ádámnak valamelyik Erdélybe férjhez ment leány, a legnagyobb valószínűség szerint Vay Judit férjezett Rédey Mihályné⁸ révén Erdélybe került. Ennek 1708 előtt kellett megtörténnie, mert a Vayak serkei rezidenciáját 1708. szeptember 6-án teljesen elpusztította a tűzvész, 1709-ben pedig a parókia, a templom és a torony is leégett.⁹ Rédey Mihály 1715. január 17-én meghalt, Serkén temették el.¹⁰ Az özvegyvé lett Vay Juditnak a kezéből már a gyászév alatt kikerült az album, mert abba 1716 február 10-én és július 2-án,¹¹ továbbá 1717. április 24-én és június 29-én,¹² valamint 1721 július 23-án¹³ olyan marosmenti földbirtokos irt feljegyzéseket, akinek zsellérje és vincellérje (Maros) Németiben lakott, aki a zarándmegyei Edelenyi¹⁴ és Ribicsey¹⁵ családokkal közelebbi pénzügyi kapcsolatban volt és az aranybányászattal foglalkozó Ribicseyekkel közösen vagy öneki magának külön is volt aranybányamestere.¹⁶

Az album szerelmi versei közül kettő teljes. Az első vers négy-négy soros öt versszakból áll, soronként tizenkét szótaggal. A versfőkben a „Jutka” név rejtőzik. A második vers soronként nyolc szótagos és hét verszaka szintén négy-négy soros versszakokból tevődik össze. A versfőkben a „Marinka” nevet rejtette el. A harmadik versben a sorok tizenkét szótagosak, a versszakok négy-négy sorosak, de a vers a harmadik strofa első sorával csonkán maradt.

Az írás technikája, a betűk azonossága, sőt a tinta színe is azt mutatják, hogy egy és ugyanaz a személy írta mind a három verset. Az 1716—1721 közötti, említett bejegyzések írásmódja, betűi, sőt a tinta színe is, teljesen megegyeznek a versek írójával. Eltérés csupán annyi van közöttük, hogy leírójuk a zsellérjére s vincellérjére vonatkozó 1716. július 2-i két feljegyzést, valamint a harmadik verset nagyobb betűkkel és fekete tintával vetette papírra, míg a felhozott többi beírást és az első két verset apróbb betűkkel és a készítésnél fakóra sikerült tintával jegyezte fel az album lapjaira. Írásmód és tinta tekintetében ez utóbbiakkal nagyon rokon Zejk Miklós keltezés nélküli, ugyancsak a marosmenti tájra utaló eme bejegyzése: „Az En Soghro Uram az Solymosi Papnak az tavalyi es harmadidei restantiat exolvalta úgy mint fl. 5. Zejk Miklós”.¹⁷

Nagy Iván genealógiai táblázata¹⁸ pontosan ebben az időszakban tüntet fel egy Zejk Miklóst, akitől származhattak ezek az 1716—1721 közötti bejegyzések és a versek. Viszont Kovács László a Pallas Lexikonban¹⁹ a Zejkek származásrendjébe beiktat erre az időtájra egy író és költő Zejk Jánost, akit költő voltánál fogva elsősorban lehetne és kellene számításba venni e versek szerzője személyének megállapításánál, aki élehetett Zejk Miklóssal egy időben, Kovács László adatai szerint 1716-ban harminc éves volt, udvarolhatott tehát az özvegyvé vált, huszonkilenc éves Vay Juditnak és írhatta a „Jutka” nevet versfőibe rejtő verset. De mert Vay Judit nem Zejk Miklóshoz, sem Zejk Jánoshoz, hanem 1718-ban czegei Vass Dánielhez ment férjhez, a második vers már szólhatott az új szerelmeshez: „Marinká”-hoz. Jóllehet a Pallas Lexikon nyomán ugyanezt a 18. század első felében élni vélte Zejk János írói Szinnyei József is említi — Zejk Dániel atyjaként,²⁰ bár külön nem szól róla és munkáit sem sorolja fel (mint nem léteznek!), hitelt érdemlően semmisíti meg Kovács Lászlónak Zejk János életkorára vonatkozó adatait, amikor arról a Zejk Jánosról, aki 1860-ban halt meg, azt írja,²¹

⁶ Az album 69/b lapján: „56 könyvek Anno 1700 Die etc.” Mintha a Ladmóczi István halála után számbavett könyveire vonatkoznék ez az időrendben első és nem tőle származó beírás. Ladmóczi István kézírását megtaláljuk a Ráday könyvtár 0,2502 sz. alatti, (Comenius A. J.): *Historia persecutionum ecclesiae Bohemicae* ... (H. n.) 1648. c. könyv címlapján. Ladmóczi e könyvet Szentgallenben 1676. július 24-én kapta Zollikofer Lőrinc ottani lelképásztortól és a megajándékozás tényét maga jegyezte fel e könyv címlapján. A Ladmóczi írásával azonos vagy hozzá hasonló írású feljegyzést nem találunk az albumban.

⁷ TÓTH SÁMUEL i. m. 9 és 13.

⁸ Uo. 13. Vay Judit, „előbb méltóságos Rhédey Mihály úr, majd 1718-ban erdélyországi gr. Czegei Vass Dániel úr hitvestársa”. Vay Judit születési évét Tóth Sámuel 1680-ra teszi, de ez tévedés vagy elírás, mert halálozásánál, mely 1770. február 22-én következett be, kiírja az életkorát is: 83 éves, mely szerint 1687-ben született. Tóth Sámuel i. m. függelékeként Vay Judit, mint a serkei református egyház nagy patrónájára való tekintetből, közli „A Lorántfyak s utódaik leszármazási táblája” címen fel- és lemenő genealógiáját.

⁹ Uo. 7.

¹⁰ Uo. 14., 22.

¹¹ Az album 105/b lapján.

¹² Uo. 108/b.

¹³ Uo. 104.

¹⁴ Uo. 105/b.

¹⁵ Uo. 104/b. és 106/b.

¹⁶ Uo. 108/b.

¹⁷ Uo. 21/b.

¹⁸ NAGY IVÁN: Magyarország családai. Pest, 1865. 12. k. 364.

¹⁹ Pallas Lexikona. 16. k. 1146.

²⁰ SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1893. 14. k. 1803. h.

²¹ Uo. 1804—1805. h.

hogy „5. Munkái: I. kötet. Krisztus a földön. . . Nagyenyed, 1832. II. k. Batori, Kinizsi. Két magyar hős a Kenyérmezején. Öt énekben. Uo. 1833.” jelentek meg, holott Kovács László ezeket a verseket a 18. század első felében élni vélt Zejk Jánosnak tulajdonította. A Ladmóczy István albumában talált szerelmi versek szerzőjéül tehát nem lehet Zejk Jánost tekintenünk, hanem sokkal inkább Zejk Miklóst.

Az albumnak 1716-tól legalább is 1777-ig²² az utolsó dátumos beírásig, a Zejk családban kellett maradnia, mert továbbra is ugyanerre a tájra utaló gazdasági és háztartási bejegyzéseket találunk benne. Az 1754. augusztus 2-i feljegyzés így szól: „Az Dévai Sokadalomra attam flo 5, de 68”²³ az 1765. évi:” A kolosarnak attam Rf 2, Nyisztorinak Rf 1”²⁴ míg az 1777-ben írt feljegyzés egy juhászgazda szegődését örököltette meg.²⁵

A versíró rímei a legtöbb helyen primitívek, cesurái sok kívánnivalót hagynak fenn, de szerelmes szívének érzéseit emelkedett gondolatokkal, színes képekkel és hasonlatokkal átéreztetően, olykor szellemesen, élénk lüktetéssel önti versekbe. Nyereségünk ezek a 18. századeleji versek, a Zejkek költői vénáját mutatják, csak az a kár, hogy kétségtelen bizonyossággal nem tudjuk megállapítani, csakugyan Zejk Miklós írta-e?!

Ladmóczy István emlékkönyve további sorsáról csupán annyit tudunk, hogy idővel Horvát István egyetemi tanárnak, a Nemzeti Múzeum egykori őrének, egy ideig helyettes igazgatójának, majd gazdag könyvtárával és kéziratgyűjteményével 1851-ben a Nemzeti Múzeumnak jutott a tulajdonába.²⁶

1. Jajj mely nehéz nékem h(ogy) én szeretőmtől
Messze kel távoznom az én édesemtől,
Akit én szerettem belső szerelmemből,
Válásom mely igen esik most szívemtől.
2. Ujjéod gyakorta szívemnek fájalmát,
Gyakran íel indétod elmém gondolatját
Egy álmom nem mulik h(ogy) ő 2 orczáját
Én meg nem csokolnám ekes abrazattyát.
3. Tudom szívem nehez el mentem mellőled,
De nehezebb nékem el jöttöm előled,
Hogy nem beszélhetek mindenkor te veled,
Vajjon szívem ezértt nem nehéze szived.
4. Kéllek szívem mégis csak izenetedel
Engemet tudósics szívem levelemmel,
Hogy tudhassam szívem vagy e egésséggel
Ujjéthassam magam edessem ezekkel.
5. Agya Isten szívem kívánom mindenben
Meg álgyon az Isten jártodban költődben
Szép nevedett szívem keresd vers fejedben,
Szeretetem hozzád nagy vagyon ezekben.

Alia

1. Mint Gellice ötársához,
Igy szívemis ohajt ahoz,
Ki ennekem gyógyulást hoz,
Kívánkozom illy orvoshoz.
2. Agygyon Isten én kívánom,
Kitől gyógyulásom várom,
Kiert minden nap aggodom,
Szivem erted csak fogyatom.
3. Ritkán szívem olly álmom,
Kiben esnék nyugovásom,
Csendessen valo alvásom,
Nincsen erted vigasságom.

²² Az album 55.

²³ Uo. 25/b.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 55.

²⁶ Az album 2/b lapján látjuk „Horvát István könyvtárából” és „A. M. N. Múzeum könyvtárából” szövegű, elipszis alakú, kis formátumú pecséteket, amelyeknek azonos nagyságú és jellegű kivitelük azt mutatja, hogy a Horvát István könyveinek a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába 1851-ben (I. SZINNYEI József i. m. 4: k. 1214. h.) történt átvételekor csináltatták és ütötték bele az albumba e két pecsétet. Az album lapjai géppel vannak leszámozva és most 115-öt találunk benne, Szinnyei József viszont 236 lapszámról tesz említést.

4. Izenetedet kívánom,
ha személyed *nem* láthatom,
így mégis szomorúságom,
Talan mulik bágyacságom.
5. Nincsen szívem olyan ora,
Kin mulhatnék szívem kinnya,
Személyed mert lángoztattya,
Szívem szívemet fogyatya.
6. Ki beszélteni nem tudom,
érted menyí gondolatom,
Szívemet gyakran fogyatom
Személyed hogy *nem* látthatom.
7. Algyon meg Mennyből az Isten,
velem együtt mindenkben
Ha Kívánod vers fejekben
Tlalalod neved ezekben. Amen.

Más

1. Gyönyörusegemre felnevelt violam
Kerti Rosák között szagos majoránnám
Lybánus havassán zengedőző Nymfám
Szány meg immár engem gyonyorú Karolykám.
2. Jaj nékem szegénynek árva idegennek,
Ki gyöngö fonalát elmecezi éltémnek,
Arva Galam[!]modra buban tölt fejemnek
Kébelében nyugszik fákyaja éltémnek.
3. Éretted fundáltam életem oszlopját

Herepei János

BOD PÉTER JEGYZŐKÖNYVECSKÉJE

Zathureczky Károly egykori szucsáki birtokos könyvei között találtam egy 8° nagyságú, félbőrkötéses, kéziratos könyvet, amelynek tartalmát 1933. február 12-én kivonatoltam, illetőleg az egyházi anyakönyvi vonatkozású bejegyzések nagyobb részét figyelmen kívül hagyva, csupán az érdemesebb tartalmú sorokat másoltam le. E 68 levélnyi könyvecske, amelynek 27—62., valamint 64. levele üres, jórészen *Bod Péter*nek és csak kis részben (23—26. levélen) *Elek* nevű legkisebb gyermekének kezeírása. E kötetet Zathureczky nagybátyjától: Szigethy-Csehi Miklóstól örökölte, akinek tulajdonába viszont nagyanynei Kelemen Benőtől ifjabb Bod Kata férjéről szállott.

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum kézirattára megőrizte *Bod* önéletrajzát, amelyet Jancsó Elemér bőséges méltatás és könyvészeti adattár kíséretében s Valentiny Antal magyar fordításában 1940-ben nyomtatásban is kiadott.¹ Ezekben a feljegyzésekben *Bod* bárha eléggé részletesen beszámolt a maga életéről, a most ismertetendő jegyzőkönyvből mégis tudunk egy-két ismeretlen vonást is bemutatni, sőt azt is észrevehetjük, hogy az „önéletírás” későbbi szerkesztménye lévén, benne itt-ott csekély hibát is követett el. Ezen kívül néhány egyháztörténeti vonatkozású esemény felsorolását is megtaláljuk, ami azután azért fontos, mivel a világi és egyházi kulturát ekkor még nem lehetséges maradéktalanul elválasztani egymástól.

A közlésre szánt idézetekből nem fogom elhagyni az eltemetett fő- és nemes rendek névsorát sem, minthogy ez *Bod*nak (kettő kivételével) ma már ismeretlen műveit (prédikációit) jelöli, ezzel is gyarapítva a Jancsó által összesített „elveszett (avagy még mindég lappangó) művei”-nek számát.

Említsük még meg, hogy e könyvecske feljegyzései egynehány vonással a derék pártfogónő: Bethlen Kata cselekedeteinek ismeretéhez is hozzájárulnak.

A kötet címét *Bod* a 4./A. levélre róttá fel:

¹ Erdélyi Ritkaságok. 4. sz.

Papi Hivataláb[an] való Dolgainak Laistroma | *Bod Péternek* | Hevzivre | A Mgs Groff Aszszonyhoz Bethleni | *Bethlen Kata* | Aszszony ő Nságához hivatván Udvari | Papságra, érkeztem 23 X-br. 1743: minek | utanna 24 July. Leidabol elindultunk | volna. | Köszöntő Predikatiot mondtam el 29 | X-br. az Esper. Wasarh. Péter Uram es Borosnyai | Lukats János Ur jelenletekb[en] 2 Jan. 1—|²

5./A. levelen :

1744. N Batzonb[an] a Generalis Synoduson felszenteltetem az Papi Hivatalra az Censura után 16. junj. T. *Deáki Josef* Uram mint Púspek. Tisz. *Pelsőzti János* Uram mint Generalis Notarius & c által³ Hevziven kereszteltem elsőb[en] 21. Junj. . . . . Ur Vatsoráját osztottam leg elsőb[en] Hevziven 16 Augusti. a Mgs Groff Aszszony jelen leteb[en] Sorostellyon 29 IX-bris — Hevziven 25 X-bris . . . . .

6./B. levelen :

. . . . . Mentem *Sofalvára* a Partialisra⁴ és magamat az Udvarhelyi Tractushoz inkorporáltam 1747 9 Martj. . . . .

7./A. levelen :

(1748. márc. 15.—máj. 5. között) *Hevzire* öntetett meg az Aszszony Bethlen Kata Aszszony ő Nsaga egy haragot mellj el hasatt volt — Sz Györgyön egy ola legén y volt — 232 fontos,⁵ fontját 32 Pénzért öntötte

7./B levelen :

Kereszteltem meg Heziven *Maurer Julia* Aszszonyt *Maurer Ferentzné* Aszszonyom leányát mint egy 17 eszt Leanyt 25 May 1749 a m. Gróf Aszszony jelen létéb[en]. Voltam a Fartzádi Partialisban 10-dik Junii 1749 esztb[en] a melyb[en] a Generalis Synodus vezetése szerint felállítaték a közönseges Penz Kaszája, melynek *Fundussa* a Penitentiát tartóknak taksájok és a Tarsaságba álló Papoknak, Mestereknek be állásért való Fizetések, a mely szerint a Papok egy forintot, az Mesterek fizetnek 50 Pénzt.⁶

8./A. levelen :

Voltam a Vetsen 22 dik Junii (1749.) celebraltatott Generalis Synodusb[an] Borosnyai L. János Púspök Szathmári Pap Sigmond Generalis Notarius lévén ⁷ — Grof Teleki Lajos Ur Legatus Sz. Ivani Also Istvan Ur(ra)l. Epitetett Grof Bethlen Kata Aszszony ő Nsaga Heziven a Reformatusok szamokra köből egy Templomot, a kőmivesek[ne]k a fel rakásért fizetett 96. m. Forintokat. A Menyezet meg festéséért maga adván festéket az Aszszony tiz Forintokat. Ezeken kívül vagyon az Asztalos, Ats s Lakatos munkaja. A Tornyt építette 1749 esztb[en]; a kőmives ölet a kőfalnak rakta 136 Pénzért, ezen kívül Buza s egyeb etelére valok adattak. A Pap[na]k Házat építette 1749 eszb[en] a kőmives[ne]k a kőfal felrakásáért öliért 136 Penz, s ételére buza, szalonna bor & c— A Borért 12 Forint; a Pap s mester házához való két keményekért 16 Forint s étel.⁸

8./B. levelen :

Minek utanna egy néhány esztendőök alatt mind az Udvari Papságot a Mgs Grof Széki Teleki Josef Uram áldott jó özvegyénél Mgs Grof Bethlen Kata aszszony ő Ngánál minden külső baj és szomorgatás nélkül mind a Hévízi Ekklesiáb[an] a Falusi Papságot Isten segedelméből nagy tisztességb[en] Isten és emberek előtt való betsülésb[en] viseltem volna, az Igeni Papságra való hivatal az Ur Intzedi Josef Urm által elsőb[en] insinualtatott 10 dik IX-br 1749,⁹ az esz Ekklesiától is a Hivatal meglött 21 dik IX-bris, az említett jó Patronam megegyezéséből ígérkeztem. Elváltam az Aszszonytól 2 X-bris. M. Igenbe jöttem Nagy György Urammal 5 X-br. Hivatalomhoz fogtam 7. X-br 1749. Melly Hivatalom folytatására az Ur nyujtsa segedelmét és adja áldott

² Az önéletrajz beköszöntő textusul 3. Joh. X. 1, 2, 3. bibliai locust jelöli meg, mígnem az itt között kézirat János apostol második levelének 1. versét mondja, ez pedig az adott alkalomra valóban sokkal megfelelőbb is, mert hiszen itt egy olyan aszszonyról szól, aki fiait az istenfélelemben nevelte. A jelenvolt papok közül Vásárhelyi Péter udvarhelyi pap és esperes, Borosnyai Lukács János udvarhelyi kollégiumi professor, 1749-től pedig marosvásárhelyi pap és püspök.

³ Deáki Filep József kolozsvári pap, kolozs-kalotaszegi esperes, 1740-től haláláig: 1748-ig püspök; Pelsőzti Kovács János magyarigeni pap, fehérvári esperes; 1740-től generális notárius s 1748. november 27-től püspök.

⁴ Az olthévízi egyházközség az udvarhelyi egyházmegyéhez tartozott, amely utóbbi 1747-ben Sófalván tartotta közgyűlését.

⁵ Ez a szám olvasható 132-nek is.

⁶ Az özvegy-árvali segélygyűlt megalakulásáról ad hírt.

⁷ Az 1749. január 18-án meghalt Pelsőzti Püspök helyébe 1749. február 27-én Borosnyai L. János eddigi generális notárius következett, generális notáriussá pedig Szathmári Pap Sigmond kolozsvári pap — kolozs-kalotaszegi esperest választotta a zsinat. A megválasztottakat az alább megnevezett két világi gondnok hívta meg tiszttségük elfoglalására.

⁸ A hévízi templom, torony és paplak építéséről maga Bethlen Kata is megemlékezik. (Gróf bethleni Bethlen Kata életének maga által való rövid le-írása. CXC. — CC. fejezet. (Kolozsvár, 1892. 189 — 205.)

⁹ A nyomtatott önéletrajzban Inczedi József levelének keltezésében sajtóhiba van, e jegyzőkönyvecske szerint tehát a helyes időpont: 1749. november 10.

kegelmét, hogy minden tselekedetem légyen sz. Nevének ditsőséges, Lelkemnek idvesség s ez helységnek épületes.

9./A. levelen :

Volt Ekklesia gyűlése s holmik[na]k rendbe szedése az Ekb[an] 15 Jan. (1750.)

10./A. levelen :

1751., Voltam Generalis Synodusra Küküllővárra 20 dik Junii az holott ordinaltattak a szent szolgálatra

1. Zilahi Josef Sz Miklosra
3. Bibartzfalvi Janos Galfalvára
5. Szabó György Haraszkerékre
7. Ertsei Josef Fülöpökre¹¹
9. Fülel Janos Diodra
11. Benedek Samuel Süllyébe
13. Zalányi Szabo Peter Utsára
15. Serestely István Veszőrsre
17. Josa Mihály Keszőbe

2. Panori Janos G. Gyulai István Urhoz
4. Intze Mihály Kolosvárra¹⁰
6. Buzogány Sigmond Uj-zsekelyre
8. Moritz István Batsiba
10. Bányai István Padra
12. Damokos Ferentz Bényére
14. Ajtai István Legenbe —
16. Debretzeni Janos Katonába

12./A. levelen :

1753. . . . . Kereszteltem magam leánykamat, a ki született volt 26 X-bris; *Máriának* 28 X-br, a ki ugyan azon órab[an] meg is hólt. Az után 29 Junii volt Benedekbe

Generalis Visitatio¹²

13./B. levelen :

1757. Kereszteltem az én Lánykám Susánnának Tiszt. Malnasi Istvan¹³ urm által 27. Martij.

17./A. levelen :

1767. *eszb[en]* . . . . . Született egy Fiatskám 9. oct. kereszteltem Peternek 11 Oct. kereszt. a Sardi Pap Nagy István Urm.¹⁴

18./A. levelen :

Született egy Leanykam 14 dik octobris (1763.) egy orakor delb[en], kit 18 napjan oct. kereszteltem *Julianak*, keresztelt meg Tiszt. Batz Istvan Uram az B Botsardi Pap —¹⁵

20./B. levelen :

1766. . . . . Kereszt. Solyom Márton Ötsemnek Istvant 24 May

21./B. levelen :

—1767-dik eszdő . . . . . Született 13 Junii egy Fiunk, kit 16 Junii kereszteltünk *Eleknek*. Keresztelte Tiszt. Batz István Uram az M B Botsardi Pap¹⁶

63./A. levelen :

Egy néhány Fő és Nemess Rendek felett Predikallottam.

1746 Mgs Grof Teleki Mihály Ur felett Hevizen¹⁷ 20. *Florh.*

Túri Jób Ur felett Sz. Veszsződön

Rétsei Janko felett Sardon

Borsai Julia felett Zalatnan

1754. Grof idősb Teleki Sandor Ur felett

1755. Grof Vesselenyi Maria Bethl. Damokosne fel.

1756. Novatski Josef Ur felett Kontzán

Kerekes Sofia Vas Benedekne felett

Nadudvari Janos nemes Ur felett A Galdon

15/30

2/40

12

40

35

10

10

5

¹⁰ Az ekkor felavatott ifjú papok között a legkiválóbb: nagybaconi Incze Mihály, Baczoni Máté kolozsvári pap fia. Bod azonban tévesen írja, hogy már 1751-ben Kolozsvárra ordinalták volna. Ő ugyanis leydal, majd Odera melletti frankfurti tanulása után 1750 októberében érkezett haza; először is a sámsondi paróchiát nyerte el, azután kalotaszentkirályi lelkipásztorra választották, majd 1757-től 1760-ig kolozsvári káplán, 1760. április 9-én meghalván Szathmári Pap Zsigmond, úgy választották helyébe Incze Mihályt, mint rendes papot. Későbbben a kolozs-kalotaszegi esperességet is elnyerte. Meghalt 1795. február 24-én. Mint érdekességet említem meg, hogy Incze dédunokája 1832-ben Bod Péter első felesége után való leányának unokáját vette feleségül.

¹¹ Tévesen írja Ercseit fülöpösi papnak, mert Magyarfülöpösön 1750-ben N. Győri Ferenc, 1751-ben pedig Dobolyi Bálint, míg Szászfülöpösön mindkét évben Ajtai György a lelkipásztor. — Ugy látszik, hogy Bod a papok állomáshelyét csak későbbben, emlékezetből írta be jegyzőkönyveskéjébe.

¹² A püspöki egyházlátogatás tehát most a Magyarigen közelében fekvő Borosbenedek kisközségben volt. Itt Bod apósa: Bányai István volt a pap.

¹³ Zsuzsanna két hónap múlva, vagyis május 29-én Algyógyon meghalt. — A keresztelő pap: Málnási István küküllővári lelkipásztor volt.

¹⁴ A keresztelő sárdi pap Herepei Nagy István volt.

¹⁵ Ez a leánya későbbben Kölönteiné lett.

¹⁶ Bod Péter legkisebbik fia: Elek két esztendőskorában vesztette el apját. Iskolájt elvégezve, Bécsbe ment az orvosi egyetemre. Hazajöve, Désen lett orvos. Meghalt 1829-ben. Felesége: vásárhelyi Kovács Juliánna. E jegyzőkönyveské az ő utódainál maradt meg.

¹⁷ A Teleki Mihály felett tartott beszéde Szépen fénylő és ékeskedő . . . *korona* címen 1749-ben megjelent Kolozsvárt.

1757. Sárpataki Adám felett Kvarat ¹⁸	5
Sárdi Josef felett Sardon	5
1751. Turotzi Maria felett Karkob[an]	5
1758. Molnar Imre felett Abrudbanyan	10
1758. Borsai István felett Zalatnan	10
Kubinyi Ersebet felett K. varon	2/40
1753. Kabos Maria felett Sardon Harsanyi Ja	—
1759. Harsanyi Janos felett Sardon	5
1758. Gots Istvanne felett Karkob[an]	5
1759. Gr. Teleki Lajos Ur felett Sarpatakon d. 24. Juny	40
1759. XXV. IX-br. G. Bethlen Kata Teleki Jos. felett ¹⁹	60
1760. . . . Német Kata Tsonka Simonne f.	5
— 27 May T. Kaprontzai György Ur[am] felett	10
— 7 X-br. Rettegi Judit Dantzkai Josefne Aszsz. f.	20
1763. 6 Mart Harsanyi Samuel felett	10
63./B. <i>levelen</i> :	
1763. 24 Aplis Diodon Biro Josef és Lajos testvér atyafiak felett	5
5 Juny. Lib. Baronissa Brugier Karolina Vilhelmina Aszsz. Kemény János-ne Aszsz. felett	40
1764. 17 Juny Grof Rádai Ester felett Teleki László Ur kedves Hazas tarsa felett	100/80
1765. 15 Jan. Dr. Maksai Mihály felett	10
— 10 febr. Kvári Senator Vida Miklos felett	10/72
1766. 15 Jan. Zalatnán Szolga Biró Egyed Isáokt	5/10
— 23 Mart. Sardon Tarsoly Klára Zudar Samuelne fel.	5
7 Dec. Déván Tek. Gergots Eva Tsaki Lászlone fel.	20
1767. 29 Mart. Sardon Sárdi Borbara felett	5/04
1767. 3 May. Igenb[en] Tot Ferentz idős legény felett	20/98
1768. 13 Marty Mihályfalván Szilágyi Borbara Tsulai Falne felett	15
(: 65.—68. levelen azok az ekkléziák vannak felsorolva, amelyek számára 1750-től 1768-ig terjedő években koldultak. Csak a lényegesebbeket közlöm:)	
65./A. <i>levelen</i> :	
Tiszt Püspök Urm parantsolatja mellett Publicaltattak 1757 eszb[en]	
2. Sepsi Sz. György Tornyia	2., Közép ajtai egett Ekklia
3. Feldoboly Temploma	
66./A. <i>levelen</i> :	
1764. (Ákosi Templ. Tornyia revovatőjara a Szilágyb[an] 22. Feb.	
66./B. <i>levelen</i> :	
1762 / Abodnak harangot akar[na]k öntetni	
67./A. <i>levelen</i> :	
1753. / Tzegledi Ekklesia vettek fel Templomát 22 Febr. voltak itt 15 juni	
68./A. <i>levelen</i> :	
Balásfalvi Harangra 18 febr. Lukafalvára Harangra 18 Marty	
Siklodi Ekla Templom 4 Aug.	
(Szemelvények <i>Bod Elek</i> feljegyzéseiből:)	
23./A. <i>levelen</i> :	
<i>Jegyzések</i> — 814 b[en] jegyztettem	
A Sz. Benedeki Jozságom Conscriptioja Enyeden Sogor Barthosnál van — Tartya most Veress Bálint Bátyám arendáb[an] 40 Rh b[an] esztendőnként, ez előtt volt Tsiki István urnál a jó pénz idejéb[en] és adott érte 25 M Ft. de ezzel is három eszte-re adoss maradt	
23./B. <i>levelen</i> :	
Sogor Benedek meg halálózván Sogor Barthost kértem a gondviselésre, ennek oeconomiaja nagyobb, haza sokkal terhesebb procuratori hivataljáb[an] szorgalmatos lévén, annyib[an] bé ereszkedni nem lehetett, meg is ki terjesztettebb volt gondoskodása, de mindenb[en] tőkéletes nem lehetett ²⁰	

¹⁸ Kvar rövidítés alatt Küküllővárt kell értenünk.

¹⁹ Bethlen Kata teteme felett mondott beszéde Tiszta fényes drága bíbor címen 1762-ben jelent meg Kolozsvárt.

²⁰ Az itt említett sógor: albisi Barthos Sándor nagyenyedi prokurátor Bod Péter legidősebb leányának, Katának márkosfalvi Deák János magyarigeni pap és esperestől született ugyancsak Kata nevű leányának volt az ura.

24./A. levelen :

Akár milyen tsekély is ezen Jozzágnak jövedelme én kívántam Bétsből valo haza jövetelem után meg tartani, s ezen esztdeig 16 esztendők alatt most vagyunk 814 b[en] . . . . . Még mint N. Szüléimről maradtokat v. Házasságom előtt gyűjtöttéket hagyom gyermekeimnek. . . . . A 3 széki Jozzágot a Szegegy Péter Bátyám Zalogb[an] adta. részemre jutott 350 Rh.

24./B. levelen :

A Bátyám meg halálozván Testamentum mellett ugyan . . . . .²¹

*

Ezek voltak *Bod Péter* jegyzőkönyvecskéjének nevezetesebb bejegyzései. Egyes mellékesebb részletek megértéséhez szükséges lenne *Bod* vérszerinti atyafiainak legalább is leszármazási táblázatokon való bemutatása, ez azonban más lapra tartozván, adatközlésünket fölöslegesnek tartom túlszűfolni.

T. Erdélyi Ilona

KÖLCSEY FERENC ELSŐ ÉS EDDIG ISMERETLEN VERSE

A közelmúltban került elő Kölcsey Ferencnek eddig ismeretlen fiatalkori verse Erdélyi János irodalmi hagyatékából. A költemény mindeddig Erdélyi apróbb nyomtatványai közt lappangott. Arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogy mikor és hogyan került Erdélyi birtokába a kézirat. Erdélyi, aki fiatalkorától kezdve nagy tisztelője, sőt rajongója volt Kölcseynek, nem szól róla.

A verset őrző kézirat nagy 4 rét (36 × 22 cm), vastag, két levélből álló sárgás papír; az első levél közepén díszes víznyomású jegy M I kezdőbetűkkel, mindkét levél két centiméter távolságban haladó, keskeny ugyancsak víznyomású csíkozással díszítve. A kézirat teljesen ép, baloldalán ragasztás nyomai láthatók, mintha könyvből emelték volna ki óvatos kézzel.

A címzés nélküli vers a kézirat első három lapját foglalja el, a negyediken ismeretlen kézzel írott szöveg: „Költsei Ferencz köszöntője Pál napjára 1806”. Mindkét szöveg, a vers és a felírás tintája a régen használatban levő barna cersav tinta. A költemény tisztán olvasható, kalligrafikus betűi arról vallanak, hogy a fiatal Kölcsey gondosan írt, vigyázott a külalakra. A kéziraton található másik írás érettebb ember írása, idősebb kéztől származik, kiirtabb. A tinta, az írás formája és a helyesírás alapján úgy tűnik, hogy egykorú a költeménnyel, ill. hogy a vers átadása után nem sokkal kerülhetett a papírra.

A kézirat hitelességét az ebből az időből származó autográf Kölcsey kéziratokkal való egybevetés döntötte el. A verset 1806-os vagy ehhez az évhez közeli kézírással nem tudtuk összehasonlítani, mert ilyenről nincs tudomásunk. Viszont a jelenleg feldolgozás alatt álló és Kölcsey Ferenc fiatalkori filozófiai stúdiumait magába foglaló iratokkal való egybevetés, melyekbe Szauder József szívessége folytán nyerhettem betekintést, meggyőzött minket arról, hogy az 1806-ból származó vers Kölcsey autográf. Ezeknek a fiatalkori jegyzeteknek legkorábbi darabjai 1809-ből valók. Az 1806-ban, ünnepi alkalomra készült köszöntőben — már a dolog természeténél fogva is — a betűk cifrábbak, sokszor cikornyásak, míg három év múlva, 1809-ben a filozófiai jegyzetekben leegyszerűsödnek, a cikornyák elmaradnak, de az írás jellege ugyanaz marad.

A szinte mértani szabályosságú egyenes sorok, a tolltartás, a lendületes vonalvezetés, a betűknek kissé lazább kapcsolása és egymásközi távolsága mindkét szövegben felismerhetővé teszi Kölcsey kezét. A későbbi hiteles Kölcsey kézirat jellegzetes betűi: az alul energikusan befejezett, pontban végződő rövid s éppúgy az azt gyakran váltogató szabályosan meghúzott hosszú s, a szóvégi és szóközépi t, a baloldalra erősen elnyújtott és megszakadó alsó vonalú y, j, és g, valamint a szabályosan írt, szinte rajzolt szóvégi k mind megtalálhatók ebben a „Pálnapi köszöntő”-ben.

A „Pálnapi köszöntő” megjelenéséről nem tudunk, Kölcsey műveinek egyetlen kiadásában sem szerepel és monográfia-írói sem említik.

A papír alakja, díszessége, a kalligrafikus írás a költemény tartalmától függetlenül is már arról tanúskodik, hogy a fiatal Kölcsey verse nemcsak otthoni gyakorlatozás, próbál-

²¹ Bod Péternek Péter nevű fia, amint fentebb láttuk, 1761. október 9-én született Igenben, 1796-ban megházasodott, feleségül véve Csüdör Katát. Meghalt 1809. június 4-én Kolozsvárt, eltemettetett a házsongárdi temetőben. Sírköve az 1930-as években még megvolt. Foglalkozására nézve: főkörmányszéki II. oszt. kancellista volt.

kozás eredménye, hanem ünnepi alkalomra készült, ajándéknak szánt költemény. Feltevé-
sünk a már ismertetett, idősebb kéztől származó felírás is megerősíti, amely valószínűleg
a felköszöntött Páltól származik, aki Kőlcseynek idősebb rokona vagy jóakarója, „bátyja”
lehetett. A megajándékozott Pál személyének kilétét nem sikerült megállapítanunk. Kőlcsey
életírói nem emlékeznek meg a debreceni évek alatt Kőlcsey környezetében élő Pál nevű
rokonról vagy atyai barátáról, még Kállay Ferenc és Szentimrei Jenő sem, akik pedig igazán
részletesen foglalkoznak ezekkel az évekkal. Nagy Iván, Kempelen Béla és Kőlcsey Dezső
szerint a Kőlcsey-családnak egyetlen Pál nevű tagja élt a századfordulón. Kőlcsey édesanyjá-
nak, Bölöni Ágnesnek a rokonságában sem találkoztunk Pál névvel. Az említett Kőlcsey Pál
a Sztármártól és Debrecenről egyaránt messzeszű Ugocsa megyében élt, de Szirmay Antal
Ugocsáról írt monográfiájában (Notitia politica, historica, topographica i. comitatus Ugochi-
ensis. Edidit Kováchich, Pestini, 1805.) 1805-ben már csak özvegyét említi (151. l.), tehát ő
sem lehetett a megajándékozott Pál. De ettől függetlenül is a versben említett rokoni támogatás
éppúgy, mint a versben való felköszöntés, a vers ajándékozásának ténye állandóbb és közvet-
lenebb kapcsolatra enged következtetni. Pál személyének ismeretlensége miatt, valamint más
adatok hiányában arról nem tudunk, hogy milyen viszony lehetett kettejük között. Való-
színűleg szülei, elsősorban édesanyja halála után szorult rá Kőlcsey a rokoni vagy baráti támo-
gatásra.

Az irodalomtörténet eddig a *Páva Tollhoz* és *A képzelethez* c. verseket tartotta első-
ként számon Kőlcsey versei közül. Mindkettőt 1808-ban küldte el a debreceni deák Kazinczy
Ferencnek Széphalomra, hogy hallhassa a mester véleményét költői műveiről; a *Páva Tollhoz*
a korábbi, ezt már az 1808. június 25-i leveléhez mellékelte. Az itt közölt névnapra közzétett
keletkezésének idejét éppen a kéziratot szereplő felirat segítségével határozhatjuk meg pontos-
san. A protestánsok ugyanis, akik közé az ünnepelt Pál is tartozhatott, Pál napját „pálfordul-
laskor”, január 25-én ülték meg. A versnek tehát nem sokkal azelőtt kellett keletkeznie, a
megjelölt 1806. év legelején vagy 1805. legvégén.

Igy a „Pálnapi köszöntő” minden kétséget kizáróan Kőlcsey Ferenc első verse. Ez a
költemény azok közül a versek közül való és talán egyetlen darabként maradt fent, amelyeket
a filozófiát hallgató „novitius” deák (1805. szeptember 19-én subscribált), majd később jurista
irogatott, és amelyeket Kazinczyval való ismeretlensége után maga iránti szigorában egytől-
egyig megsemmisített. Kőlcsey maga írja Szemere Pálnak küldött önéletrajzi levelében:
„805—807. sok verset írkáltam; s ezek eleinte Blumaueri paródiák voltak (egy bohóság
Daphne és Apoll szerelméről). Vigjátékot is írtam, később szomorút és egy didacticum poémát
a lélek halhatatlanságáról.” (Kőlcsey Ferenc Összes Művei, Bp. 1960. III. k. 507. l.) Majd
így folytatja: „... Kazinczyval tett ismerettségem után... egyről egyig semmivé tettem...”
(ezeket) [kiegészítés tőlem. E. I.] (uo.). A közölt vers is csak annak köszönheti megmarad-
ását, hogy nem volt Kőlcsey birtokában.

A „Pálnapi köszöntő” egyedüli tanúja ennek az évnek, egyetlen darabja ezeknek a művek-
nek, amelyek a fiatal Kőlcsey lelki és szellemi fejlődésének fontos állomása idején keletkeztek.
Ekkor tájt ismerték fel az ifjú tehetségét tanárai, ekkor nyerte el Kőlcsey bizalmukat és társai
megbecsülését. Ebben az évben kezdett komolyabban foglalkozni filozófiai stúdiókkal, és
valószínűleg ezzel párhuzamosan indulhatott meg valamiféle sajátos világkép kialakulása
is. 1805 végén, 1806 elején dolgozhatott a Szemeréhez írt és már feljebb idézett önéletrajzi
levelében említett, a lélek halhatatlanságáról szóló tankölteményén; ennek keletkezési idejéhez
is ez a költemény nyújt támpontot. A két vers azonos témája, ill. gondolatai, ihletük egy időre,
egy költőhöz kanyarodnak vissza: Csokonai Mihályhoz.

Kőlcsey saját vallomása szerint Csokonai versei „... valának bálványaink.” (i. m.
507. l.). A most előkerült vers tehát Csokonai ihlet- és példakövetésének legelevenebb, leghi-
telesebb bizonyítéka és az elveszett tankölteménnyel együtt „A lélek halhatatlanságának”
visszazengése. A későbbi versekben Kőlcsey egyre távolodik a debreceni póttárol, és alkalmaz-
kodik a széphalmi literátorhoz, az új bálványhoz, akit majd éppen úgy megtagad és átlep,
mint ahogy első mesterét, Csokonait.

A vers 18 szakaszból áll, jól megkomponált kerek kis egész. Tartalmilag három részre
tagolódik, az egyes részek egyben előkészítői is a következőknek. Az első, négy szakaszt
magában foglaló rész Kőlcseynek a lélek halhatatlanságáért és nagyszerűségéért való rajon-
gását mondja el. Gondolataiban nem eredeti, Csokonait visszahangozza. Míg Csokonai szavai
az érett, higgadt, megfáradt férfié, addig Kőlcseyé a lelkesedésre fogékonyabb ifjúé. Hangja
érzelmeikkel telített, szinte szárnyaló, amelyet a lélek halhatatlansága megismerésének boldog-
sága, az önálló gondolati élmény öröme ítt át. Például:

Csokonainál: „Te, ki által mozgok, nővök és dolgozok
Észmélek, itélek, vagyok, gondolkozok
Örvendek, busulok, reménylek és félek
Te csuda valóság, belém szállott lélek.”

és

Kölcseynél: „Lélek! Te soha véget nem érhető
Lélek! kit az ég remeklett
Kivel fújta belénk a Nagy Teremtő
Az érzést, mozgást, életet.
Te a hatalmas Isten Másza, Képe! . . .”

Csokonainak egy-két jellegzetes során („A múlt idők kárpitjai. . .” vagy a „Hadj el engem fáradt lélek!”) kívül nem érezzük a szószerinti átvételt.

A második rész érzelmi megalapozottsága szüleinek halála; 1796-ban vesztette el hirtelen és tragikus körülmények között a költő édesapját, alig volt hat éves, és alig telt el újabb hat év, 1802-ben tizenkét éves korában már az ugyancsak hirtelen meghalt édesanyját gyászolta. Gyermekkora korán elsüllyedt boldogságának megsiratása épp úgy, mint a múltba és a jövőbe tekintés, később is gyakran visszatér költészetében, de érzelmei visszafogottabbak, szűkszavúbban beszél róluk. Az egyéni fájdalomnak, érzelmeknek spontán megvallásában nemcsak éveinek száma, hanem Csokonai egyénisége is közrejátszott; tőle távolodva és Kazinczyhoz közeledve egyre jobban rejti személytelen érzések mögé saját érzelmeit. De ekkor még kitárlkozik, még jobban, mint két évvel későbbi A képzelethez c. versében, és elmondja bánatának okát, míg későbbi verseiben csak valami, a költő lelkére nehezedő, általános bánatról beszél.

A költemény voltaképpen befejező szakasza a 9. és a 10., itt a költő mondanivalója elapad, cserbenhagyja ihlete. Ezáltal tehát a harmadik rész, a következő strofák a „poétai classis” olyan kötelező verseinek színvonalára süllyednek, amilyenekben a hálás gyermekek szüleik vagy tanáraik támogatását és szeretetét köszönik meg. A lelkesedés helyett érzelmesség, a kor divatja, némi egyéni Kölcsey-ízzel fűszerezve. Az egyhangúan kattogó sorokból itt-ott az ifjú költő Rousseau iránti tiszteletének reminiscenciáit halljuk ki.

De a 9. és 10. versszak a későbbi nagy költő lelki világának anticipálása, a bizonyára nem új, de egyéniségét teljesen kifejező, sajátjává lényegített gondolat: a halandók boldogságának esetlegessége, a szerencse szekerének hirtelen fordulása.

A „Pálnapi köszöntő” esztetikai értéke nem egyenletes, nagy a színvonalkülönbség a vers elejének lírai átéltsége, gondolati ereje és a költemény végének iskolai gyakorlat jellege között. A vers tanúsága szerint, ha Kölcseynek valamiféle költői penzumot kellett teljesítenie, akkor visszazuhant a kollégiumi versificátorok színvonalára, míg azonban ha saját gondolatait kellett kifejeznie, legszemélyesebb érzéseit elmondania, akkor az ifjú költő, ha Csokonai nyomában is, de meg tudott szólalni a későbbi nagy költőhöz méltóan.

A vers jelentősége elsősorban abban rejlik, hogy ez Kölcsey Ferenc első költeménye, mindmáig az egyetlen sziget a fiatal, induló költő verseinek elsüllyedt tengeréből, ebből következtethetünk csak a korszak többi versére éppúgy, mint a fiatal Kölcsey egyéniségére.

Lélek! Te soha véget nem érhető
Lélek! kit az ég remeklett
Kivel fújta belénk a Nagy Teremtő
Az érzést, mozgást, életet.

Te a' hatalmas Isten Másza, Képe!
Ki által leg fényesebb Póltzra lépe
Az ember, és a' teremtett
Állatok közt Királlyá lett.

Milyen tsúdálatos vagy te énnekem
Halhatatlan! Láthatatlan!
Mert tsak imigy fejezhet ki énekem
Láthatatlan! Halhatatlan!

Általad a' még jövendő időkre
Ki tekintek, 's az el múlt esztendőkre
Viszsa nézvénig vig' életem
Óráira emlékezem.

Ni! egyszerre vonólnak fel előttem
A Múlt idők kárpitjai
Rendel, meg mutatják magokat nekem
Éltemnek el múlt napjai

Látom — bődlog látás! — gyermekségemet
A' midőnn még nem is tudvann léteimet

Tisztánn; Gond nekül, tsendesern
Éltem Szüleim keblibenn

Látlak téged is Nap! melly öröminnek
Virágait elhervasztád;
Midőnn karjaim Kedves Szüleimnek
Ölelésitől meg fosztád

Ni! amott áll gyász sírhalmok magábann,
És a' többi ki múltanak sorábann
Meg hült tetemi senyvednek
Két szívnek, ! Két Nagy Léleknek!

Hát ilyen hamar el enyészhetik é,
A Halandók boldogsága?
Ilyen hamar sírásra változik é
A' Szerentse mosolygása?

Keserves Sors! Ah bóldogtalan élet!
Édességed melly hamar keserűvé lett!
De ugyan miért is élek?
Hadj el engem fáradt Lélek.

„De élj- van még ki a' szűkölködőnek
„Segittséget ad, és a' ki
„Szállást enged a' nyögő szenvedőnek”.
Így szólla hozzám valaki.

Vigasztalást leheltek e' szók belém
És már meszszérő! mint egygy látszott felém
A Szerentse mosolygani
Kezdett keservem oszlani.

Igen, mert Kedves Bátyám pártfogása
És vigasztaló szavai
Által, lett vérző szívem újjúlása
És bé hártásztak varai

Hogy ne kívánnék hát békességet,
Boldogságot, és kedves Tsendességet
Az hív Óltalmazómnak
S Jó szívű vigasztalómnak?

Kedves Bátyám! míg e komor Világbann
Tartóztatnak a' Fátumok,
Reád nézve mosolygó vidámságbann
Múljanak minden Punetumok

Semmi szerentsétlenségtől ne tartsál,
Rósákkal meg hintett útakonn járrál
És szivedbe a' bánatnak
Nyilai bé ne hassanak.

Én bátor a zordon, púsza erdőkbenn
Számkivetve, nyomorogjak,
Hol a' Fák közt, 's a' sziklák üregibenn
A' Szélvészek ordítanak

Még sem hagyom félbe tisztelésedet,
'S a' Fákhoz kiáltom dítseretedet
Még foj' a vér ereimbe,
Még szívem dobog mellyembe.

MIKSZÁTH KÁLMÁN MUNKÁSSÁGÁNAK ISMERETE LENGYELORSZÁGBAN

Mikszáth Kálmán halálának ötvenedik évfordulója kitűnő alkalom arra, hogy emlékezetbe idézzük és első esetben feldolgozzuk munkássága külföldi fogadtatásának kérdését. A *Bibliographia Hungarica*¹ kimutatása szerint Mikszáth azok közé a magyar írók közé tartozott, akiktől a leggyakrabban fordítottak idegen nyelvre, bár nem ért el olyan nagy népszerűséget, mint Jókai vagy Petőfi.

Lengyelországban a magyar irodalom iránti érdeklődés régi keletű, s ez — a nyelvi nehézségek ellenére — nagyon élénknek mondható.² Ez az érdeklődés az 1860—80-as években válik a legerősebbé, amikor Seweryna Pruszkowa-Duchińska-val, Władysław Sabowski-val és Bolesława Jaroszewska-val az élen elkezdődött a magyar irodalmat népszerűsítő csoport tevékenysége, amikor a lengyel kiadók kezdték megjelentetni Jókai alkotásait³, amelyek végül is olyan nagy népszerűséget vívtak ki a lengyel olvasók körében, hogy képzeletükben nem egy esetben ez az író lett a magyar irodalom egyedüli képviselője.

A Jókai miatt „igazságtalanságot szenvedő” és kellő mértékben nem becsült magyar írók közé tartozott Mikszáth is. Azt persze nem mondhatjuk, hogy munkái — megjelenésük pillanatában — az olvasók közönyével találkoztak volna. Viszonylag gyakran fordították le és adták ki őket a legnépszerűbb újságok és folyóiratok, valamint jelentős kiadók. Az átlag olvasó képzeletében azonban Mikszáth alkotásainak emléke gyorsan elhalványult, nem élt olyan hosszú ideig, mint Jókai esetében.

A két világháború között a Mikszáth iránti érdeklődés Lengyelországban teljesen megszűnt. Ez azonban általános jelenség volt, s vonatkozott az egész magyar irodalomra. Stanisław Pazurkiewicz, aki az 1930-as években a *Rocznik Literacki* c. folyóiratban a magyar irodalmi művek lengyel fordításait tárgyalta,⁴ e jelenség egyik legfőbb okát a megfelelő fordítók hiányában látta. Ez ebben az időszakban Lengyelországban kiadott magyar könyvek jegyzékéből világosan kiderül, hogy a figyelem ekkor leginkább a korabeli alkotások felé fordult, s a klasszikusok munkásságát csaknem teljesen elhanyagolták. E jelenség elemzése nem tartozik ide, de szükséges annak hangsúlyozása, hogy a Mikszáthtól való elfordulás nem az ő alkotó munkássága elvetésének a bizonyítéka, hanem csak az akkori általános tendencia következménye.

A két világháború közötti hallgatás lehetővé teszi, hogy Mikszáth munkásságának lengyelországi fogadtatását két jól elhatárolható szakaszra osszuk. Az első az 1882—1919 évek között eltelt időt öleli fel, amelyet Mikszáth elbeszéléseinek nagy számban való publikálása jellemez, a második szakasz pedig 1951-ben kezdődött és tart napjainkig.

Mikszáth első alkotása, mely Lengyelországban megjelent, a *Losy opryszka Zasztraby* (*Jasztrabék pusztulása*) c. elbeszélés volt. Ez 1882-ben látott napvilágot a Henryk Sienkiwiecz szerkesztette varsói *Słowo* c. napilap mellékletében.⁵ Mikszáth lengyelországi bemutatkozása évének több szempontból is érdemes figyelmet szentelni.

Jókai első műve kilenc évvel korábban jelent meg Lengyelországban (*Szegény gazdagok*, 1873—74).⁶ Ekkor Jókai már ismert író, a magyar irodalmi élet vezető személyisége volt. A *Jasztrabék pusztulását* ezzel szemben Lengyelországban abban az időpontban publikálták, amikor *A tót atyafiak* és *A jó palócok* c. kötetek megjelenése még csak egyengetni kezdte Mikszáth útját a kcsőbbi nagy dicsőséghez. Mikszáthra tehát viszonylag korábban figyeltek fel Lengyelországban, mint Jókaira, s különösen aláhúzandó az a tény, hogy a *Słowo* irodalmi rovatának szerkesztői olyan munkához nyúltak, mely csak egy évvel korábban látott napvilágot Magyarországon. Ennek köszönhető, hogy — összehasonlítva Mikszáth munkásságának lengyelországi fogadtatását egyéb országokéval, kiderül, hogy lengyelországi bemutatkozása a legkorábbiak közé tartozik.

Miért esett a *Słowo* szerkesztőinek választása a *Jasztrabék pusztulásá-ra*, s milyen úton-módon került el ez az elbeszélés Lengyelországba? A válasz nehéz, mivel a fordító az E. L.

¹ *Bibliographia Hungarica*. Magyar szépirodalom idegen nyelven. Gyűjtötte és leírta DEMETER TIBOR Budapest 1958.

² Vö. CSAPLÁROS ISTVÁN: A magyar irodalom útja Lengyelországban (1830—1918). Filológiai Közlöny, 1958. 2. sz. 384—394. A szerző szerint Lengyelországban a magyar irodalommal foglalkozó eddig ismert első cikk 1830-ban jelent meg. Ugyanakkor azonban hangsúlyozza, hogy a kutatások e téren még nem fejeződtek be.

³ Vö. JAN ŚLĄSKI: Jókai lengyelül. Világirodalmi Figyelő, 1958. 1. sz. 38—50.

⁴ STANISŁAW PAZURKIEWICZ: Literatura węgierska (A magyar irodalom). Rocznik Literacki, Warszawa, 1933—39, Instytut Literacki.

⁵ *Losy opryszka Zasztraby, powieść słowacka* (Jasztrabék pusztulása, szlovák regény). Słowo, Warszawa. 1882. 72. sz.

⁶ Vö. JAN ŚLĄSKI: i. m. 40.

írói álnév alá rejtette személyét, s a Mikszáthnak lengyelül elsőként kiadott munkájához írt rövid kommentár szerzője is csak neve kezdőbetűit (P. R.) tüntette fel. Mégis érdemes e jegyzet tartalmát idézni, mert bizonyos vonatkozásban választ ad fenti kérdésünkre: „Mikszáth Kálmán, a 30 éves magyar novellista a Pesten kiadott „Slowackie wiejskie opowieści” [talán *A tót atyafiak-ról van szó*] c. kötetével általános figyelmet keltett maga iránt. Jókai képzeletűs romantikájával szemben Mikszáth a nemes értelemben használt realizmus híve és Bret-Hartra emlékeztet bennünket. Az általunk választott novella csak vázlat, mely talán még nincs is teljesen befejezve, másik azonban nem állt rendelkezésünkre.”⁷ A választás tehát egy kicsit a véletlentől is függött, de ezen kívül közrejátszhatott az a tény is, hogy az elbeszélés cselekménye Felső-Magyarországon játszódik, mely a múltbeli történelmi kapcsolatok következtében viszonylag legközelebb volt Lengyelországhoz.

Mikszáth első elbeszélése a lengyel közönség kedvező ítéletével kellett hogy találkozjon, mert a következő esztendőben a lengyel napi sajtó és az irodalmi lapok meglehetősen gyakran közölték novelláit. 1890-ig a legkülönbözőbb napilapok és folyóiratok hasábjain — melyekre az a jellemző, hogy kivétel nélkül az orosz megszállási területeken jelentek meg, főleg Varsóban — Mikszáthnak még hét elbeszélése látott napvilágot,⁸ csaknem minden évben egy.

A XIX. sz. nyolcvanas éveiben lefordított elbeszélések legszembetűnőbb vonása azok aktualitása. Az a tény, hogy a *Jasztwabek pusztulása*-t magyarországi megjelenése után egy év múlva Lengyelországban is kiadták, hagyományná tette, hogy az író újonnan keletkezett alkotásait lengyelre fordítsák. Ez a Mikszáth-fordításokat közlő lapszerkesztőknek a magyar irodalomban való megfelelő tájékozódását bizonyítja, s egyben azt a helyes törekvésüket is, hogy az olvasókkal megismertessék a korabeli alkotásokat. Nem szabad elfelejteni, hogy e kiadványokat a függetlenségtől megfosztott Lengyelország szellemi életének vezető egyéniségei közé tartozó személyek szerkesztették, mint a már említett Henryk Sienkiewicz, az Orgelbrand testvérek, Samuel Orgelbrandnak (1810—1868), az ismert kiadónak és könyvkereskedőnek, az első nagy lengyel enciklopédia szerzőjének a fiai, Henryk Perzyński (1841—1898) publicista, a Warszawska Szkota Grówna (Varsói Főiskola) növendéke, vagy a Teodor Tomasz Jeż-ről szóló könyv szerzője, Wacław Holewiński (1844—1893). Tisztában voltak azzal, hogy Lengyelország kulturális élete felélénkítése szempontjából milyen nagy jelentősége van a külföldi irodalmi kapcsolatoknak. Nem hátráltak meg a fordítók és hozzáértők hiányából, a szükségszerű kerülıutak kereséséből adódó nehézségek előtt, s ennek köszönhető, hogy eljutottak a magyar irodalomhoz is.

A múlt század nyolcvanas éveiben kinyomtatott Mikszáth elbeszéléseknél csak egy esetben (*A dzsentri-fészek*) ismerjük a fordító személyét. A többi vagy a fordító feltüntetése nélkül, vagy még ez ideig meg nem fejtett álnév aláírásával jelent meg. *A dzsentri-fészek* fordítója Aleksandra Callierowa volt, aki Mikszáthon kívül lengyelre fordította Jókai néhány regényét (*Aranyember, Fekete gyémántok, És mégis mozog a föld*), továbbá Zola, Turgenyev és Spielhagen munkáit is.

Összehasonlítva Mikszáth különböző művei külföldi megjelenésének idejét, feltételezhetjük, hogy némelyiket közülök idegen nyelv közvetítésével fordították le lengyelre. Így pl. nagyon valószínűnek látszik, hogy a *Dziennik Łódzki* c. lapban 1886-ban megjelent három novellát (*Az utolsó lovag, Bagi uram frakkban, Az egyetlen gazember*) az ugyanabban az évben kiadott német kiadásból vették át.⁹ E feltevést támogatja az a tény, hogy a novellák német és lengyel címei szóról szóra megegyeznek egymással (a *Bagi uram frakkban*-t mindkét nyelven egyformán fordították le: *Chłop we fraku* és *Der Bauer in Frack*). Ugyancsak ebben a német gyűjteményes kötetben található meg *A fekete asszony*, ahonnan három év múlva a *Wędrowiec* c. lap szerkesztőségének módjában volt azt átvenni. S a *Bede Anna tartozása* is előbb látott napvilágot franciául, mint lengyelül.¹⁰ Ez idő tájt Lengyelországban nagyon kevesen tudtak magyarul¹¹, éppen ezért nagyon valószínű az a feltevés, miszerint Mikszáth műveinek lengyel kiadásához idegen nyelvű fordításokat is felhasználtak.

Azoknak az elbeszéléseknek az alapján, melyek a múlt század nyolcvanas éveiben jelentek meg, a magyar olvasók lényegében helyes képet alkothattak maguknak Mikszáth munkás-

⁷ Losy opryszka Zasztwabę (Jasztwabek pusztulása), i. h. 3.

⁸ Za winę siostry (Bede Anna tartozása), z powiastek kumańskich (a kun regékből). Kuryer Codzienny, Warszawa, 1883. 69. sz.; Pierwsza moja podróz (Mikor a sírkövet hoztuk), obrazek (novella). Dziennik dla Wszystkich i Anonsowy, Warszawa, 1884. 161 — 163. sz.; Oryginały, szkice z życia wiegiekiego (A különcködők, kapcsolatok a magyar életből): Ostatni rycerz (Az utolsó lovag), Chłop we fraku (Bagi uram frakkban), Jedyny nipcon (Az egyetlen gazember). Dziennik Łódzki, Łódź, 1886. 22., 24. sz.; Gniazdo ożenku (A dzsentri-fészek), humoreska, przekład z wiegiekiego (humoreszk, fordítás magyarból) A. Callier. Wędrowiec, Warszawa 1888. 43—44. sz.; Czarna pani (A fekete asszony). Wędrowiec, Warszawa, 1889. 3. sz.

⁹ Mikszáth, Zwischen einst und jetzt Erzählungen aus jüngsten Vergangenheit, nach dem Ungarischen von Robert Tábori. Leipzig — Budapest, 1886. 214.

¹⁰ La dette d'Anna Bede. Gazette de Hongrie. Budapest, 1882.

¹¹ Vö. CSAPLÁROS ISTVÁN: i. m.

ságának első szakaszáról. Ezek az elbeszélések többnyire *A tót atyjaiak*, *A jó palócok*, valamint *Az apró gentry és a nép* c. kötetekből kerültek ki, és jellemzőek voltak a fiatal Mikszáthnak a nép életéről, illetőleg az enyhe iróniával kezelt hanyatló nemességről és hivatainok-világról adott ábrázolására.

A következő három fordítás a múlt század kilencvenes éveiből származik. Elsőként a *Wdowieństwo Marty Timar* (*Timár Zsófi özvegsége*) c. elbeszélést említjük, mely a *Prawda* c. társadalmi-politikai és irodalmi hetilapban látott napvilágot.¹² A *Prawda* főszerkesztője és tulajdonosa Aleksander Świętochowski (1849–1938), az ismert történész, a lengyel pozitívizmus egyik fő teoretikusa és képviselője volt. A fentebb említett lapok szerkesztői szintén a pozitivisták körébe tartoztak. A pozitivisták fő törekvéseinek egyike a társadalom szellemi kultúrájának felemelése volt. Ennek alapján a más nemzetek kultúrája iránti élénk érdeklődés a programszerű alapelvek végrehajtásának a következménye. A fordító személye ebben az esetben sem ismeretes, de az elbeszélést Mikszáth rövid írói jellemzése vezeti be: „Az álmodozó szeretetével szereti hazáját, de az emberek és a természetet józanul ábrázolja, romantikus képzelődés nélkül, ami Jókai műveinek vonása. Realista ő, kiváló megfigyelő, a magyar nép és az ország ismerője.”¹³

1893-ban jelent meg Lengyelországban az első Mikszáth-kötet.¹⁴ Ez két ismert novellát — *Galamb a kalitkában* és *Lapaj*, a *híres dudás* — tartalmaz, s magyar megjelenésük után aránylag ezek is gyorsan kerültek a lengyel közönség elé. A fordítás munkáját a már említett Aleksandra Callierowa végezte (a kötet tanúsága szerint „magyarból”). A fordítás eléggé hű az eredetihez és művészi színvonal tekintetében is megállja a helyét.

Az 1901-től 1919-ig terjedő években a Mikszáth-művek lengyel fordításainak jegyzéke négy rövid elbeszéléssel — ezeket folyóiratokban közölték —, egy elbeszéléskötettel és két regénnyel gyarapodott.¹⁵

Ebben az időszakban Mikszáth először jutott túl az orosz megszállás határain, s talált kiadókra és olvasókra Galíciában is. A kezdő lépést e téren a krakkói *Głos Narodu*, valamint a vidéki lapok tették meg, mert megjelentették a *Pojedynek* c. elbeszélést (talán *A párbaj*), továbbá három ízben a *Macocha*-t (talán *A mostoha*).¹⁶

Az említett évek legszámottevőbb kiadványa a tíz elbeszélést tartalmazó *Błyszczące ślady i inne opowiadania* (*Lábnymok a homokban és egyéb elbeszélések*) összefogó cím alatt megjelent kötet volt, mely Lwów-ban (Lemberg) látott napvilágot 1911-ben. A kötetbe a következő elbeszéléseket vették be: *Błyszczące ślady* (*Lábnymok a homokban*), *W krainie zepsucia* (*A romlott férjnek országa*), *W drodze do Żuglo* (*Veréb Pál traktában*), *Zapomniany areztant* (*Az elfelejtett rab*), *Cisa* (*A Tisza*), *Stara stróżka* (*Az öreg Prikler néni*), *Anno olim* (*Rózsaszínű rozsa*), *Córeczki nadżupana* (*Az alispán kisasszonyok*), *Szlacheckie gniazdo* (*A dzsentri fészek*), *Zgubiona krowa* (*Aranyos jelhők*).

A gyűjteményes-kötet, a Biblioteka Powszechna kezdeményezésére, Wilhelm Zukerkandl, az ismert lwövi könyvkereskedő kiadásában jelent meg. Nagyon valószínű, hogy az egy évvel korábbi budapesti Mikszáth-jubileum, amit az író munkásságának negyvenedik évfordulója alkalmából tartottak, valamint Mikszáth váratlan halála élénk visszhangra talált Galíciában, s ennek következtében határozták el a kiadók, hogy az író munkáiból válogatást adnak a közönség kezébe. Erre mutatnak az elbeszélés-kötet előszavának sorai is: „Amikor Mikszáth betöltötte hatvanadik életévét [pontatlanság' A. S.], Magyarország nagyszerű jubileumot rendezett számára. S még be sem fejeződött az évforduló eseményeinek méltatása, amikor sajnos minden tudósítást kettészakított Mikszáth hirtelen halálának híre.”¹⁷

Nem tudjuk, hogy e kis novelláskötet válogatását és fordítását ki végezte. A címlapon ugyan azt olvassuk, hogy „fordítás magyarból”, de ismét feltételezhetjük, hogy német közve-

¹² *Wdowieństwo Marty Timar* (Timár Zsófi özvegsége), tum. (ford.) M. P. Prawda. Warszawa, 1892. 20. sz.

¹³ Uo. 230.

¹⁴ *Gołabki w klatce* (*Galamb a kalitkában*), *Lapaj*, słynny dudziarz (*Lapaj, a híres dudás*), przekład z węgierskiego A. Callierowej (A. Callierowa fordítása magyarból). Warszawa, 1893. Gebethener i Wolff. 108. l.

¹⁵ *Pojedynek* (*A párbaj?*), *Głos Narodu*. Kraków, 1901. 112. sz.; *Macocha* (*A mostoha?*), *Nowe Słowo Polskie*. 1902. 62. sz., *Gazeta Polska*. Czerniowce, 1902. 74. sz., valamint *Podolanin*. Tarnopol, 1902. 75–76. sz.; *Ciemna sprawa* (*Homályos ügy*), przełożyła z węgierskiego B. Jaroszweska (*Magyarból fordította B. Jaroszweska*). Wiek. Warszawa, 1902. 172–211. sz.; *Pól syna* (*Egy fiúnak a fele*), tum(ford.). A. Zylbersztajnowa. Prawda. Warszawa, 1904. 17–18. sz., valamint más cím alatt: *Pólsyn*, a *Nowele węgierskie* (*Magyar novellák*) c. kötetben, *przekład Czesława Łukaszkiewiczza* (*Czesław Łukaszkiewicz fordítása*). Lwów 1910. *Księgarnia Polska*. 191–205. l.; *Błyszczące ślady i inne opowiadania* (*Lábnymok a homokban és egyéb elbeszélések*). Lwów-Złoczów, 1911. Wilhelm Zukerkandl. 104. l.; *Parasol świętego Piotra* (*Szent Péter esernyője*), *przekład z węgierskiego oryginału B. Jaroszweskiej* (*B. Jaroszweska fordítása magyar eredetiből*). Warszawa, 1914. Biblioteka Dzieł Wyborowych, 1–2. kötet; *Bez mężczyzny* (*A szelistej asszonyok*). Lwów, 1919. *Kultura i Sztuka*, 154. l., valamint *Gazeta Lwowska*. Lwów, 1919. 149–184. sz.

¹⁶ A külföldi irodalom bibliográfiája nyomán közlöm, amely a *Pamiętnik Literacki*-ben 1901–1902-ben jelent meg; a folyóiratok megfélemlő számainak a hiánya miatt a szövegeket nem tudtam összegezgetetni, ezért a magyar címetek fenntartással közlöm.

¹⁷ *Błyszczące ślady i inne opowiadania* (*Lábnymok a homokban és egyéb elbeszélések*), 2. l.

títést is igénybe vettek. A XIX. és XX. század fordulóján ugyanis Lipésében egy hasonló, csak valamivel terjedelmesebb válogatás látott napvilágot.¹⁸ Sajnos ezt a német kötetet nem sikerült kézhez kapnom, így a szövegek egybevetését nem tudtam elvégezni. Az a tény azonban, hogy a lengyel és a német címfordítások hasonló módon térnek el az elbeszélések eredeti magyar címétől, önmagában is nagyon elgondolkoztató. (*Stara stróżka* és *Die alte Beschliesserin*, *Zgubiona krowa* és *Die verlorene gegangene Küh*, *Anno olim* és *Aus der Zopfzeit*).

Ebben az időszakban nyúlt Mikszáth munkásságához először Bolesława Jaroszewska, a magyar irodalom akkori legnagyobb lengyel fordítója. 1902-ben a *Wiek*-ben jelentette meg a *Homályos ügy* (*Ciemna sprawa*) c. elbeszélés fordítását, s a világháború első évében fordította le a *Szent Péter esernyőjét* (*Parasol świętego Piotra*). Figyelemre méltó előszavában az eddigieknél alaposabban igyekszik bemutatni Mikszáth munkásságát. Hangsúlyozza, hogy a kiadók ez ideig csupán a legismertebb írók (mint Jókai és Herczeg) munkáit jelentették meg, akiknek nevük garantálta a könyvek sikerét. „Most úgy illik, hogy kárpótoljuk Mikszáthot a részünkről történt hosszú — nagyonis hosszú hallgatásáért. Mikszáth a magyaroknál népszerűségben Jókai után az első helyet foglalja el: a komolyabb kritika valójában őt tartja a legnemzetibb írónak — nemzetibbnek még Jókainál is, mivel műveiben egész sereg olyan valódi népi típust alkotott meg, hogy bátran elmondhatjuk, tollával létrehívta saját nemzete lelkének igazi élő mását... Mikszáth — nielleseleg megjegyezve — a lengyelek barátja volt (aminek — Dembiński tábornokra emlékezve, s a Lengyel Nő — noha mellékes —, de kedves alakjának megrajzolásával jeien regényében is bizonyítékát adja), ezért reméljük, hogy segítségünkkel rohamosan kivívja a maga számára olvasóinknak az őt megillető, noha megkésétt, de őszinte, szimpátiával teljes elismerését.”¹⁹

Ahogy látjuk, Jaroszewska nem gondolta volna, hogy már csak *A szelístei asszonyok* (*Bez męczyzn*) jelenik meg öt év múlva Lwówban, s utána a Mikszáth művek lengyel fordításában hosszú, több mint harminc éves szünet következik.

A két világháború közti esztendőik, mint már említettem, semmi újat nem hoznak e téren, de még új kiadást sem. Csupán Tadeusz Fangrat, a nagyon termékeny és érdemes fordító emlékeztette a lengyel olvasókat Mikszáthra. Ez az emlékeztetés 1942-ben történt, és sajnos az olvasók szűk körére, azokra a menekültekre korlátozódott, akik a második világháború idején Magyarországon tartózkodtak. A lengyel menekültek folyóirata két elbeszélést publikált Fangrat fordításában: *Dług Anny Bede* (*Bede Anna tartozása*) és *O kowalu, co oczy reperował* (*A hályogkövacs*).²⁰

Mikszáth legnagyobb és legismertebb regényeit csak a háború után fordították le lengyelre. Tíz év alatt hat regény és két elbeszélés jelent meg tőle lengyelül.²¹ A kritika részéről a legnagyobb elismerést *A Noszty fiú esete Tóth Marival* aratta. Egyik bírálója szerint Mikszáth ebben a regényében „... tehetséggel és szenvedéllyel rajzolta meg a magyar társadalom felső rétegeinek erkölcsi képét. S teszi mindezt a császári és királyi monarchia idejéből való igazi magyar humorral, az irónia paprikájával megfűszerezve, nem takarékoskodva a magyar földekről és népekről szóló történetekkel, mondásokkal és legendákkal, se vége, se hossza az olvasóval folytatott csevegésnek, mely mindig élénk és a legérdekesebb módon történik... Nagyszerű könyv ez. Nem tévednénk, ha úgy akarnánk megjelölni: e könyv a hozzáértőké és inyeneké. Ugyanakkor azonban egyike azon könyveknek is, mely a kevésbé jártas olvasókat megnyeri a rendszeresen olvasók tábora számára és megtanítja őket a jó ízek élvezetére.”²²

A nagyszámú Mikszáth fordítás mellett elenyészően kevés bírálatot találkozzunk. Ennek ismét az a magyarázata, hogy a lengyel kritikuskok és publicisták nem ismerik a magyar irodalmat. Ideje, hogy ezen a téren bizonyos javulás történjen. Az utóbbi három évben befe-

¹⁸ Gesammelte Erzählungen von Koloman Mikszáth. Aus dem Ungarischen übersetzt von C. Langsch. Leipzig, o. J., Druck und Verlag Phillip Reclam jun., 1–2. Bändchen. E könyv kiadási évét egyik bibliográfia sem közli, biztos azonban, hogy 1911 előtt jelent meg (vö. HEINLEIN ISTVÁN: Mikszáth Kálmán művei idegen nyelven, Akadémiai Ertesítő, 1910. XXI. kötet, 11. füzet, 562–81.)

¹⁹ Parasol świętego Piotra (Szent Péter esernyője). 11–14. l.

²⁰ Dług Anny Bede (Bede Anna tartozása), tñm. (ford.) Tadeusz Fangrat. Nasza Świetlica, Materiały Obozowe. Budapest, 1942. XX. füzet; O kowalu, co oczy reperował (A hályogkövacs), tñm. (ford.) Tadeusz Fangrat. Nasza Świetlica, Materiały Obozowe. Budapest, 1942. XXI. füzet.

²¹ Listy posła (Két választás Magyarországon), tñm. (ford.) Camilla Mondral. Warszawa, 1951, Czytelnik. 275 l.; O kowalu co oczy reperował (A hályogkövacs), az Opowiadania węgierskie (Magyar elbeszélések) c. kötetben, tñm. (ford.) Tadeusz Fangrat. Warszawa, 1951, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 19–25. l.; Obieźnienie Bystrzycy (Beszterce ostroma), tñm. (ford.) Camilla Mondral. Warszawa, 1952, Czytelnik, 235 l.; Wielkopański gest (A gavallérok), tñm. (ford.) Raoul K. Porges és Marta Okołów-Podhorska. Warszawa, 1952, Czytelnik, 93 l.; Nowa Zriniada (Az új Zrinyás), tñm. (ford.) Raoul Kamil Porges és Marta Okołów-Podhorska. Warszawa, 1953, Czytelnik, 235 l.; Przed wyborami (A becsületbírák előtt), humoreska slowacka, przełożył ze slowackiego Fr. Swar (szlovák humoresz, szlovákból fordította Fr. Swar), Zielony Swandak. Warszawa, 1954. 45. sz., valamint Ziemia i Morze. 1956. 33. sz.; Jak się młody Nosty żenił (A Noszty fiú esete Tóth Marival), tñm. (ford.) Tadeusz Fangrat. Warszawa, 1956, Czytelnik, 465 l.; Parasol świętego Piotra (Szent Péter esernyője), tñm. (ford.) Camilla Mondral. Warszawa, 1959, PAX, 294 l.

²² Zbigniew Daniłowicz, Jak się młody Nosty żenił (A Noszty fiú esete Tóth Marival). Książka dla Ciebie, Warszawa, 1956, 20. sz. 17. l.

jezték tanulmányaikat a Varsói Egyetemen az első magyar szakos hallgatók, s tőlük joggal várhatjuk a magyar irodalom népszerűsítését Lengyelországban.

Mikszáth munkássága lengyelországi fogadtatásának kérdését nem merítenék ki teljesen, ha említés nélkül hagynánk az íróra vonatkozó lengyel irodalmat. Ez nem valami gazdag, mivel a magyar irodalomnak szentelt általános cikkekre és tanulmányokra szorítkozik, de ezek legfontosabbjainak bemutatása is minden bizonnyal érdekes anyagot jelent majd a magyar irodalomtörténezek számára. E művek nagy része századunk 20-as és 30-as éveiben jelent meg, érdekes ellentétet alkotva azzal a ténnyel, hogy ebből az időszakból a Mikszáth fordítások teljesen hiányoznak.

Az irodalomtörténész feladata, hogy legelőször arról a Mikszáthról szóló híradásról tegyen említést, mely elsőként jutott el Lengyelországba. Szerzője Józef Ignacy Kraszewski (1812—1887), a nagy lengyel író volt, aki 1863-tól állandóan Drezdában tartózkodott és Európa politikai, társadalmi és kulturális életének számos területét érintő tudósításai különböző lengyel lapok hasábjain jelentek meg. Egyik ilyen levéi-tudósításában a következőket olvassuk: „Az „Auf der Höhe” c. előre meghirdetett időszaki folyóiratnak megjelent a második füzeté. . . Ebben tudósítást kapunk Mikszáth Kálmánról, a nagyon tehetséges magyar novellistáról.”²³

Legközelebb 1887-ben Jaroszevska tesz említést Mikszáthról, „mint a nép életének tehetséges megfigyelőjéről”²⁴, majd harminc évvel később ugyanő egy hosszabb tanulmányt jelentet meg *Współczesna powieść i nowela węgierska* (A korabeli magyar regény és novella) címmel.²⁵ Itt természetesen már több teret szentelt Mikszáthnak, legbőségesebben a *Szent Péter esernyőjét* tárgyalva, mely három évvel korábban látott napvilágot az ő fordításában. Jaroszevska tanulmányát a magyar kulturális élet — nem minden esetben helytálló — általános jellemzésével kezdi, majd felsorolja az ő véleménye szerinti akkori legjobb magyar fordítókat (Szász Károly, Radó Antal, Bányai Károly), végül rátér a prózáira. Mikszáthról a legfelsőbb szuperlatívuszokban ír: „Mikszáth minden alkotásának, még a legkisebbnek is komoly értéke van, s ez hihetetlen népszerűséget vívott ki számára nemcsak hazájában, de külföldön is: műveit minden európai civilizált nyelvre lefordították — kivéve a lengyelt. A *Sztrum Bystrzycy* (*Beszterce ostroma*), a *Dobrzy Połowcy* (*A jó palócok*), a *Nowa Zrinyiada* (*Új Zrinyidész*), a *Przygoda młodego Noszty' ego* (*A Nosztyiú eseté Tóth Marival*) és egyéb alkotások — mind valóságos kincsés ládái a tiszta magyar kedélynek, az emberi szív, a Magyarországban élő egyszerű nép mély ismeretének és a hazai tájba való csodálatos, közvetlen beleélésnek.”²⁶

Jaroszevskanak Mikszáthról alkotott fenti véleménye azt bizonyítja, hogy nem egészen értette meg Mikszáth munkásságának legnagyobb értékét, nem beszél az írónak a magyar társadalmi élet sok megnyilvánulásával szemben elfoglalt kritikai állásfoglalásáról, s a jelenések ábrázolásának realista módszeréről.

Mikszáth munkásságának hasonlóan egyoldalú, „idillikus” értékelését adja a magyar irodalommal foglalkozó következő cikk is, melyet Eugeniusz Kőveskúti írt.²⁷ Kőveskúti, Jaroszevska-val ellentétben, Mikszáthot (ha tökéletesnek is, de) Jókai utánzónak tünteti fel aki mesterétől „. . . örökölte a selymes mezőket, a daloló madarakkal tele erdőket, a romantikusan vad tájképeket, a naív parasztokat, az agyafúrt politikusokat, a kihalásra ítélt urakat, a csevegésre való hajlamot, a derűs kedélyességet, a láthatatlan, de a mű hangulatából kiérződő lengyelek iránti szimpátiát.”²⁸

Ugyanebből a már hagyományossá vált „humorista és csevegő” megjelölés szemszögéből közelítette meg Mikszáthot Stanisław Pazurkiewicz, a korabeli magyar irodalomról szóló leghosszabb értekezés szerzője is.²⁹ Pazurkiewicz alapján véve csak arra szorítkozott, hogy minél több magyar író jellemzését adja; munkája nem lép fel az említett téma tudományos szintézisének igényével, csupán tájékoztató jellege van, s ez tulajdonképpen az érdeme. A lengyel társadalom abban az időben olyan keveset tudott a magyar irodalomról, hogy komoly tuda-

²³ Kronika zagraniczna J. I. Kraszewskiego (Kraszewski J. I. Külföldi Krónikája). Tygodnik Ilustrowany. Warszawa, 1881, 308. sz., 331. l. Erre a megjegyzésre Csapláros István hívta fel a figyelmemet, amiért itt mondom neki köszönetet. Dr. Csapláros tanulmányt ír Kraszewski és Magyarország címmel. Ebben megmutatja a lengyel írónak azokat a nagy érdemeit, melyeket a lengyel társadalomnak a magyar kulturális élet eseményeiről való informálása terén szerzett.

²⁴ BOLESŁAWA JAROSZEWSKA: Rzut oka na rozwój literatury węgierskiej (Egy pillantás a magyar irodalom fejlődésére), Życie. Warszawa, 1887, 41—44. sz.

²⁵ BOLESŁAWA JAROSZEWSKA: Współczesna powieść i nowela węgierska (A korabeli magyar regény és novella), Warszawa, 1917. Gebethner i Wolff, 31 l.

²⁶ Uo. 13—14.

²⁷ KŐVESKÚTI EUGENIUSZ: Nowa literatura węgierska (Az új magyar irodalom). Przegląd Współczesny. Kraków, 1927, 59. sz. 379—403.

²⁸ Uo. 392—3.

²⁹ STANISŁAW PAZURKIEWICZ: Współczesna literatura węgierska (A korabeli magyar irodalom). Warszawa, 1932. Wydawnictwo Współczesne, 52 l.

mányos értekezés megírása elhibázott vállalkozás lett volna. Ezért helyesebb volt tájékoztatni a lengyel olvasókat a magyar próza, költészet és dráma legjelentősebb képviselőiről. Mikszáth-ról azt írta Pazurkiewicz, hogy „... mindenek előtt elmélyült ismerője a népek és a természetnek. Novellái és elbeszélései, melyek telve vannak optimizmussal és nem egyszer valóban magyar kedéllyel, a hazai irodalom legjobbjai közé tartoznak. Mint törőlmetszett magyar író, Mikszáth nem kis mértékben segítette elő a nemzeti irány állandóságát hazája irodalmában.”³⁰

Teljesen eltérő megállapításokat ad Otto Forst de Battaglia (szül. 1899) német irodalomtörténésznek — néhány, a lengyel irodalom és történelem területére tartozó munka szerzőjének cikke, amely 1937-ben jelent meg a *Ruch Literacki* c. varsói folyóiratban.³¹ „Fenti vázlatunkban igyekszünk feltárni azokat a nagyönis meglepő párhuzamokat, melyek a magyar és a lengyel irodalomtörténetben megtalálhatók” — jelenti ki a szerző, és három oldalon keresztül igyekszik párba válogatni a lengyel és a magyar írókat (kezdve a XIII. század krónikásaival, s végezve Kosztolányival és Kaden-Bandrowskival), azt állítva, hogy munkásságuk nem egy esetben csaknem teljesen azonos. Téziseit semmiféle bizonyítékkal nem támasztja alá, és a történelmi fejlődés általános tendenciáiban előforduló hasonlóságok elemzése, a két ország irodalomtörténetében lévő analógiák okainak megmagyarázása helyett — az alapvető különbségek egyidejű kidomborításával — tulajdonképpen beéri a lengyel és a magyar megfelelések listájának összeállításával. Így pl. azt írja, hogy a XIX. században „... Lengyelországban fellép Sienkiewicz és Bolesław Prus a két nagy lengyel regényíró. Az elsővel báró Eötvöst állíthatjuk szembe, a másodikkal Mikszáth Kálmánt. A párhuzamot egészen részletekbe menően kimutathatjuk köztük. Eötvös *Magyarország 1514-ben* (Węry w 1514 r.) c. regénye megfelel Sienkiewicz *Trylogia*-jának, Mikszáth könyveken is átülő humorra pl. a Szent Péter esernyőjében (Czarodziejski parasol), ugyancsak nagyon hasonló Prus „Fáraó”-jához (Faraon). És mennyire hasonlítanak egymáshoz Prus nagyszerűen megfigyelt korabeli típusai a *Bábu*-ban (Lalka) és az *Emancypantki* c. regényében Mikszáth felsőmagyarországi elbeszéléseinek típusaihoz.”³² Ilyen általános állításokkal még vitázni is nehéz, az egész cikk ugyanis azt bizonyítja, hogy Forst de Battaglia nagyon felületesen ismerte mindkét ország irodalmát. Azzal még csak egyet lehetne érteni, hogy Mikszáthnak és Prusnak mint a kritikai realizmus képviselőinek szerepe és helye országaik irodalomtörténetében hasonló volt (Sienkiewicz és Eötvös esetében ez sokkal kevésbé természetes), azzal azonban már egyáltalán nem, hogy egyes műveiket összehasonlítsuk egymással. Sőt úgy gondolom, hogy Sienkiewicz *Trylogia*-ja és Eötvös *Magyarország 1514-ben* c. regénye kitűnő lehetőséget ad annak megmutatására, hogy a két írónál milyen különbségek vannak a múltbeli történelmi-társadalmi folyamatok ábrázolásában.

E cikkben összegyűjtött anyag tanúsága alapján kijelenthetjük, hogy Mikszáth Kálmán munkásságának lengyelországi fogadtatása nagyon korán megkezdődött és viszonylag intenzív volt. 1882-től az író harminchárom alkotását fordították le lengyelre, s némelyik ezek közül többször is megjelent; e szám nagy részét természetesen az elbeszélések alkotják. Csak nagyon későn kezdtek figyelmet fordítani legnagyobb regényeire, ennek eredményeként az olvasó tömegek hosszú időn keresztül lényegében nem ismerték Mikszáthot.

Úgy illenék, hogy ebben az évben — ötven esztendő távlatának jogán — feldolgozzák Mikszáth művei fogadtatásának kérdését Európa többi országaiban is. Az ilyen kutatások mindig nagyon értékes anyagot szolgáltatnak annak az értékeléséhez, amivel valamely nemzet hozzájárul az általános emberi kultúrához, bizonyos fokig elősegítik más nemzeteknek a saját kulturális eredményeink iránti érdeklődésének megismerését, s végül lehetővé teszik a helytelen vélemények korrigálását.

Már ez a cikk is jó alkalmat ad annak a téves állításnak a helyesbitésére, aminek nemrégiben Lengyel Béla adott kifejezést Mikszáth és Mórícz munkásságának oroszországi fogadtatásával kapcsolatban: „Mikszáth néhány elbeszélését már a századforduló előtti években több nyelvre lefordították. Ha megvizsgáljuk az író külföldi fogadtatását, azt látjuk, hogy talán az orosz irodalmi életben figyeltek fel először Mikszáthra”.³³ Lengyel megállapítja, hogy Mikszáth első elbeszélése 1889-ben jelent meg oroszul (*A Burkus*).

Ebben az időben, 1889 előtt, Lengyelországban Mikszáthnak már hét elbeszélését ismerték; munkásságának oroszországi fogadtatása viszonylag későn kezdődött, s elég gyengén is fejlődött. Oroszországot ebből a szempontból több más nemzet is megelőzte, hogy csak a cseheket, szlovákokat, finneket, németeket, franciákat, ill. a dánokat említsük meg.

Látjuk tehát, hogy Mikszáth munkássága külföldi fogadtatásának kérdése még nincs elégségesen kidolgozva. Ez a hálás és érdekes feladat még feldolgozásra vár.

Varsó, 1960. áprilisában.

³⁰ Uo. 16.

³¹ OTTO FORST DE BATTAGLIA: Literatura węgierska a literatura polska (A magyar és a lengyel irodalom). Paralela (Párhuzam). Ruch Literacki, Warszawa, 1937. 6. sz. 112 — 114.

³² Uo. 114.

³³ LENGYEL BÉLA: Mikszáth és Mórícz megjelenése az orosz (szovjet) irodalmi köztudatban. Filológiai Közlöny, 1959, 3 — 4. sz. 449.

ADY ENDRE ÉS KOZMA ANDOR

Ady és az akadémikus írók, a „hivatalos” irodalom képviselői kapcsolatára nemrégiben újabb adatok váltak ismeretessé. Vargha Zoltán közzétette atyja hagyatékából Ady leveleit Vargha Gyulához.¹ Ehhez csatlakozik közleményünk, amely napvilágra hozza Ady leveleit Kozma Andorhoz (1861—1933), Vargha Gyula költőtársához és legjobb barátjához.²

Ezek a levelek az irodalomban elő vannak készítve. Maga Ady is nyilatkozik Kozmáról 1912-ben „Margita élni akar” című verses regényében:³

De Kozma Andor több, jobb valaki,
Mintsem érje értetlen félreértés:
Úri, ősi, poétás dolog ez,
Bár őnző, mint őszi szerelemföltés.

Kapcsolatukat — úgy látszik — Horváth János készítette elő. Azt írja Adynak 1910. április közepén: „Kozma Andornak meg most küldöm könyvem⁴ s várom a hatást. Ha reflektál rá, majd megírom neked.”⁵

Ady Lajos monográfiájában kapcsolatukról néhányszor olvasható. Egy helyen ekképpen: „az akadémikus írók közül Lévay József volt vele szemben a legnagyobb megértéssel s jóindulattal Kozma Andoron kívül.”⁶ Megtudjuk, hogy 1913 tavaszán, amikor Ady Lajos Maria-grünbe viszi bátyját gyógykezelésre, néhány száz koronát az Írói Segélyegylet is adott neki Kozma Andor útján.⁷ Másutt ezt a nyilatkozatot teszi: „Bandi... a Tisza-pártiságot csak Kozma Andornak tudta megbocsátani.”⁸ Ezt részletesebben is kifejti: „De hálátlanság volna meg nem emlékezni még egy férfiúról: *Kozma Andorról*, a Magyar Írók Segélyegyletének vezető emberéről, akihez szorult helyzetében Bandi soha nem fordulhatott úgy, hogy ne segíttet volna rajta. A segítségért, s méginkább a módért, ahogy a segítséget nyújtotta, nemcsak hálásnak és lekötelezettnek érezte magát Kozma Andorral szemben, de egyúttal kiváltságos tiszteletet és ragaszkodást érzett iránta, mint az egyetlen akadémiailag is elismert olyan író iránt, aki meg merte benne látni az értéket, s bár Tisza Istvánnak bizalmas jó barátja volt, s politikaileg is legszűkebb suitjéhez tartozott, mindig meleg barátsággal viselkedett Bandi iránt.”⁹

Kozma Andor hagyatékában három levél található Adytól és egy özvegyétől. Ezek közelebről szemléltetik a két költő barátságát.

Az I. levelet Ady valószínűleg 1913. június 18-án írja Mariagrünből. Benne Lajost protezsálja. Már június 14-én utal erre Lajoshoz írt levelében: „Kozma Bandinak írok, ha akarod, de teljesen elég, ha rám hivatkozva felkeresed. Páratlanul szíves, nagy ember, irtam neki innen anzikszot¹⁰ s válaszolt boldogan.”¹¹ Majd június 18-án jelenti öccsének: „Kozma Andornak most, ugyanez időben küldök levelet.”¹² Kozma választát június 22-én regisztrálja öccséhez írt soraiban: „Kozmától nagyon hosszú, szép levelet kaptam. Azonban hétfőn 6 elutazik s pár nappal később fog eljárni dolgozban. De a legsalhatatlanabb melegséggel igéri, hogy ha emberileg lehet, rendbehozza.”¹³

Ady II. levele július 1-én Kozma közbenjárását köszöni meg. Szeretetését és háláját irodalmi értékű sorokban fejezi ki, amelyek a címzettet talán már Angliában találják.

A III. levelet 1913. december közepén írhatta. November óta Hűvösvölgyben lakik, a kihalt Park-pensióban.¹⁴ Bajaira panaszkodik és gyors anyagi segítséget kér.

IV. levélként közzétesszük Ady Endréné választát Kozma Andor kondoleálására. Hálás köszönettel tartozom Kozma István mérnöknek, Kozma Andor fiának, hogy hozzájárult a birtokában levő levelek publikálásához.

¹ VARGHA ZOLTÁN: Ady Endre levelei Vargha Gyulához. ItK. LXIV. 1960. 92—93.

² Életrajza megtalálható: KOZMA GYÖRGY: A leveldi Kozma-család története. Bp., 1940. 178—183. MERÉNYI OSZKÁR: Kozma Andor. Kaposvár, 1941.

³ Margita fia című fejezetben.

⁴ Ady s a legújabb magyar lyra. Bp., 1910.

⁵ Ady Endre válogatott levelei. Sajtó alá rendezte: BELIA GYÖRGY. Bp., 1956. 316—317.

⁶ ADY LAJOS: Ady Endre. Bp., 1923. 133.

⁷ Uo. 164.

⁸ Uo. 173.

⁹ Uo. 235—236.

¹⁰ Ez nincs meg a Kozma-hagyatékban.

¹¹ ADY LAJOSNÉ: Az ismeretlen Ady. Bp., é. n. [1943?]. 243; Ady Endre válogatott levelei. 425—426.

¹² ADY LAJOSNÉ: I. m. 243.

¹³ Uo. 243; Ady Endre válogatott levelei. 427.

¹⁴ ADY LAJOS: I. m. 178, 245; ADY LAJOSNÉ: I. m. 271.

Sanatorium und Wasserheilstalt Mariagrün
— Post Kroisbach bei Graz —

Kedves és tisztelt Barátom, szeretne fölkeresni s néhány perces meghallgatást kérni tőled Ady Lajos, áll. főgymn. tanár. Őcsém, de nem félek, hogy szegyet vallok vele s nyugodtan mondhatom el róla, hogy derék, munkás, okos magyar. Ő azt hiszi, hogy szívesebben fogadod, ha én jelentem be neked s én megteszem azért, hogy újból küldhessek neked szerető üdvözlötet. Még mindig Grünben vagyok, de most már — gondolom — nem sokáig. Még egyszer: fogadd Ady Lajost s az én nagy tisztelettel s szeretettel küldött köszöntésemet.

(Szerda)

Ady Endre

[1913. július 1.]

Tisztelt, kedves barátom, ez a levél már bizonyosan az irigyelt Albionba küldődik utánad s találjon téged bölcs, derűs nyugalomban, de harcra kész egészségben. Köszönöm neked, hogy Ady Lajoshoz olyan szíves és jó voltál, mint hozzám s bár ez a mi familiánk sok elnyomás után túlságos és megbénító iramban próbált általunk — persze sikertelenül — jussá-hoz jutni, jó és hálás lenni s ragaszkodni gyermekeken tud. Csak ennyit ígérhetünk neked, de elvégre nincs is többünk s a hűség, mely tiszta, — magyar kuriózumnak is ér valamit. Neményi¹⁵ nem-őszintesége az oka, hogy az akart célhoz nem segíthetett a te föltétlen jószágod, de ez a jószág csak olyan drága és megható nekünk, mint eredmény esetén. Ha (-félek, levélben konvenciónak, szép, hazugság-téle udvariaskodásnak tetszenék) egyszer beszélgethetünk egymással, elmondom majd neked, mennyire okom van a kálvinista predestináció-tant illetlenül elbabonásítva hinnem abban, hogy ki tudtam sejteni gyerek-korom óta az embereket, kiknek az életmőhöz közüknek kell lenniök. Újból minden jót kíván s szeretettel köszönt régi, igaz híved, tisztelőd:

Ady Endre

Máriagrün júl. 1.

P. S. Ugy-e, nem lettél olyan angol etikett-ember, ki csúnya, ideges írásomat meg ne bocsásd?

Ady

[1913. december közepe.]

Kedves, tisztelt barátom, itt a tél s íme szokása szerint ismét beállít hozzád a te szerető, kunyorgó kollégád, barátod, vén őcséd. Holott megint az év vége felé járunk s ez inséges esztendő okvetlenül legalább tíz annyi jelentkezővel hajszoltatott meg, mint más év. Én Grün után a nyáron meg nem érdemelt váratlansággal gyomor bajom miatt újból szanatóriumoztam. Azután Pesten próbáltam élni, de most ott minden olyan, hogy engem kétségbeejt. Egy hónap óta eljöttem hát kiszökve remetéskedni a Húvösvölgybe (Park-pension, Hidegkúti ut) s teljesen egyedül élek egy üres, nagy, várszerű hotelkastélyban. Lelki- testi bajaim s az öregség félelme itt sem gyógyulnak s enyhülnek nagyon bennem. Viszont milliomosabb sem lettem tavaly óta s ez — úgy látszik — évszámaink szaporodásával mindig és mindig gyötrőbb, tán a leggyötrőbb szenvedés. Tudom, hogy most a legbajosabb adnod s talán januárban könnyebben menne, de én januárban sem lehetek annyira ráutalva, mint e percben. Eszelj ki valami módot s ha sikerül, a helyzet gyógyításához illő, nagy gyorsaságot. Gondolod, hogy gondolni sem merek horribilis summára, csak éppen valamire. Szeretettel, bizalommal kér s üdvözöl szerető

Ady Endréd

Hétfőn délben.

Ady Endréné levele

Végtelen hálával köszönöm meg Önnek résztvevő sorait. Ön jól ismerte Őt, mert meglátta benne a legritkább és legtisztább értéket: a jó embert.

Mi, akik így és ilyenek ismertük Őt, pótolhatatlan emberi értékeket veszítettünk benne. Talán az ő drága, igaz emléke utat mutat és erőt ad hozzá méltóan viselni az életet nekem.

Őszinte tisztelettel

1919. febr. 1.

Ady Endréné

¹⁵ Neményi Imre pedagógus, 1913-ban a Közoktatásügyi Minisztérium miniszteri tanácsosa.

HALÁSZ GÁBOR VÁLOGATOTT ÍRÁSAI

Szerkesztette és az utószót írta Véber Károly. Bp. 1959. Magvető 802 l.

Tragikusan elkésett könyv Halász Gábor gyűjteményes tanulmánykötete. Volt ugyan egyetlen előzménye, *Az értelem keresése*, de ennek túlcsiszolt, sokszor megrostált gondolatai, ítéletei alig-alig sejtettek valamit az életmű most feltáruló gazdagságából, izgalmaiból, egymásnak feszülő erőiből, belső hullámzásából. Sokáig a szemérem, a túl szigorú írói lelkiismeret akadályozta ezt a bemutatkozást, azután a férfikor fegyelme s talán a háború felé tartó évek felelősségre intő légköre, mely a fiatal kritikus sok nézetét újrvizsgáltatta. Az egyetlen visszatekintés ilyen okokra vall. *Az értelem keresésének* előszava kissé későn kezdett s éppen ezért némiképpen pánikos küzdelem a múlt idővel. Halász Gábor mélyen átélte az idő múlását. Egyik tétéle szerint „nincs műfaj, amelyben az évek futása olyan döntő tényező lenne, mint az esszében, semmiféle művészet nem pótolhatja itt a felgyülemlett tapasztalatokat.” Vallja, hogy a tanulmány nemcsak tétel, hanem lélekállapot, önvallomás is; az író itt is egyéni, belső fejlődése során jut el feladataihoz; a változás pedig időhöz kötött: a tanulmányíró igazsága egyszerre feltételezi a tárgyi igazságot és az egyéni átélést; ki kell hát várni türelemmel az időt, míg a magunk készsége megérett az igazság szolgálatára. Ezért tartja kockázatosnak a tanulmányok kötetbefoglalását, hiszen ezzel egyidejűvé merevítjük, ami változó rohamozás volt a múltban. A visszatekintőt az ellobogott lángok csüggesztő látványa fogadja, s kisiklásnak tűnik a megoldás, melyet a naiv bizakodás oly véglegesnek érzett. De csupán kockázatos-e mindez? Nem, mélységesen kísértő is: mi az eredmény? *Az értelem keresését* megszerkesztő Halász Gábor már nemcsak magányos színjátéknak, belső feszültségek feloldódásának, a lélek kalandjairól való beszámolóknak tartja az írást: a felelősségvállalás érzése is ösztönzi, mely feltámasztja benne az eredmények objektív megmérésének igényét. Innen látszik későn születtnek az első kötet, melyet ezzel a felismeréssel bocsát útjára az író: „bűntelenül sokáig nem lehet elzárkózni a mások mértéke felől”.

Halász Gábor *Az értelem keresése* után egyre messzebb jutott a „felgyülemlett tapasztalatok” útján, az olyannyira szükséges újbóli-visszatekintésig azonban már nem érhetett el. Művét, a „szüntelenül változó rohamozást” irodalomtörténété merevítette az önkényes halál. Ez a könyv már dokumentumgyűjtemény, pedig belső logikája csupán újabb kísérletre vall: az életerős szellem tájékozódik benne a jövő felé. Minek tartjuk hát, ha írója későn indulónak látta *Az értelem keresését*? Halász Gábor gyűjteményes kötetéből a tragikus késétség keserősége árad: itt is felírhatnánk mottóként *Az értelem keresése* bevezetőjének szigorú felismerését, a belőle kihangzó önbírálatot azonban ítélettel kellene felcserélünk, a barbár kor ítéletével.

*

Halász Gábor írásaiból egészen csonka pályája derekáig igen erős nemzedéki tudat sugárzik. Szembefordulása némely eszmékkel, értékekkel, példákkal sokáig olyan lendülettel megy végbe, hogy lehetetlen csupán a bontakozó egyéniség jogos magakeresésére vagy önvédelmére gondolnunk: a fiatal kritikus nem is tagadja, hogy új ízlésformát képvisel, mely történeti korszakokat választ el egymástól. Mindenekelőtt a tizenkilencedik század ellen lázad, de vallott és vállalt elfogultságában kortársai közül is támadja azokat, akikben rokonszenvet érez a „hig” kor iránt.

Csőmörrel tekint a romantikára, a fogalmat azonban egészen tágan értelmezi. Szerinte érzületünkbe felszívódott a romantikus költészet-elmélet és természetünké vált a romantikus látás. Minden változás ellenére még korában is uralkodónak látja a múlt század ízlését; még a realizmus, a naturalizmus és századvégi költőiskolák alapanyagában is felfedezi a romantikus természetet. A megvetett irányzathoz kapcsolja Adyt, mert szubjektív és vátesz-öntudatú, Móriczot, mert valóság hívő és igazságkereső, a költői szabadság elvét, mert lázadásra kész, a történeti szemléletet, mert a fejlődésgondo-

latot emelte törvényerőre s a nemzeti forradalmi igényt, mert hivalkodóan magasra emeli az egyéniség szerepét.

Halász Gáborról lévén szó, főlősleges bizonygatnunk, hogy e merész társítások mögött nagyon is szilárd esztétika és tudatos ízlés húzódik meg. A huszas, harmincas évek fiatal kritikusanak legnagyobb élménye a felvilágosodás évszázada, a tizenharmadik század. Innen tekintti át egész korát s nemzedéke örökségét. Különös látványról számol be.

Körképén a Nyugathoz vezető magyar lírai fejlődés jelenik meg a legtorzabb arányokban. Felismeri, hogy a tizenkilencedik század második felében a magyar irodalmi ízlés az objektív szakaszból a szubjektív szemléletű kor felé halad, de mit sem lát e folyamat értékeiből, felszabadító erejéből: ha kétségtelen eredményekkel áll szemben, mint Ady műveiben, akkor az egyéni tehetség titkával magyarázza az ellentmondást. Vajon a századforduló és századelő magyar dekadenciájának kétarcúságát sejtette meg? Aligha, hiszen az „izlésválság” első nyilvánvaló jeleit Petőfi költészetében véli felfedezni, s egyenes utat lát a nemzeti hivatást betöltő költő és a személyes élményeit naiv büszkeséggel versebe öntő, majd az énjében a különöst felkutató és végül az önmagában a kozmoszt felfedező lírikus között. Halász Gábor a tizenkilencedik századot megelőző ízlésirányok eszményeihez méri nemzedéke örökségét. A klasszikus, a humanista, a barokk líra az ideálja, melynek költője a témát tisztelte, nem önmagát, s amely képsablonokat használt, a különös szavak helyett a versstruktúra eredetiségét, merészségét keresve. Ezzel a mértékkel mérve Ady szép hitvallása — „Én voltam az Úr, a Vers csak cifra szolgálja” — a titánkodó lélek szava, amely nem ismer el külső formai kényszert, s amely minden más célt alárendel a megnyilatkozás őrző vágyának. Érthetetlen lenne ez az elfogultság, ha nem látnánk, hogy a fiatal Halász Gábor mindenekelőtt önnön dogmáit tiszteli: a huszas években s a harmincas évek elején írt tanulmányaiban sokszor fontosabb a program, mint a művekre támaszkodó elemzés. Koncepcióját kell megismernünk, ha közel akarunk jutni hozzá.

E szellemi építmény logikája szerint a líra igazi kiteljesítője az objektív költő. Ennek a költészet techné, mesterség, ez magától értetődőnek tartja, hogy feladatot vállal. Kiindulópontja nem az ihlet, hanem az egyéniségtől független verstárgy, lelkét ehhez igyekszik felemelni, arra törekszik, hogy érdemessé váljon a szolgálatra. Nem az élményeit hiszi kimeríthetetlen gazdagnak, hanem az élményeket fakasztó külső valóságot. Számára a vers fontos kelléke a leküzdendő nehézség. Az ő indulata nem áradhat közvetlenül és kényelmesen szavakba, lombikokon

vonul át, amelyek tisztítják és fokozzák erejét. Gondolata nemcsak belső dinamikáját követi, hanem kénytelen alkalmazkodni a babonásan tisztelt formához is. Művében az ismertség adja meg a szóhatást, a feltámadó asszociatív játék gyönyörködtet. Muzsika helyett fogalmi játékkal idézi fel a szépséget. Ugyanakkor azonban formaművész, virtuóz is. Nem ittasodik meg önnön hangjától, mindig ellenőrizni tudja érzelmeit. Számára a formai játék is végeredményben a nagy alaptörékvés, az énkorlátozás egyik mozzanata.

Látható: itt a klasszikus költő szolgáltatja a legtisztább példát. A prózáról szólva a kalandregényben látja az eszményt a fiatal Halász Gábor. Pontosabb szóval történésregénynek nevezi. Azt dicséri benne, ami a tizenkilencedik század regénytípusától megkülönbözteti. Hogy írója az eseményeket mintegy láncrafűzi, amelyek önmagukban érdekesek, nem pedig lélekalakító hatásukban. Hogy itt a világ panoráma, mely sohasem válik a hős jellemfejlődésének pusztá háttérévé. S hogy megbomlik, azaz ki sem fejlődik benne a regény való ságillúziója: írója nem igyekszik leplezni az elbeszéltek fiktív voltát, nyíltan bevallja játékos szándékait.

A kritikában és az irodalomtörténetírásban a Sainte-Beuve-i portréban találja meg a követendő példát. Mert ahisztorikus lenni — mondja eszményképpéről —, mászere lényege „kritikai szempontokkal helyettesíteni az irodalomtörténetet, ha tetszik, anakronisztikusan kezelni a múltat”. Halász Gábor támadó szavai gyakran illetik a történeti szemléletet. Szerinte az öntudatos és igazán alkotó korok nem ismerték a fejlődés rabságát. Ezért elégedetlen a szellemtörténeti iránnyal is. Furesa látványnak tartja, hogy bár a világnézeti szintézis jegyében született, szétágazó, sokszor merőben ellentétes módszerekre szakadozott: a gót, barokk, rokokó lélek vizsgálatával csak szempontjaiban frissítette fel az irodalmi szemlélet, lényegileg a legszélsőbb határig vitte a fejlődéselvet; a típus fogalmának felvételével próbált univerzalizisztikus szint adni eredményeinek, tipizálása azonban szintén mélységesen történeti színekből alakult. Ő többre vágyik: általánosítani akarja a hisztorikumot. Sokat emlegeti a múlt aktualizálását, de egyszerre követeli a történelem tanulságainak igénylését és a történeti szemlélet tagadását.

Halász Gábor tudja, hogy a koncepciójában kifejeződő izlésválság világnézeti válság kísérője. Következtes: a tizenkilencedik század demokratizmusától és romantikájától elfordulva valamiféle arisztokratikus ízlés újjáéledését várja. Biztatónak tartja, hogy olyan korszakok keltik fel nemzedéke érdeklődését, amelyeknek arisztokratikus lelkiségével sokáig értetlenül álltak szemben (spa-

nyol virágkor, német barokk, a restauráció Angliája, a francia grand siècle). A korlátok vállalását, a formatiszteletet, a játékok, az érzelmi fegyelmet, a mértéktartást, a szolgálat tudatát, a tradíciók tisztelőt, az én háttérbeszorítását az arisztokratizmushoz kapcsolja az életformában és a költészetben egyaránt. A kibontakozást is ez irányba reméli: „A kialakuló új líra nagyon valószínűleg arisztokratikus lesz ebben a tárgyi értelemben, és abban is, hogy egész kevesekhez fog szólni: a kiválasztottak szellemi fényűzését szolgálja majd intellektuális szépségeivel... s a romantikus énlíránál magasabbrendű, értékebb költészetet ígér.”

Ez a kidolgozott koncepció természetesen nem magyarázható csupán Halász Gábor nagy tizenharmadik-század-élményével: a korabeli irodalmi élet valósága is hatott kialakulására. A szubjektív líra bírálatát például igen erősen sürgette az a hanyatló tendencia, mely a *Nyugat* lírai forradalmát követte. Valóban: egy évszázad elég volt, hogy az a lírai forma, melyet Halász Gábor romantikusnak minősített, eljusson önmaga kárikatúrájához és csődjéhez; az eredetiséget felváltotta az eredetiségkedés, az egyéniségkultuszt az egyéniségimádat, a formai szabadságot az anarchia; az érzelmek elaprózódtak, a vers belső méretei összezsugorodtak.

De Halász Gábor messzebbre tekintve is észrevehetett aggasztó jeleket. A róla szóló irodalomban gyakran emlegetik az irracionális riasztó hatását. „A huszas években írta első tanulmányait — olvashatjuk Keresztury Dezső tömör tanulmányában —, akkor, amikor Európaszerte látszatra döntő győzelmeket aratott az irracionális, amikor a kételkedés, annyi csodálatos alkotás ihletője, túlcsapott határain s a semmi örvényeibe sodorta a világító európai értelmet. Ő ekkor a legnépszerűtlenebb álláspont felé vonzódott: hangsúlyozottan konzervatív, romantikaellenes, értelemtisztelő magatartással fordult szembe a kor divatos áramlataival”. E kötet olvasója talán még erősebben érzi, hogy innen kell megközelítenünk Halász Gábor életművét, ha valóban meg akarjuk érteni. Írásaiban ugyan csak elvétve találkozunk az irracionális közvetlen bírálatával, de az értelem keresésének a szenvedélye, amellyel meglep bennünket, szavak nélkül is bizonyítja a bíráló indulatot. Ez azonban csak a tájékozódásban segít: világképe bonyolultabb képzetet sejtet, semhogy ilyen sommás minősítéssel megnyugtatóan jellemezhetnénk.

Halász Gábor indulásától kezdve a racionalizmus bűvöltje. Julien Benda híres kérdésfelvetéséhez csatlakozva, kristályos tömörséggel vizsgálja gondolkodásának alapjait: „Igen fontos a harc, mert harc nélkül nincs élet és szellemi élet; fontos a párt, mert az egyéniség fegyvermezését jelenti minden csat-

lakozás, és fontos a világnézet, mert nélküle nem ismerhetünk meg az igazságot sem. A világ értelmetlen kaos, ha nem lépünk rendező elvekkel elébe, az igazság szétfoszlik, ha nem öntjük kész fogalmi edényekbe. Nem ismerhetünk meg, csak ha már tudunk, nem keresnénk, ha nem találtunk volna. Világnézet nélkül csak a passzív szemlélődés olcsó gyönyörét élvezheti lelkünk...” Merre lépjen tehát a huszas évek írója, aki az impresszionizmus örökségével indul? Halász Gábor tudja, hogy az új racionalizmus nem lehet azonos a tizenharmadik század naiv önelégedettségével. De valódi határozottságot továbbra is csak a tagadásban mutat: nyíltan tagadja a materializmus „valóságkábulatát” és a szubjektív filozófiák „részeg önértetét”. S ugyanakkor koncepciója leghalványabb vonásai éppen az újak, a sajátosak: „A szent-tamási ész, amely büszke fogalomtornyait egy magasabb valóság felé emeli, a pascali ész, amelynek utolsó lépése, hogy elismeri önmaga korlátait, a léttel és létfölötti titkokkal számoló descartes-i intellektus a modern lélek ideálja...”, ma már tudjuk, hogy az észet örök törvények és örök adottságok kötik, ám minden érték a gondolatból születik”, stb. Másról a rend, a fegyelem, a tekintély eszményeibe kapaszkodik a barres-i dogmákat is a példaadó értékek közé sorolva. S újra és újra visszatér a konzervatív magatartás dicsőretére, melyben a helyes tájékozódás feltételét látja.

Igen: értelemkereső szenvedélye az irracionális bírálója vall, érvei azonban valamilyen objektív idealizmus felé mutatnak. Mit ígérhet ez a küzdelem? Szabó Lőrincről szólva szárnyaszegett individualizmusról beszél. Szárnyaszegett az ő racionalizmusa is.

Amikor tehát kilép szellemi építmánya kapuján, egyszerre vezetnek a nagyszerű felismerések és a konok büszkeséggel vállalt előítéletek. Jól tudja, hol kell keresni kora új magyar irodalmának igazi értékeit, de válogat a kincsek között s némelyiket szándékosan hagyja maša mögött. Látja, hogy Szabó Lőrinc költészete hidat alkot az impresszionista tegnap és a határozottabb jelen között, de arisztokratikus göggel siklik el az elkerülhetetlenül felvetődő társadalmi igény fölött: „Hálás lenne felelőssé tenni őt az elhanyagolt tömegekért, ha a tömeg felelősséget érezne a mi lelki épségünkért”. Felismeri az új szépséget Illyés Gyula érett verseiben, de megsejteti, hogy teljes szívvel csak a költő „belső forradalmát” tudja követni. Viszonylag korán felfigyel József Attilára, akiben a „költővé ért proletárt” tiszteli, de véleményében már előrevetítődik későbbi kidolgozottabb József Attila-tanulmányainak vezérmotívuma: csak a lelki és művészi lehetőségekre figyel a proletár-témában is. A mutatós modernista prózai kísérletekkel szemben az életrajz-író

Kassákra szavaz, de mindenekelőtt „keménységében” látja értékeit, s amikor másfajta stílussal áll szemben — mint Móricz műveiben — képtelen közeljutni a feltáruló gazdag világhoz, mégha az nagyobb arányokat sejtet is: számára századunk legnagyobb magyar prózaírója még a harmincas években is korszerűtlen naturalista, akinek igazságkeresésétől ironikusan el kellene fordulnia a fiatalágnak, ha előre akar lépni.

Látható: ezt az „új racionalizmust csak gyenge szálak kötik a magyar valóságához. Valószínű, hogy a fiatal Halász Gábor irodalmi élményei is olykor másodlagosak: közvetítők inspirációjára születtek. Legalább is erre vall a kor néhány kedvenc esszéista gondolkodójának hatása: a tizenkilencedik század kiábrándult értékelésében például hamar felismerhető Ortega hires tétele; a jätékos művészet dicsérete mögött pedig Huizinga *Homo ludense* sejthető. A fenti ítéletek némelyikének alighanem több köze van ezekhez az olvasmányélményekhez, mint az irracionális világnézeti bírálatához.

Abban azonban, hogy ez a racionalizmus ilyen alakult, bizonyára a kor magyar irodalmának fontos társadalmi problémája tükröződött. Halász Gábor Babits-sal folytatott vitája alapján, melyben e kötet lapjain először találunk vallomást, erre következtethetünk. A lázadó tanítvány még legközelebbi mesterének sem tudja megbocsátani, hogy gyönyörködni tud a „végső bomlás százszínű századában”. A mester viszont hamar észreveszi a tanítvány koncepciójának gyengejét: „Egészen természetesnek találom — írja —, hogy a generációs probléma éppen annak a nemzedéknek irodalmi gondolkodásában jut különös jelentőségre, amely többé-kevésbé tudatosan érzi, hogy alkothat ugyan kitűnő műveket, de lényegi megújulást az előbbi nemzedékhez képest, forradalmat, mint az, nem remélhet hozni.” Babits nemzedéke nevében joggal hivatkozhat irodalomtörténeti fölényre, a maga nevében pedig a követők lázadását is oktalannak minősítheti. Ő maga mögött érezheti a *Nyugat* forradalmát és a „kijózanodás” éveit is; átélte mindazt, amivel az utána következő nemzedék küszködik, de nem tagadja meg a „romantikus” örökséget; így jut el a „nyugtalan klasszicitáshoz” ahogy ebben a kötetben olvashatjuk. Ebben viszont valóban különbözik tőle a tanítvány: az ő klasszicitása végtelen és szigorú. A tizenkilencedik század, a romantizmus itt csak gyűjtőfogalom: valójában a századelő irodalmi forradalmáról van szó, amelynek tragikus lezáródása után a mester talán az elvesztett éden fájdalomtól burkolta a „józanág” esztétikájába és költészetébe, míg a tanítvány az el nem nyert éden keresését kompenzálta az új racionalizmusa hidegségével.

A 30-as évek közepe táján ez a magabiztoság kezd meginni. Ekkor születtek *Az értelem keresése* előszavának szomorkás, kesernyés szavai. „Mennyi merevség volt és mesterséges egyszerűsítés a fiatalos dogmatizmusban, amely egyetlen vezérelvre akarta hozni az ízlés kábitóan bonyolult rendszerét, mennyi erő mégis s jóleső macakosság! . . . Milyen jó volt a tiszta irodalmiság öntudatával stílusformákat, az írástechnika módosulásait elemezni, s milyen formalizmus született ebből az önértékből!” S ahogy telnek a szomorú évek, egyre mélyebbre vág benne a kétely. 1941-ben, amikor beköszöntött ír a Magyar Csillag új rovata elé, már csak dogmák, eszmék romjain tekint végig. Félve írja le a rovatcímét — Mérték —, mert azt érzi csüggedten, hogy nincs mérőeszköz: „Ma a csüggedés mély és valódi; az erőtlenségért nem vigasztal többé az ötletekkel való játék, s a mérőeszköz hiányáért a színes benyomások kultusza”. A kritikusi nem hisz többé tételeiben, modorából kiábrándult: „nehézkés dogmáit és elegáns székszícsét egyformán levetette.” Nem maradt más számára, csak valami meghatározatlan remény, hogy az érték minden más szemponttól független megbecsülését segíti elő. Két év múlva, az *Ezüstkor* bírálatában még szökimondóbb: már nemcsak magatartását, hanem leghívebben őrzött eszméjét, a klasszicizmust is rezignáltan jellemzi. Még jólesően látja az *Ezüstkor* nemzedékének szép szellemi tornáját, a tiszta meghatározás gyönyörét, de győzelmében nem bízik többé: „A klasszicizmus jogaiba ültetése elmélet maradt már régebben, és *másválaki* számára is — utal mintegy személytelenül önmagára —, érvek örömét nem követte az alkotók lelkesedése.”

Még nincs ereje hozzálátni az új eszmrendszer felépítéséhez a dogmák romjain, de nem sülyed tehetetlenségbe sem: bogozni kezdi az összekuszált fogalmak szálát, ahol tudja. Ezekben az években lesz gondolatai sine qua non-ja a realizmus eszménye. Elégedetlen kora új regényirodalmával, melyben a szerkezeti trükköket tartja legemlékeztetesebbeknek. Gúnyosan beszél az action gratuite-ről, amely annyira hozzátartozott a műfajhoz, hogy azonnal kiközösítették a jólnevelt regényhősök sorából, ha valaki okkal cselekedett. Ő, aki olyan szenvedéllyel elemmezte az új regényírói törekvéseket, most barokkosan burjánzóan látja Proust és Joyce elemző regényét, s a *Háború és béke*ben fedezi fel „az örök, szilárd nyugvópontot”, az igazi regényt, amelynek hatásán nem rontott a tovasuhanó idő. Balzac és Hardy példáját idézi s felfedezi az új amerikai realistákat.

Bizonyos, hogy a modern próza irányok tanulása éppúgy kifejeződött ebben az új esztétikai értékelésben, mint a megbomlott kor írójának vágya a tiszta, szilárd, értelmes

világ után. Egyelőre azonban az új irányú tájékozódásnak láthatóbb jele a mindenféle koncepciótól való *tartózkodás*, mint a megsejtett új összefüggések megfogalmazása. Többször idézett előszavában ő maga is beszél ilyesméről: a meghiggadással együttjár — írja — „az áthajlás a tételektől a megfigyelésekhez”. Egyre növekvő rezignációval mindinkább a részletek, az árnyalatok felé fordul. Még legátfogóbb gondolatát, a realizmus követelését is főképpen „műhelyproblémák” elemzésével támasztja alá: a realista és romantikus „túlzás” különbségével foglalkozik, s újra és újra visszatér ahhoz a felismeréshez, hogy az új regény a tények lenyűgöző tömegéből, a részletek fullasztó bőségéből születhet meg. Kétségtelen: a nagy összefüggésekre figyelő kritikához mérve ez az elemzőmód megtorpanás, a régi magabiztosság mellett kiábrándulás, rezignáció. De éppen a magyar irodalom története bizonyítja, hogy lehet életmű, amelyet a „megtorpanás” lendít előre, s hogy a kiábrándultság, a rezignáció sokszor több alkotóerőt hordoz, mint a magabizó följeny.

Ha híres cikkét, a *Portré és tablót* elolvassuk, túl is léphetünk a következtetéseken. Itt egymás mellett faláljuk az új összefüggések kutatásának igényét és a dogmáiból kiábrándult kritikus vonzódását a részletek felé. A Sainte-Beuve-i portré híve most a „tabló” módszerével kísérletezik: jobban izgatja a környezet, a háttér, mint a lélek, az apró jellemző tények halmaza, mint a nagy szimbolikus tett, a társadalom bonyolult szövvénye, mint az egén. Értékes, úttörő munkák jelzik az új módszer sikerét: a *Magyar századvég*, vagy a *Magyar viktoriánusok* aligha születhetett volna meg a portré formájában.

De ennél az utóbbi példánál újra meg kell állnunk. Igaz, a *Magyar viktoriánusok* ragyogó részletekkel lep meg bennünket, bizonyító adatok tömegére támaszkodik arról a korról szólva, amelyről alig volt mondanivalója a kor irodalomtörténetirőinek. De ugyanakkor elsősorban a doktrínék erőfeszítéseire figyel benne az író, akaratlanul is rokonszenvenvel kísérve törekvéseiket, melyekkel rendet, értelmet akartak vinni a zűrzavarba. A konzervatív eszmények némelyike tehát még mindig ott kísért Halász Gábor gondolatai mögött.

Az új átfogó gondolat hiánya máshol is megbosszulja magát a kötetben. József Attila igazi irodalomtörténeti jelentőségét például a meghiggadt Halász Gábor sem ismerte fel. Mindvégig csak a „belső” forradalmárt látta a magyar proletárköltőben: „Nem az élete volt elviselhetetlen, csak a róla magában kiformált, szegényítő, kínzó gondolatok... Képzete mérgezte meg ifjúságát, nem a valódi viszontagságok... Az igazi szegénység-

get nem lehet kiheverni, nem gazdasági, hanem lélekállapot... Fél és gyönyörködik még a sivárságban is; ami azon felül van, csak idegesítő esetlegesség, mint életének zilált, külső történései, vagy gyermeki makacssággal megkaparintott s el nem hagyható játékszer, mint a világnézet és a harc az eszméért.” S még 1942-ben is ehhez a magyarázathoz tér vissza makacsul: „A nyomorúság több számára földi hatalmasságok hibájánál; végzetes eleve-elrendeltséget érez benne másfajtajú, más alkatú emberek ölmos letörtetését, holt vidékek dermesztő lehelletét, valami ősi romlás, saját maga tárgyaltan, megfoghatatlan, de vérebe ivódott bűnéét”.

Maga mögött hagyott dogmái azonban már csak kísérteti tudják. Valami termékeny elégedetlenség feszül benne. Továbbjutni! — írja egyik utolsó tanulmánya élé. Csalódottan végez seregszemlét az újabb nemzedékek fölött: mindenütt csak a régi, a bevált fogadja. S ő, a klasszikus mértéktartás, fegyelem s énkorlátozás híve a be nem tett várakozás keserőségével sürgeti a költőt, aki botránkoztatni tud. Nincs még új eszmerendszere, elégedetlenségéből fakadó elégedetlenségeit olykor régi eszményeihez igyekszik igazítani. Sok vélt értéket maga mögött hagyott s bizonytalanul tekintett a jövőbe, de mindig volt ereje, kedve, bátorsága az újra-kezdéshez, a kísérlethez.

*

Halász Gábor tanulmányírói stílusát könnyű jellemezni. Ő maga fogalmazta meg azt a stíluseszmenyt, amely leginkább illik egész kritikus egyéniségéhez: „Az igazi pontosság nem a helytálló szó, hanem a helytálló fogalom.”

*

Hogy ezt az áttekintést megtehettük, a Magvető gyűjteményes kötetének köszönhetjük: Az *értelem keresése* csak pillanatfelvétel lehetett, a folyóiratokban szétszórt írások csupán a közeli kortársakkal sejtették meg az összefüggő képet. Az irodalomtörténetés a *Válogatott írások* szerkesztését is innen, a minél teljesebb megismerés lehetőségei felől ítélni meg, s legfeljebb mohóságát árulhatja el: szeretne fölbbet kapni a kritikus Halász Gábor terméséből, szeretné itt olvasni a Graham Greene-, Hemingway-recenziót, hogy minél pontosabban láthassa az új realizmus-eszmeny kialakulását stb. De azt is tudja, hogy ezzel már a második kötet kiadását sürgeti. Valóban: Halász Gábor igen sok írása vitára ingerel, de mindig közelebb visz a kor irodalmának megértéséhez. Termékeny és termékenyítő elme volt.

Véber Károly a legteljesebben igyekezett kihasználni a „válogatott írások” szerkesztőjének a lehetőségeit. Fel lehetne talán vetni,

hogy nem tisztázta eléggé a kötet jellegét, s végül is megállt félúton az irodalomtörténeti dokumentum és a jólszabott kritika-kötet között. De ez az aggályunk azonnal eltűnik, mihielyt felismerjük, hogy Halász Gábor minden gondja korunk gondja is: a szerkesztőnek itt egyszerre kell szolgálnia az irodalomtörténetet és az élő irodalmi életet. Ezért örülünk a kötet gazdagságának s Kozocsa Sándor bibliográfiájának, mely bemutatja

Halász Gábor egész irodalmi munkásságát addig is, míg a teljes életmű kiadásának ideje el nem jön.

A szerkesztő utószava részletes, alapos. Kár, hogy Véber nem tudta megoldani az utószóíró dilemmáját, s megértő igyekezete helyenként mentegető tételekbe torkollik.

Bodnár György

SZABOLCSI MIKLÓS: KÖLTÉSZET ÉS KORSZERŰSÉG

Bp. 1959. Magvető K. 267 l.

Ez a tanulmány- és cikkgyűjtemény szórványosan már a 40-es évek végéről, 50-es évek elejéről s középről tartalmaz egyes darabokat, de gazdagabbik fele az 1957—58—59. évből való. A tanulmányoknak két góca alakult ki, az egyik József Attila életműve, másik a mai kor költészete körül, mutatva, hogy irodalomtörténész-kritikussal állunk szemben, aki figyelmét eddig napjaink új jelenségei mellett a két világháború közötti korszak irodalmának központi alakjára irányozta. Szabolcsi neve ma már teljességgel elválaszthatatlan a József Attila kutatásoktól. A kritikai kiadás sajtó alá rendezése — mindazzal a szerteágazó, önmegtagadó részletmunkával együtt, amelyet ez jelent — első állomása volt egy nagyratörő irodalomtörténeti vállalkozásnak. A második stációt — néhány jelentős József Attila tanulmányt — itt látjuk, ebben a kötetben. A betetőző fokozat, a legnagyobb magyar proletárköltőnek, s egyik legnagyobb nemzeti költőnek s korának monografikus feldolgozása még hátra van — de a jelek szerint nem fog soká várakozni magára. Ha Szabolcsi egyebet nem csinál az elmúlt tíz-tizenkét év alatt, ezzel is emlékezetes munkát végez, olyan feladatot teljesít, amellyel írók, olvasók és kritikusok tudatát, a jelen irodalmának alakulását nagy mértékben befolyásolja.

Ő azonban nem elégedett meg ennyivel, hanem kisebb-nagyobb megszakításokkal az egész időszakban azon buzgólkodott, hogy szervezői, szerkesztői munkával még közvetlenebbül kivége részét napjaink irodalmának formálásából, hogy kritikus tollával szolgálja az új irodalom, a szocialista magyar költészet ügyét. Mennyiségileg nem is olyan sok — körülbelül száz lapra menő — amit ebből a kritikai munkásságból érdemesnek látott kötetbe gyűjteni, s nincs a kritikai dolgozatok közt talán egyetlen olyan sem, amely nagyobb terjedelmével vonná magára a figyelmét. „Elaprózta” magát Szabolcsi ezekben az években? Lehet így is mondani. Nem saj-

nálta idejét és erejét a régebbi és az új irodalom *szolgálatától* — a szervezés, szerkesztés, buzdítás és kritika napi feladataitól, s a hirtelen reagálás ösztöne, a gyors segítés szándéka talán hátrébe nyomta íróasztalán a nagyobb terveket. De éppen így emelkedett ezekben az években nemcsak jelentős irodalomtörténészé, hanem irodalmi szervezővé, kritikussá is, komolyszavú alakjává annak a kritikus derékhadnak, amely egyre következetesebben, egyre bővülő tapasztalatok birtokában, egyre szilárduló elvi biztonsággal képviseli nálunk a marxizmus irodalmi esztétikáját.

A *József Attila* című tanulmány egy francia nyelvű válogatás elé készült, idegen olvasók tájékoztatására, akik a magyar irodalom viszonyaival nem ismerősek. Ilyen körülmények közt a pályakép felrajzolásával a józsef-attilai költészet kimagasló eredményeinek felvillantásával — s mindezt Szabolcsi kitűnően végzi el — a feladat sikeresen megoldottnak tekinthető. A tanulmány szerzője, ahol teheti, túlmegy e kényszerű határokon, s igyekszik némi fényt vetni a nagy proletárköltő fejlődésének ellentmondásaira is, főleg a freudizmus szerepére a költő világnézetében. De hazai közönség számára írva, bizonyára ennél is jelentősen tovább ment volna. Révai József két tanulmánya óta — amely a lényeges pontokon egybehangzik Szabolcsi eredményeivel — világosan látni, hol tapintathatók ki legbiztosabban a világnézeti és művészi ellentmondások gyökerei, s nyilvánvaló, hogy ezekről a jövőben egyre több szó fog esni. Eddig József Attila proletárköltői és nemzeti költői „státusá”-nak tisztázásáért, elismertetéséért kellett fáradozniuk szakembereinknek — most, miután ez megdönthetetlennek tekinthető, soron következhet ennek a költészetnek az eddiginél sokkal pontosabb, árnyaltabb értelmezése. Szabolcsi igen helyesen hangsúlyozza költőnk gondolati igényességét, méltán tekinti József Attilát a magyar filozófiai költészet jelentős, sok

tekintetben úttörő képviselőjének, s méltán utal ő is, Révai is a józsefattilai költészet bonyolultságára, amelyben századunk legteljesebb költői és gondolati irányzatai találkoznak össze. Az ilyesfajta találkozásokból azonban nem minden esetben, még egy nagy költő esetében sem jön létre mindig magasabb szintézis, hanem esetleg csak a különféle elemek nyugtalanító-reveláló egymásmellettsége. Fokozza a helyzet bonyolultságát a költő Szabolcsi által is érintett lelki betegsége, amely a halál előtti években különösen elmélyült. A szkizofréniára hajlamos tudat sajátos képzet-kapcsolásait és képalkotásait még akkor sem szabad figyelmen kívül hagyunk, ha igen helyesen, nem vagyunk hajlandók a józsefattilai költészetet egy pillanatra sem a klinikák hatáskörébe utalni, mert mindvégig meggyőződen sugárzik belőle a koherens értelem, a valódi összefüggéseket megvilágító tudat fénye.

De van ebben a költészetben, s különösen bizonyos helyein és bizonyos korszakaiban jócskán bonyolultság, feloldható — s talán itt-ott a műértelmezés szokványos eszközeivel feloldhatatlan is. A *hetedik* című vers példája bizonyítja, hogy a legerőteljesebbnek tartott mű is egyszerűen megvilágosodhat, ha előkerül a költőnek rá vonatkozó magyarázata, a merész hézagokat kitöltő ön-interpretációja. De ilyesmi hiányában az irodalomtörténésznek, az esztétikusnak kell elvégeznie a sokszor reménytelennek látszó interpretációs feladatot. Van-e ilyen feladatra hivatottabb József Attila esetében Szabolcsinál, aki ma ennek a költészetnek egészét és részleteit, a korhoz, a költő életéhez, egyéniségéhez vezető szárait a legalaposabban ismeri? Művek interpretációjában igen jól bevált módszer a korrelációk megteremtése a magyarázatra váró nehéz részek és az életmű más, analóg részletei, valamint az egész életműben kifejeződő nagy tendenciák között. A József Attila-interpretációknak még sok feladatot kell tisztáznunk, sok „nehéz hely”-et megoldaniuk.

Miért mondjuk el mindezt Szabolcsi könyvét olvasva? Azért, mert egyrészt képesnek érezzük őt ilyen feladatok megoldására, másrészt viszont az eddigiekben mintha bizonyos húzódozást érelnénk nála a nehéz helyek és kényes pontok kérdéséről. Kifűnő az az elemzés, amelyet Szabolcsi kutatásainak még viszonylag kezdeti stádiumában, 1947-ben adott a *Falu* című versről — de felmerül a kérdés, miért nem követték ezt további műelemzések, miért nem vágott bele József Attila későbbi korszakainak nagy verseibe, amelyek bőven nyújtják a meghökkenés, tehát az interpretálás alkalmait? Biztosak vagyunk benne, hogy Szabolcsi valójában nem húzódozik ettől a feladattól, hogy nagyon sok mondanivalója halmozódott föl

kutatásai során ezen a téren, de ha mostani szerény megjegyzésünkkel elősegítjük, hogy minél előbb — esetleges félelmedényeivel, feltevéseivel is — lépjen nyilvánosság elé, és segítsen hozzá bennünket e hatalmas költészet jobb, árnyaltabb megértéséhez — elértük célunkat.

Újszerű kísérlet a *József Attila, Derkovic Gyula, Bartók Béla* című tanulmány, kísérlet arra, hogy a két világháború közötti korszak legnagyobb költőjének, legnagyobb zeneszerzőjének és egyik kiemelkedő festőjének életművében megmutassa a tanulmány írója az érintkező pontokat, s az érintkezésekkel szomszédos eltéréseket. Kísérlet ez egy korszak szellemi életének egységében való szemléletére, amelyet természetesen rendkívül megnehezít, hogy szellemi életünk a jelzett korban egyáltalán nem volt egységes és koordinált. (Bizonyos hosszabb-rövidebb ideig tartó szövetkezésekre, amelyek az irodalom s a különböző művészeti ágak között jöttek létre, hivatkozik azért Szabolcsi, s ezeket az utalásokat talán még szaporítani is lehetett volna, különösen, ha a főváros mellett a vidéket is számításba veszi a tanulmányíró, s felemlíti pl. a debreceni Ady Társaságot, ahol rököntőrekvessé írók, képzőművészek és zenészek kooperációja valósult meg.) Szabolcsi igen jól szervezi egységbe szerteágazó anyagát, filológiai apparátusa megbízható, s kritikai éleslátásban, jó felismerésekben sincs hiány. Öröm látni azt a biztonságot, amellyel az irodalomtörténész és irodalmi kritikus a képzőművészet és a zene tartalmi-formai kérdéseiben, sajátos problémái közt eligazodik.

A „*Nemzett József Áron*” című cikk egy izgalmas kalandról számol be. Az irodalomtörténet kutatójának mindig kivételes pillanatot, ha új adatra bukkan, amelynek birtokában korábbi tévedést igazíthat helyre. Az ilyesfajta „nyomozás” akkor is magával sodró, ha könyvtárak, Jevéltárak szűk birodalmában zajlik le. Szabolcsi, mikor arra vállalkozott, hogy József Attila apjának „titkát” megfejtse, a holt anyakönyvek után az élő embereket is vallatóra fogta, találkozott néhai József Áron Romániában élő második feleségével, látta József Attila béna féltéstvérét. Szabolcsi erdélyi utazása óta tudjuk, hogy József Áron Romániában fejezte be életét, két héttel költő-fia halála előtt. A ketészakadt család tagjai alig tudtak valamit egymásról. De a kiigazított életrajzi adatnál is fontosabb, ami egy munkáscsalád sorsáról itt kiderült — tovább mélyült, sötétedett az a kép, amelyet József Attila családi környezetéről eddig ismertünk.

A kötet második részéből két tanulmány emelkedik ki, az egyik Szabó Lőrinc műfordításairól, a másik Weöres Sándor költészetéről szól. Szabolcsi Szabó Lőrinc fordítói

válogatásáról, módszeréről és megoldásairól írva igen lényeges megállapításokat tesz a költő világnézetére és művészetére vonatkozólag, igen hitelesen rajzolja meg e „zaklatott, támadóan magányos” egyéniséget. Nem egyes zavakban, hanem a szabólörinci versfordítás töredezettségében, ideges hangvételében, túlhajtott enjambement-jaiban éri tetten az egyénítés és modernizálás mozzanatait, ugyanakkor némelyeket talán meg is lep, hogy Szabó Lőrinc nyelvhasználatát enyhén konzervatívnak jellemzi. Talán egyedül a rímelésre utaló megjegyzése nem egészen találó. Szerinte Szabó Lőrinc olykor „nemcsak tompítottan szürke rímeket használ, hanem határozottan gyengéket és ügyetleneket is . . .” A tanulmányíró nagyon jól tudja, e ponton mégis elmulasztotta kellőleg számításba venni, hogy a magyar rímelésben éppen Szabó Lőrinc és Illyés fellépésével jelentős változás ment végbe, teljes jogú rímmé lépett elő a halvány asszonánc és a diszszonánc, s a „rossz” rím fogalmi köre nagyon összeszűkült. Nem szabad azt sem felednünk, amit Kardos László szokott hangsúlyozni verstani, rímtani fejtegetéseiben: egy rím jó vagy rossz voltát elszigetelten, pusztán a hangzás alapján nem lehet eldönteni, mert valamely rím létjogosultságába a kifejezendő tartalomnak és a versbeli környezetnek is erős beleszólása van. Persze helyes, ha Szabolcsi az eredetivel való egybevetés alapján megállapítja egy-egy Szabó Lőrinc rím inadekvát voltát, de nem szabad elfelejteni, hogy a költő a rímelésben is „modernizált”, s ha stílusa konzervatív színezettel volt modern, ritmikája és rímhasználat, azt hiszem, számot tarthatott a jelző nélküli modernség rangjára.

Tévedés ne essék, Szabolcsi világosan látja és megmutatja Szabó Lőrinc műfordítói teljesítményének rendkívüli jelentőségét, s abban is egyetérthetünk vele, hogy nem tartja mindenestül követendő példaképnek. Ahogy konklúzióképp mondja: „el kell érni a színvonalát, de tovább is kell haladni már; megtanulni mindazt, amit ő tudott, és elhagyni mindent, ami esetleges és nem folytatható.”

A Weöresről szóló tanulmányt éppúgy nem nélkülözheti majd az ezután jövő kritika, mint a Szabó Lőrinc fordításait tárgyalót. Szabolcsi rendkívül finoman, nagy filozófiai és esztétikai biztonsággal határozza meg a Weöres-féle irracionáliszmus mibenlétét, a Weöres-mitoszok eredetét és funkcióját, s igen találóan mutatja meg a relativizmus mögött megbúvó támadó élt, Weöres szembe-helyezkedését a társadalmi fejlődéssel, költészetének embernélküli, dehumanizált filozófiai lényegét.

De megmutatja az érem másik oldalát is, nem azért, mert ez így szokás, hanem mivel az egyszerű-másrészlet módszere — mint más

helyen hangsúlyozza — meggyőződése szerint hasznos, jó módszer, amelyet maga igyekszik mindenütt elvszerűen alkalmazni. S szól e lényegileg ember- és valóságellenes költészet realitás-értékeiről, rendkívüli formagazdagságáról, a weöresi hang megejtő bájáról, illetve filozófikus pátozszáról és komolyságáról. E kivételes tehetségű költő helyzete Szabolcsi szerint végeredményében tragikus: „nemcsak azért, mert a világot tragikusnak látja, hanem azért is, mert szerepe és álláspontja elszigetelt az emberektől, távol tartja a történelem igazi erőitől, s tragikus, kietlen magányra kárhoztatja.”

Fiatalabb költőink közül külön tanulmány szól Simon Istvánról és Juhász Ferencről. Az *Óda a repüléshez* című Juhász kötetéről írva Szabolcsi egy-két helyen rátapint arra az ellentmondásra, amely csak a későbbi Juhász versekben bontakozik ki teljesen: a humanisztikus szemléletű költő vonzódására az iszonyat és pusztulás apokaliptikus látomásai iránt. Csak sajnálhatjuk, hogy Juhász gyűjteményes kötetét, *A tenyészlet országát* Szabolcsi nem bírálta — újabb lírai költészetünk számos problémájának felfedezésére, megválaszolására adott volna ez lehetőséget.

Szabolcsi egyébként következetesen kereste az alkalmat, hogy a fiatalokról, a legfiatalabbakról szólhasson. Három antológiáról, az 1952-es *Új termésről*, az 1958-as *Tizenöt költőről* és az ugyancsak 1958-as *Tűztáncról* írt bírálati pontosan jelzik azokat a törekvéseket és visszahanyatlásokat, amelyek az új líra útját, a szocialista költészet „utánpótlás”-ának kialakulását az elmúlt évtizedben jellemezték. Az *Új termés* jobbra szocialista törekvésű költőitől még a „gondolati magaslat” igényét kéri számon, a *Tizenöt költőnél* már „az intellektuális hang, az átgondolt szerkesztés, a bonyolultabb gondolat” jelenlétét konstatálja, de ugyanakkor azt is meg kell állapítania, hogy ezek a fiatal költők 1956 nyomán nagy válság korszakát élik, alapvető rosszérzés és otthontalanság úrhodik el rajtuk, s legtöbbször teljesen hiányzik az újítás szándéka. A *Tűztánc* kötetnek viszont szemléleti korszerűségét emeli ki, újdonságát témakörben és szocialista tudatosságban, a gondolatiság elmélyülését, de ugyanakkor nyomatékkal hívja föl a figyelmet némely kifejezésbeli, formai veszélyekre: az izmusok divatának elharapódzására, a formafegyelem fellazulására, bizonyos nagyhangúság és indokolatlan góg jelentkezésére.

A kötet anyaga néhány „irodalomtörténeti” kérdéssel zárul — valójában ezek is rendkívül aktuális problémákat vetnek föl. Szabolcsi szót emel az újabb írói életrajzok szenzációhajszata, a beteges és meghökentető iránti vonzalma ellen, a népi írók vitája

kapcsán fölhívja a figyelmet az urbánus előjelű polgári-liberális törekvések elnéző túlbecsülésének veszélyére, s végül tömören fölvezolja a két háború közötti magyar proletár-irodalom kutatásának programját. Ezeket az írásokat is észlelés, lendület, a feladatok gyors áttekintésének képessége jellemzi — egy aktív szellem aktivizáló, lelkesítő tevékenységének vagyunk itt szemtanúi.

S néhány részletellenvetésünk után mi kerül még a mérleg másik serpenyőjébe, az elismeréssel, dicsérettel szemben levő oldalra? Hogyan kell megvonnunk az egyrészt-másrészt egyenlegét Szabolcsi ese-

tében? Azt kell megemlítenünk, amit cikünk elején menteni-magyarítani próbáltunk: a kitűnő képességek, a nagyszerű felkészültség, a kiváló gyakorlati és elméleti iskolázottság eddig még nem hozott létre, igazán nagyszabású kritikai vagy irodalomtörténeti művet. A nagyobb szabású vállalkozások teljesítését várjuk Szabolcsitól, aki nemzedékünknek, a negyvenéveseknek tudományos szervező munkában, kritikában, irodalomtörténetírásban máris egyik vezető alakja.

Kéry László

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: ÍRÓK, FESTŐK, TUDÓSOK

Tanulmányok magyar kortársokról. 1—2. köt. Gyűjtötte, sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Réz Pál. Bp. 1958. Szépirodalmi K. 369; 426.

Mintegy hetven folyóiratot és napilapot bűvárolt át Réz Pál kötetben még meg nem jelent Kosztolányi-írások után kutatva, még megháromszorozhatta a poszthumusz sorozatban kiadott, Illyés Gyula szerkesztette Kortársak I. anyagát.

Tárgyas műfajról van szó, de az író úgy vall másokról, úgy rajzol arcképet vagy ismert művet, hogy közben maga sosem marad háttérben, sőt nemegyszer a kritikusról tudunk meg többet és fontosabbat, mint témájáról. Ezzel nem csökken az írások jelentősége. Mert nem biztos, hogy még sokan kíváncsiak pl. Jászay-Horváth Elemér versikéire, bizonyára Kosztolányi is érezte, hogy nem mondhat róluk sokat, ezért elmélkedett e téma ürügyén inkább némely esztétikai kérdésekről, vallomásszerűen; és éppen emiatt érdemes elolvasni a „kritikát”.

Kosztolányi rendkívül mozgékonyan alkalmazkodik témáihoz. Ez az alkalmazkodás nagyobb mérvű, mint amilyet szorosabb értelemben vett kritikus megengedhet magának. A műnek szinte csak azokat a pontjait keresi, amelyekkel azonosulhat. Azonban megállapításai, véleményei relatív voltáról és értékéről maga is meg van győződve. Egyik cikkében azt mondja Bródyról, hogy ő hozta írodalmunkba a francia naturalizmust, a másikon viszont tagadja, hogy naturalista lenne. Sokszor elnéző és gyöngéd csekély értékkel szemben, máskor meg szembekerül kiemelkedő tehetséggel.

Hogyan lehetséges ez? Hiszen ahhoz nem fér kétség, hogy Kosztolányi ízlése kiválóan művelt, írói dolgokban mindig igényes, önmagával szemben szigorú. Szemlélete csak részben volt alkalmas az ítélkezésre. „Csak ítélkezni nem szabad — írta egyhelyt — és állást foglalni. Mert ha valami igaz, az ellenkezője talán még igazabb.”

Ennek törvényszerű következménye, hogy alig írt a szó szorosabb értelmében vett kritikát. Az ítélkezésről általában lemond, magképűségnek tartja és értelmetlen, haszontalan dolognak. A szépet mindig igyekszik elválasztani a rúttól, az esztétikailag értékeset az értéktelentől, de a jót a rossztól, a társadalmilag hasznosat a károsót nem; eszmékben nem hitt — legfeljebb a műveltség, a művészet eszméjében —, a társadalom mélyén egymásnak feszülő erők küzdelmét nem értette, a pártos állásfoglalásban a művészet lealacsonyítását látta. Az író függetlenségének hamis illúziójában élt. Pályája végső szakaszában ugyan nem egyszer ironikusan nyilatkozott erről is; Osvátra emlékezve mély egyetértéssel mondja: „Sokszor emlegette tréfásan és komolyan, hogy most igazán szabad az író, miután nincs se közönsége, se tekintélye, se kenyerre...” De illúziója korábban sem jelentett hermetikus elzárkózást a társadalom életétől, sőt állandó érdeklődéssel fordult — novellái tanúsítják legjobban — a hétköznapi egyszerű emberei felé, mély együttérzéssel ábrázolta keserveiket, embertelenül eseménytelen, szürke életüket. Csak és kizárólag a valóság tényei érdekelték. Szeme nem a nagy összefüggéseket kereste, hanem a konkrétumokat, a jelenségeket. Füst Milánról írva fejtegeti 1922-ben „Olcsó képzelet az, mely a túlvilágot titkosabbnak tartja ennél a világnál, a szellemeket érdekesebbeknek a mindennapi embereknél.” Írói látása csak az átélhetőt fogadta magába. A lélektani hitelesség olyan törvénye művészetének, amely alól egy pillanatra sem vonta ki magát. A részvéten, emberi jószágon alapuló magatartása azonban nem nő odáig, hogy az egyes jelenségek társadalmi-politikai összefüggéseit is megértse, és éles világnézeti konzekvenciákat vonjon le. Végső soron ez

határozza meg kritikus szemléletének és módszerének a jellegét is.

Irjuk le, jellemezzük közelebbről ezt a módszert. És persze az eredményt, a kritikákat. Kosztolányi színvonal-igénye sohasem csökkent, ebből a szempontból nem tett különbséget műfajok között. Művészi munkának vallotta az újságcikk vagy recenzió elkészítését is. Az alkotó művész munkál tanulmányaiiban, amelyek élénk, finom arányú impresszionista képek. Tanulmányainak formakultúrája együtt fejlődik szépprózájával. Amikor az *Esti Kornél* és a *Tengerszem* fölülmúlhatatlanul megformált novelláit írja, ugyanez a művészi szemlélet, a kifejezés érett biztonsága, bravúros szerkesztő technikája, minden földatit fölényes megoldására képes nyelvi ereje van ott író társairól készített portréiban is. A „kritikus” Kosztolányi arcáról hiányzik minden zord vonás. A barátságos megértő szándékot ritkán váltja fel szenvedélyes elutasítás, ellenérző indulat. Ha mégis, akkor erős szubjektív tényezők is szerepet játszanak a hang magasra emelésében. Kosztolányi törekvése nem a hűvös mérlegelésre, elbírálásra irányul, hanem a mű, méginkább az alkotó megértésére, a belső titkok invenciózus föltárására, és ezen az úton az alkotó egyéniségének és a mű sajátosságának a minél szemléletesebb jellemzésére, művészi eszközöket is igénybe vevő leírására. A bemutatás, a jellemzés a szándéka, ezért az ő jellegzetes „kritikája” mindig portrészertű. Nyúlfarknyi írásaiban is arcéleket villant fel. A szépíró tolla alól kerülnek ki tanulmányai is, sohasem a szokványos értekező prózát műveli. A könyv, amelyet éppen kezébe vesz, „csak” téma számára, amely *alkotásra* nyújt alkalmat. Ezért érdekesek, élvezhetők azok az írásai is, amelyeket esetleg fejszóvalva olvasunk. Csalogat jó érzéssel, máskor ellentmondásra ingerel: azaz föltétlenül érdeklődést kelt.

Hogyan közelíti meg az író, akit bemutat? Szubjektív kapcsolatot teremt vele, személyes élményből, életrajzi mozzanatokból indul ki, vagy a műből kiemelt egy motívumból. Sosem az egész életrajz érdekli, csak egy megvilágító mozzanatot; sosem a művekből összeálló teljes pályakép, hanem az az egyetlen és alapvető élmény, amelyet olvasásuk nyújt. A nagyot mindig a kicsi, az egészet a rész felől közelíti meg. A kritikus Kosztolányi tulajdonképpen ebből a szempontból ugyanazt teszi, amit a szépíró, a novellista. Nem törekszik teljes számbavételre, figyelme sosem extenzív irányú. Nem elemez „alapon”, bonckése csak egyszer vág bele az anyagba, és az így támadt egyetlen részen át próbálja felfedni a mű rejtett titkait, és tovább: az alkotó karaktert.

Szándékából és módszeréből egyaránt következik, hogy nem ad tanácsokat, nem

akar változtatni, nem jelöl meg követendő utat. Csak tudomásul vesz, és jellemzi amit tapasztal. Olykor szinte bámulatos a jóhiszeműsége, a legkisebb művészi teljesítmény előtt is különös tisztelettel álló magatartása. Réz Pál beszél Kosztolányi kritikai elfogulatlanságáról, de egyfajta értelemben nem hiányzik belőle az elfogultság, a literátor elfogultsága, aki a morzsának is örül, és főgondja nem az értékkülönbségek hangsúlyozása, hanem örömeinek a kifejezése. Kikeresi a műből a szépet, magába hasonítja és aztán beszámol élményéről. A művet élményi hatásában ragadja meg; átengedi magát e hatásnak, és aztán megfigyeli az élmény lefolyását. Ezt veti papírra, és az asszociatív kapcsolódásokat. Legtöbb kritikája ilyen élménybeszámoló, élményrajz.

Az élmény azonban két összetevő, a mű és a felfogó, reagáló, szubjektív tudat eredője. És Kosztolányi befogadó képessége, élményképessége bármily széles, tudata még szándékától függetlenül is jelent szűrőt. Ezért az élményre alapozó kritikai módszer sok olyan eredményt szül, amelyet kevésnek, hiányosnak, vagy éppen tévesnek érzünk. Hogy csak egy példára hivatkozzunk: érezte, hogy Móricz művészetében van valami originálisan nagyszerű, sok dicséret szót is leírt róla, de a móríci mű legmélyebb értelmét nem tudta felfogni. És ha tipizálni akarunk: a szűrő marasztaló funkciója ott jelentkezett, ahol közéleti szerepet is vállaló mű vagy alkotó állt előtte; arra volt fogékony, ami az emberről, mint egyénről adott valami újat.

*

De — mint köztudomású — vannak Kosztolányinak éleshangú vitairatai is, amelyekben a szemlélődve elemző magatartást támadó kedv váltja fel. És itt nem csupán hirhéd Ady-pamfletjére, vagy Szabó Dezsővel folytatott vitájára gondolunk. Mőleg korai, 1905—1908-ig írott cikkeinek sűrűn visszatérő problémája az irodalmi megújulás, az irodalmi forradalom kérdése. Egy időre mjntegy nézőszöveget ad ez az eszme az írónak az ítékezéshez is, elismeri, sőt túldicséri a *Nyugat* irodalmi forradalmát előkészítő alkotókat, és bátran, kemény hangon támadja a *Budapesti Szemle* klasszikusait, az akadémikus konzervatívizmust, a népműzeti epigonizmust. De ebben az időben is elhatárolja az irodalmi-szellemi megújulás ügyét a gazdasági-társadalmi struktúra alapvető megváltoztatására irányuló törekvésektől. Átmenetileg fegyvertársa Adynak, aki az irodalmi és politikai forradalom szerves, elválaszthatatlan koncepcióját alakítja ki, azonban már itt is kiviláglik, hogy Kosztolányi egészen más elgondolással lép fel. Átmenetileg vállalja a harctól sem riadó magatartást,

mert jól tudja, hogy az új irány — és személyszerint maga is — csak küzdelem árán juthat érvényesüléshez. Eppen Adyval kapcsolatban mondja 1908-ban: „ő sem lehet el a harc és kard nélkül, amint nálunk *senkisem, aki valamit újat akar* . . .” (Kiemelés tőlem: J. B.) A politikai harcot azonban már ekkor is méltatlannak tartja a szellem embereihez. 1906-ban írta Gyulai Pálról: „ne a politikáját rójuk meg, hanem azt, hogy politizált.” Hasonló nyilatkozatot idézhetnénk még írásai-ból. Ez a felfogás világnézetének egyik leg-szilárdabb sarkpontja, komolyan és követke- vensen élete során sohasem tért el tőle.

Irodalmunk fejlődése és politikai történe- tünk között évszázadokon át szoros kapcsolat alakult ki. Legnagyobb íróink céljai sosem voltak pusztán művésziek, az élet, a társada- lom sorsának alakítóit akartak lenni. Irodal- munknak ez a nemes kollektív-etikai hagyó- mánya a 19. század végére nemzeti provincia- lizmusba, hazafiaskodásba, a haladás silány képmutatásába, a szellem-bélelt március 15-i ódák magyarkodásába fulladt, a közepszerű- ség és epigonizmus hínárjaiba fogva a poli- tikai ihletésű irodalmat. Ez az üres, forma- lista líra egy életre szóló taszítást adott a fiatal Kosztolányinak, azt a téves hitet is táplálva benne, hogy az igazi művészetnek mindenfajta politika egyaránt ártalmára van. Ezt sugallták a nyugati nagy példák is: Gautier-től Baudelaire-en át O. Wildeig mind yallották, hogy a politika árt a művészetnek. Így aztán nem értette meg, hogy a 20. század elejének szellemi mozgalmi szoros összefü- gésben fejlődtek a társadalmi forrongásokkal. Ezért nem értette meg, sőt támadta Ady politikai líráját. Harcolt a magyar irodalom megújításáért, tartalmi fölfrissítéséért, formai gazdagításáért, feudális szellemi kötöttségei fölszámolásáért, hogy az európai polgári iro- dalom színvonalára emelje; alapvető koncepciója azonban az Adyéval szemben merőben esztétikai jellegű, ars poétikáját színvonal- koncepcióból vonja ki, és ezt érvényesíti tanulmányaiban is.

Kosztolányi színvonal-programmal lépett fel. Így lett — Babits szavaival — az írói mesterség hőse.

*

Nyilvános kritikai működésének előz- ményei, egyben a fölismert nagy hivatásra való tudatos felkészülésnek első tanulságos és izgalmas dokumentumai levelezésében, min- denekelőtt Babits-csal és Juhász Gyulával folytatott levelezésében található. Babits is, Kosztolányi is elsősorban világirodalmi tanulmányokkal készül a magyar megújítá- sára, ez a tanulmány alakítja ki bennük a mértéket, a színvonal és minőség igényét. Azt az igényt, amelyet Kosztolányi 1905-ben kezdődő kritikusai működésében szembeszegez

a megmerevedett nemzeti klasszicizmus köl- tői-írói gyakorlatával.

Mint tudjuk, Kosztolányi pályájának elvi- eszmei vonala azonban nem mutat egyenes, töretlen fejlődést. Indulásakor eszmei tekin- tetben is van jelentős „helyzeti energiája”, amely a továbbiakkal a korviszonyokkal, történeti szakaszokkal való érintkezésben, kölcsönhatásban csökken vagy növekszik. Úgy tűnik, mintha a fiatal Kosztolányi bizo- nyos értelemben többre készült volna, mint amit beváltott; mintha addig, amíg Ady óriássá nem magasodott a maga vátesz-szere- pében, tőle sem lett volna teljesen idegen a költői munka értelmének némileg hasonló felfogása. Hite és lendülete azonban néhány éven belül korlátozódott.

Pályájának legnagyobb törése 1919-ben következett be. A Tanácsköztársaság bukása persze törést jelentett az egész magyar szelle- mi életben. Ebben az évben a halott Ady- ról három cikket is közlétesz; ezek egyikében írja, hogy Ady halálával nálunk „egy nagy irodalomtörténeti korszak zárult le, melynek kezdetét 1905-re, a végét pedig 1919-re lehet tenni”. És mi a tartalma ennek a korszaknak? „E tizenennyé év alatt újhodott meg a magyar líra és a régi magyar szellem . . .” Ezzel a korszakkal esik egybe az ő pályájának első szakasza is, a megjelölt tartalom az ő céljait is magában foglalja. E korszakon belül azonban pályájának további periódusai van- nak — ha szoroson csak a kritikai működését nézzük is.

Az első esztendőik kritikáinak egyetlen jelszava: harc az új irodalomért. Szenvedélyes meggyőződés hajtja, amikor éleshangú cikk- ben veszi védelmébe Makait, a modern iro- dalom egyik előfutárát. Bródy Sándort ma- gasztalja, mert a „korhadtt, régi irodalom mellett mindig a finom pszichológiát, az eredetiséget képviselte”. Még Bodnár Zsigmond irodalomtörténeti kísérletét is nagyra tartja, csakhogy annál erőteljesebben támadhasson Beöthyre, aki a maga „tudományos” szem- léletében nacionalizmussal helyettesíti az esz- tétikát. 1906-ban, Bíró Lajosról írván, már diadalmas hangon mondja: a magyar iro- dalom sohasem állt „Európához közelebb, mint ma. Ma benne vagyunk az egész világot át- járó irodalmi áramlat fősodrában.” 1908— 1914 között az újért küzdő hangvételt a bir- tokbakerült magabiztos, éppen ezért már kevésbé harcias hangja váltja fel. A korábban is csak szellemi térre koncentrálóó egyfajta sovány polgári radikalizmus a nyhe libera- lizmussá szelidül. Sőt, mint Szabó György is megállapítja (*Élet és Irodalom* 1958. 51—52.), a liberális mozgalommal sem azonosítja ma- gát teljesen.

A háború második évétől magatartásának új eleme bontakozik ki a kritikák tükrében: a humanista polgár tiltakozása a háborús

őrülettel szemben. Ez a tiltakozás sem válik eléggé aktívvá, de kétségtelen, hogy 1915-től kezdve több cikkében csipkedi vagy támadja a veszedelmesen kóros közszellemet, amely a művészeteket, az irodalmat is megfertőzte. Megállapítja, hogy a hatalom szavával életre hívott háborús költészet se nálunk, se Németországban, se másutt eredeti értéket nem hozott létre. Kiss Józsefet azért dicséri, mert nem harci dalokat ír, „csak énekel a szenvedőkkel és pereg a könnye.” A háború csak a szenvedés hangjaival gazdagíthatja az irodalmat — mondja több cikkében. Ha pozitív nyilatkozatait keressük, ilyen alapvető felismerésével is találkozhatunk; a háborút „régente metafizikai, emberen túl való jelenségnek tartották. Azt mondták: a föld vajúdik . . . Azt írták: a népeknek láza van. Ma lemérjük a lázat. Tudjuk mi okozza. Látjuk — görcsövön át — a háború arany baktériumát . . . A társadalomtudomány és a lélektan . . . megmagyarázza a tömegek tragikumát, az el nem intézett gazdasági problémák alapján . . .” Szembeszáll Ignotusszal is, amikor az a háborút természeti törvénynek mondja. Félti az irodalmat, az egész szellemi életet. Fájdalommal állapítja meg, hogy elvesztett a szellemi élet autonómiája, a művészetközpontú világszemlélet, amelyet ő a legmagasabb rendűnek véli.

Ez a magatartás nem volt elég ahhoz, hogy mély átéléssel vállalja a forradalmat, az ellenforradalom kezdetén pedig teljesen elveszti belső biztonságát, sodortatja magát a változó szelekkel. Módosul kritikái hangvétele is. Korábban szinte kizárólag olyan írókról és könyvekről írt, akik, ill. amelyek valamiképpen az új irodalom fejlődésvonalaiba estek. Most fellazul tematikája. Magatartása a frontok állásáról tudomást alig vevő magányos, különálló esztétáé, vagy a mindenáron megbékélést kereső íróé. Annak a Rákosi Jenőnek is kezet nyújt, aki egyik legádázabb ellenfele volt a századeleji irodalmi forradalomnak is. E korszakának végén támadja meg az Ady-kultuszt, amelyben ismételtelen leszámol a közéleti lírikus-típussal. A maga részéről Ady ellenében akart az Adyénál nem kisebb jelentőségű művet alkotni. Ez a kísérlet természetesen nem járhatott sikerrel.

A kurzussal szembeni elégedetlensége is kialakul azonban elég hamar. Az ellenforradalmi korszakot egészében hanyatlónak látja. Már 1920-ban azt írta Babits Dante-fordításával kapcsolatban, hogy az: „elszegényedett, szomorúan pangó irodalmunknak újabb egyetlen eseménye . . .” Súlyosabb azonban az egy évtizeddel későbbi véleménye, akkor már kész történeti szakaszra tekint vissza. A hanyatló kor kritikáját Osvát Ernőről írván fogalmazza meg legsummasabban: „A szellem és a lélek hét kövér esztendeje

után, melyben munkálkodott, a szellemtelen-ség és lelketlenség hét sovány esztendeje következett el, összezsugorodott arányokkal, kucorgó igényekkel, csonka szabadsággal.” Így látja a *Nyugat* első korszaka és a huszas évtized közötti különbséget. A polgári liberalizmus szocializációs erősen feltámadnak az ellenforradalmi diktatúra viszonyai között. De most is állítja: „merőben közönyös, hogy az elfogultság jobboldali-e vagy baloldali.” Ez a felfogás természetesen nem nyújt megfelelő alapot ahhoz sem, hogy akárcsak szellemi téren is valaminő közvetlen harcot vállaljon az ellen, amit kétségtelenül rossznak lát. A fasizmus előretörése idején is csupán a nyelvvédelemben találja meg azt az — egyébként persze értékes — területet, amelyen harcot vállal. Mindenesetre a huszas évekhez viszonyítva pályájának újabb emelkedése következik be, kritikáiból kihalljuk ezt a hangot már 1930-tól, és nem szűnik meg erősödni haláláig.

*

Kosztolányival olyan írótypus jelentkezett irodalmunkban, amely Nyugaton ugyan már a XIX. században sem volt ismeretlen, nálunk azonban korábban teljesen hiányzott. A típus történeti meghatározottsága adva van. A döntő taszítást a feudalizmus továbbélő szellemi maradványaitól kapják, ezzel állítják szembe a maguk polgári eszményét. Történetileg szükségszerű feladatot teljesítenek, föllépésük tehát lényegileg progresszív. Amikor azonban szemléletüket véglegesen érvényesítik, győzelmet aratnak a retrográd erők fölött, további perspektívájuk nincs. A társadalom fejlődésének szellemi frontján egy régről elmaradt lépést tesznek meg; a továbbhaladásra, az igazán korszerű lépés megtételére azonban már nincs világnézeti potenciáljuk. Elvesztik a társadalmi lendítőerőt, művészetük artisztikussá válik, alkotó energiájuk teljesen az esztétikumra koncentráldik. Irodalmunkban azonban megtörtént a továbblépés a polgári eszménytől is, csak nem Kosztolányi, nem a *Nyugat* „esztéta szárnya” — hanem Ady és Móricz tette meg.

Ha a Kosztolányi-életmű jelentőségét és tanulságait az Adyéhoz mérjük — és kell mérnünk —, megállapíthatjuk gyengeséget, hogy szebb, mint amennyire súlyos; megállapíthatjuk, hogy a kor feladta kérdések közül melyekre próbált válaszolni, és melyek mellett ment el értetlenül. De ami az Adyénál kevesebb, az lehet még mindig sok és őszinte becsülést érdemlő. Sok az irodalomtörténeti előzményekhez viszonyítva; sok, ha meggondoljuk, hogy irodalmunknak a Nyugat megindulásával kibontakozó csodálatos reneszansza nem képzelhető el nélküle. Sok, mert saját színvonal-programját megvalósította.

A tárgyalt műfajban készült írásai — mint már mondtuk — a tematika rendkívüli bőségével, a beleélő és beleérző készség finomságával, találó impresszióival és szépírói eszközeivel tűnnek ki, de elmaradnak pl. Babits tanulmányai mögött mélységben alaposágban és rendszerességben. Babits-i értelemben vett tanulmányt tulajdonképpen nem is írt. Elegáns mozdulattal nyúl témáért, ha tanulmányról van is szó, csakúgy, mint novellái, karcolatai esetében. Nem a feladat vállalásában maximalista, hanem a kifejezésben, a műgondban. Ez a módszer meghatározza tanulmányai jellegét. Ha maga Kosztolányi lenne a recenzense ezeknek az írásoknak, talán ő is azt mondaná: jelentőségüket nem súlyokkal kell mérni.

De ha számoltunk ezzel az alapvető problémával, még mindig érdemes tovább keresni sajátos jelentőségét és egyedülálló értékét. Kosztolányi működése óta kritikát sem lehet úgy írni, mint előtte. Nemcsak a kritikairás *mesterségéből* adhat megbecsülhetetlen leckét. De ha csupán stílusára vetünk egy pillantást, szembe tűnik, hogy esztétikai problémákról ilyen egyszerűen és tisztán, mégis árnyaltan és finoman magyarul még nem írtak. A modern magyar értekező prózának nincs klasszikusabb hagyománya, mint a Kosztolányié. Gazdag és egyszerű, könnyed, mégis nyugodt, kiérett is, friss is. Elmélke-

déseivel is műközelben marad; leíró, plasztikus, érzékeltető elemekben kimeríthetetlen.

*

Réz Pál nagy munkát végzett a két kötet összegyűjtésével és gondozásával. Csak a legszükségesebb jegyzeteket közli, töredékét annak, amennyinek a birtokában van, így is jelentősen hozzájárul a Kosztolányi-filológia megalapozásához. Kár, hogy jelentős terjedelmű utószavában csak szaporította egytel azoknak a Kosztolányiról szóló tanulmányoknak a számát, amelyek sok jó megfigyeléssel és ötlettel járulnak hozzá az igazi Kosztolányi-kép kialakításához, de lényegében nem oldják meg a feladatot. Nem tisztázza megnyugtatóan az alapvető elvi problémákat; mindig igyekszik megkeresni a Kosztolányi számára lehetséges legkedvezőbb beállítást, ennek érdekében egyszer-egyszer retusálni, túlmagyarázni is hajlandó. Több benne a szubjektív elem, mint amennyi az ilyen problematikus kérdés megoldását elősegíthetné. A Kosztolányi-filológiának azonban tovább kell fejlődnie, és ebben Réz Pálra is újabb feladatok várnak, mert sürgősen meg kell alapozni a teljes és igazi Kosztolányi-képet. E munka elvégzése is hozzátartozik ahhoz, hogy megteremtjük a feltételeket századunk első fele irodalomtörténetének a megírásához.

Juhász Béla

ZOLNAI BÉLA: NYELV ÉS STÍLUS

Bp. 1957. Gondolat K. 351 l.

Válságba jutott korszakok gyakran kabalaként ragadnak meg s gyógyulásuk záloga gyanánt emelnek maguk fölé valamely fogalmat. A XX. század első harmadának, mely jellegzetesen válságkorszak volt a polgári társadalomban s a polgári tudományban és művészetben egyaránt, egyik leggyakrabban, legnagyobb hittel hangoztatott, s egyben leginkább mitizált kabalafogalma, illetőleg kabalaszava a *stilus* volt. Ez időre ugyanis, a polgári világ egyetemes válságával, széles körökben, átlagember és átlagművész számára is világossá, sőt élménnyé vált a kornak az a fejlődési igazsága, hogy a hagyományos, az eddigi szemléletmódok alapján az egész életet magába fogadó, egységes kifejezésformák többé már nem jöhetnek létre.

A stílusnak ez a kultusza tehát egyszerre volt következmény és visszahatás. A jelen szorongató zűrzavarának következménye s visszahatás a századfordulóval lezáruló polgári korszakra. Ez a lezáruló korszak, a XIX. sz. második fele, a meggazdagodott és maradvány csontosodott polgárság, s ennek vezető

tudományos és művészi irányzatai: az önhitt, eredményeire gögös, s a részlettörvényeket csakugyan kitűnően föltáró, a törvények szerves összefüggéseit azonban elmellőző, nem is értő pozitívizmus, s a rideg, külsőséges, pénzt és felkészültséget fitogtató historizmus újraalkothatónak, följújthatónak vélte a régi nagy stílusokat; gótikus dómokot, reneszánsz palotákat épített, eposzokat modernizált, s patriarchális családiasságot erőltetett; a stílus külső jegyeit pontosan leírta és lemásolta, a stílus lelkét, a társadalmi felépítés, a szemlélet és a stílus egymást föltételező egységét azonban nem értette. S így, bár az egykori nagy stílusok régebbi elemzői is hagytak ránk kitűnő, megfigyelésekben gazdag munkákat, a szemlélet és stílus összefüggésének, s az egyes művészeti ágak közti stílus-összefüggéseknek szenvedélyes boncolása elsősorban mégis a XX. századi kutatás sajátja lett.

Megtudni, megismerni a hajdani nagy stílusok organizmusának, életszerűségének titkát, s ez ismeret birtokában hozzájuk

méltó, velük egyenrangú, új egyetemes nagy stílust kialakítani, s ezáltal az embert a felbomlott formáknak, — életformáknak is — zűrzavarából kivezetni: ez a vágy hevítette az izmusok, s az útjára induló szellemtörténeti iskola korának vezető szellemeit.

Mit és mennyit, mért ezt és mért ennyit, vagy — ha úgy tetszik, — mért csak ezt és mért csak ennyit sikerült e nagyigényű zán-dékból valóra váltani, arra nézve magyar vonatkozásban érdekes tanulságul szolgálhat Zolnai Béla könyve. Mert e tanulmánykötetnek, amelyben a szerző majd négy évtizedes munkásságából nyújt át az olvasónak tizenkét dolgozatot, első darabjai a 20-as évek elején e stílus kultusz, ez újszerű stílus kutatás virágkorában születtek, s amelyek később keletkeztek, szemlélete javarészt azoknak is ekkor fogantatott. Hiszen, mint ismeretes, a szerző ez új tudományos iránynak, s ezen belül ez újszerű stílus kutatásnak, egyik előharcosa volt nálunk egész pályáján.

A 20-as évek óta azonban a stílus, mint tudományos kategória a stílus kutatás, mint tudományos diszciplína kétségtelenül sokat vesztett fényéből, sőt egyesek előtt szinte gyanús színezetet is nyert. Mindenekelőtt éppen a nyelvi és irodalmi stílus kutatással szemben ébredt fel ilyen hangulat, s éppen a testvértudományok, az irodalomtörténet, s még inkább a pozitív tényekhez és módszerekhez szokott és ragaszkodó nyelvészet részéről.

S ez érthető is volt, hiszen a tudománynak ezt az új területét hamarosan a tényekkel vajmi keveset törődő, tetszetős, szélsőségesen idealista és szubjektívista elméletek tarka bozótja verte föl, s ezek, gyakran tagadhatatlanul szuggesztív hatása alól még oly jeles gondolkodók sem vonhatták ki magukat, mint pl. Huizinga, aki már-már a mitizált *stílust* szinte valamiféle modernizált hegeli Világsszellem egy-egy korszakban való megnyilvánulásaként fogja fel, egy-egy korszak végső magyarázataként tekinti. Nála nem a kor embere teremti a kor stílusát, hanem a kor Stílusa teremti a kor emberét.

Zolnai könyvében azonban, az irányzat ilyenféle elfajulásai ellenére is jelentékeny, mindenkor számba veendő tudományos eredményekre, értékekre talál az olvasó. Magyarázza ezt az a tagadhatatlan tény, hogy a szellemtörténeti iskola józansabb képviselői, az iskola alapvető hibái ellenére is meglehetősen gazdag termést mondhatnak magukénak, s Zolnai szemléletét mindenek előtt éppen bizonyos józanság jellemzi, bizonyos tartózkodás ez elméletek bármelyikének kizárólagos érvényesítésével szemben. A kortárs természetességével, az egyenrangú szabadságával alkalmazza, rostálja és alakítja a nyugat-európai stílus kutatás elméleti nézeteit, szolgálatba állítja őket, de szolgáljuk csak rit-

kán válik. Egykülön dolgozatban ugyan kifejti a maga, ha úgy tetszik, elméletét, de igazában inkább folyton érvényesülő alap-gondolatai vannak, semmint zárt teóriája, inkább határozott magatartása, mint elkötelezettséget jelentő programja.

Péterfynél találunk e tekintetben némiképp hasonló magatartást. Persze, csak e tekintetben, hiszen egészen más egyéniség ő, mint Zolnai: de a teóriák méltánylása és egyben féltése, a teóriákhoz való alkati vonzódás és egyben a teóriáktól való tudatos őrizkedés Zolnainál is az előadás feszültségét, dinamikáját teremti meg: s ez nála azáltal, hogy állandóan ellentétes nézetek szembeállításán át fejt ki felfogását, még fokozódik is.

Ha Zolnai előadásmódorát s vele módszereit egyetlen szóval, valamiféle rögtönzött terminussal kellene megjelölnünk, talán a *diskusszió* szóval jelölhetnénk meg. A *nyelvek harca* c. tanulmányának végére jutva az olvasóban pl. bizvást keletkezhet az a benyomás, hogy ő tulajdonképpen nem egy szokványos, általános nyelvészeti értekezésben mérült el, hanem egy szellemes diskusszió részese, tanúja volt: az érveknek olyan pompás serege vonul föl a német nyelv előnye mellett a franciával szemben, hogy az olvasó már-már készül a németnek nyújtani a koszorút, midőn aztán ugyanolyan érvcsapat sorakozik a német ellen s a francia mellett; úgy, hogy végül aztán az olvasó a szerzővel együtt vonja le az élményhiteles következtetést, hogy az egyes nyelvek mélységesen különböző nemzeti szellemnek a tanúságtévői ugyan, de köztük rangsort fölállítani hiú, értelmetlen, irreális és veszélyes játék volna.

Nem fölvett modor ez a diskusszió, hanem Zolnai egyéniségének, szemléletének mélyéről fakadó tulajdonság. Tetszetős, s talán nem is minden igazság nélkül való volna, magyarázatként azt mondani, hogy Zolnaiban, a magyar tudásban, a század első harmadának német és francia tudományosságáa küzd egymással. Mert Zolnai nyelv és stílus szemléletét csakugyan egy olyan ellentétes áramú póluspár feszíti, amelynek két sarkát egy német s egy francia tudós nevével lehetne legtalálósabban megjelölnünk: Vossler és Bally nevével.

Vossler munkásságát nálunk szinte kezdettől bizonyos ellenérzés kísérte. A magyar szellemtörténeti iskola első nagy nemzedékének elhatározó élménye a német nyelvtudományból még a Wundt-féle lélektani, experimentális, szinte pozitívista módon ténytisztelő irányzat volt. Ehhez, a lélektani és experimentális mozzanaton át, sokkal inkább kapcsolhatóak voltak a genfi iskola tanai, mint a Vossler féle túlságosan is spekulatív történeti konstrukciók.

Vossler ellenfeleinek és híveinek szenvedélyes, majdnem dühödtt küzdelme elcsitult már; művének mai kritikájára azonban, tudtunkkal, még kísérlet sem történt ez ideig. Annyit azonban bizonyosan el kell majd róla ismernünk, hogy a XX. század nyelvészeti gondolkodásának egyik leginspirálóbb egyénisége. Gondolatgazdagsága, ötletbősége, előadásának szuggesztív eleganciája teszik azzá. A nyelvtudomány határainak kiterjesztésében, a nyelvtudomány és egyéb szellemtudományok közeledésében érdemei kétségtelenül igen jelentősek.

Zolnai Vossler-től mindenekelőtt a történetiség követelményét, a történeti elv és a közösségi elv összekapcsolását, a nyelv akció voltának, akarati jellegének tanát vette át, s azt a tételt, hogy minden nyelvi megnyilatkozásban a beszélő egyéniségét, pszichológiai tipusát is érvényesíteni akaró stílusosztón munkál.

A Vossler-iskola magyar tanítványa tehát Zolnai? Egy, a két háború közti stíluskutató törekvéseket összefoglaló dolgozat Zolnai munkásságát csakugyan a Vossler-iskola ismertetésénél veszi számba, némileg talán kevesebb méltánnyal is, az indokoltnál. (Szabolcsi Miklós: *A nyelvészeti stílusvizsgálat XX. századi módszerei*. EPhK. 1946. 66. p.)

Ámde Zolnai vizsgálódásának egyik alapszemponjtául éppen azt tekintette, kezdettől fogva, ami Bally törekvéseinek is sarkalatos eleme: a parole-langue viszonylatában vizsgálni azt, amit a nyelv „kifejezőség” tekintetében minden egyes egyéni nyelvteljesítés során nyer. Vossler túlzó diakroniája Bally túlzó szincroniájában kapott így ellensúlyt, s a túlságig művészi szempontú szemlélet a túlságig nyelvi szempontú szemléletben mérséklést. Ha szívesen idézett és variált fordulata Zolnai könyvének Vossler híres lényegtömörítő címe: *Die Nationalsprachen als Stile*, nem kevésbé kedvenc kifejezése Bally vezérzava: az expressivité sem.

E két fölfogásból egy új önálló harmadik azonban nem született s nem is születethet, oly egymást kizáró alapvetésen nyugszanak azok. Zolnai, mint említettem, munkahipotézisként használja föl ez elméleteket (s mellettük persze másokat is); esorbulásukkal, ellentmondásaikkal kevésbé látszik törődni, megőrzésükre, igazolásukra nem különösebben törekszik. S valóban, ott is a legjobb, ahol konkrét nyelvszertékei, nyelvlélektani, vagy nyelvtörténeti tényeket magyaráz, hogy úgy mondjuk: eklektikusan. Gondoljunk csak az írás és írásjelek problémáját összefoglaló, *Látható nyelv* c. tanulmányára, vagy Ady Paul Verlaine fordításának elemzésére, vagy az idegen szavak kérdését kifejtő kitűnő dolgozatára.

Bizonyos, hogy nem hátrány nélkül való sajtóság ez; egyebek közt azért sem, mert

inkább csak módszerre és ismeretre tanít, termékenyítő szemléletre azonban sokkal kevésbé, vagy éppenséggel alig. Zolnai munkásságát, bár tudományos közvéleményünk mindig igen nagyra becsülte, talán ezért nem kísérte soha szenvedélyes vita, s ezért nem alakult ki körülötte iskola sem.

De van kétségtelenül haszna is ennek a sajtóságnak; a mai olvasó könnyen leválaszthatja a konkrét tényeszerű eredményekről azt, ami csak korszerű, divatos járulék, segéd-eszköz, vagy éppen csak díszítmény volt azokon. Viszont lehetetlen ez az elválasztás, amikor Zolnai konkrét kérdéseknek sokszempontú elemző bemutatása, a különféle elméletek egy-egy konkrét kérdés körül való diszkussziójának józan bemutatása helyett, egyes elméletek, elméleti tételek igazolására törekszik; ilyenkor tanulmánya a mai olvasó számára nem egyszer avultnak s elfogadhatatlannak tetszik. Legjellemzőbb e szempontból kötetének *A magyar stílus* c. darabja. A történeti tipológiának, a nemzetkarakterológiának, az alkatlélektannak a szellemtörténet által olyanannyira kedvelt nézetei, tézisei” sőt közhelyei hol kiinduló tételek, hol végső konklúziók ebben s az ehhez hasonló tanulmányokban, tanulmányrészletekben.

Nem szeretnénk azokat követni, akik irányzatosan kiválasztott s környezetüktől megfosztott mondatokkal érvelnek, mégis ez esetben hosszas elemzéseknél, — mikre nyilván terünk s e tanulmányok sokfélesége következtében módunk sem volna, — egy-két jellemző mondat alighanem jobban rávilágít arra, miről is van itten szó. „... hideg érvelés, értekezés helyett érzelmeket akarok megmozdítani a szavaimmal, tehát magyar tudós vagyok, — olvashatjuk a 19. lapon, s előzménye gyanánt meg ezt: „Nálunk a germán nyelvalkat tudott magyar rokonhangzatokra találni, nem Corneille intellektuális pátosza.” Inkább azt mondhatnám — folytatja később — hogy az igazán magyaros beszéd nem a világosságot szereti, hanem az agyafürtséget, ahol harapófogóval jön ki a szó, és fejtörést okoz... A magyar író eszménye nem az, hogy keveset mondjon sok szóval, hanem az, hogy kevés szóval sokat, minél gazdagabb lelki tartalommal terheset. Ez a gazdagság szükségképpen a logikai alkat rovására megy.” Olvashatunk a kötet ilyen eszmélkedéseiben gyakran „a francia nyelv klasszikus szabályozottságával szemben a német nyelv gotikus sokféleségéről”, a középkori magyar apácáról, akik gotikus szépség-törekvésektől eltelve, ellágyítják a rideg latin racionalitást, a Zrínyi nyelvhasználatában megnyilvánuló nagyúri kényről, az „apolói” és „dionizوسي alkat” különbségeinek nyelvi következményeiről.

A magyar stílus legjellemzőbb vonása

Zolnai végső summázása szerint a német stílus „jelentős [ti. tartalommal, jelentéssel terhes] homályával” s a francia „könnyű világosságával” szemben „a szemléletesség, az életesség, a fantázia teremtőereje, a képes beszéd” (222. lap).

Ne alkalmazzuk e tételt a németre és a franciára, alkalmazzuk csupán a magyarra: vajon az értekező Arany, Ambrus Zoltán, Péterfy Jenő, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály, vagy éppen a példászerűen magyarosnak tekintett Gárdonyi is nem kerül-e kívül e nagyon is szólamzerű, metaforikus meghatározás határán? Zolnai tétele igazolására, az értekező prózát illetően, Szabó Dezsőtől idéz egy részletet. Csakugyan, Szabó Dezső, s a huszas évek expresszionista stílustörekvéseinek közelsége, befolyása jellemzi igen erősen Zolnai felfogását.

Nem szabad azonban említetlenül hagyunk, hogy Zolnai itt olyan kérdésekre kísérelt felelni, amelyekre azóta sem adott elfogadható választ a nyelvtudomány. Tudásunk, kétségtelenül, inkább csak negatív tényekkel gazdagodott ezen a területen. Az mindenestire bizonyos, hogy a nyelvudományban, s ezen belül a stílus kutatásnak ezek a kérdései azok, amelyeknek elfogadható megoldása mindenképp előtti a filozófiai, történetfilozófiai alapvetés helyességétől függ.

A századelőn a művészeti izmusokkal párhuzamosan uralomra jutó szellemtörténeti irányzatok mögött, mint ismeretes, nagyrészt a XX. század első harmadában felújult irracionalista áramlatok állottak. Természetes tehát, hogy Zolnai könyvében is, mint a korszak polgári tudományának más műveiben is, gyakran találkozunk ezeknek az áramlatoknak a hatásával.

Vegyük ennek igazolására az előbbieket mellé még két jellegzetes példát.

Miután a nyelv fogalmát illetően a pozitívista korszak a maga lapos biológikus-mechanikus-technikus magyarázataival csúnyán kudarcot vallott, ezek a szellemtörténeti irányzatok diadalkiáltással mutatták föl a nyelv irracionális, irracionálisnak vélt sajátosságait. „A népies realizmus úttörője, propagátora és első magyarázója — úgymond Gyulaiól Zolnai — meglepő együttérzést mutat nyelvünk irracionális erőivel.” Majd meg így: „Ime, a józan realista Gyulai Pál, aki csodálattal teszi le a kritikuss boncolóeszközeit, bevallva, hogy csak intuitív megérzéssel lehet megközelíteni a bűbajt, a költői nyelv rejtélyeit.”

A második példa, a nyelv „mitoszeremtő” funkcióját érinti. Ez irányzatok tiszteletének és vágyakozásának ugyanis, mint köztudott, egyik fő tárgya a mítosz, a mítoszeremtés volt. Általuk a nyelv nem csupán, sőt gyakran elsősorban nem, mint a racionális közlés eszköze, hanem, mint a mítoszeremtés

anyaga, lehetősége vétetett számba. Zolnai ugyan távolmaradt az irracionizmus e szélsőségeitől, de az még sem kétséges, hogy nyelvszemlélete kialakításában jelentős szerephez jutottak ezek az irracionális elemek. „Ezek azok a szavak, — így beszél pl. a 248. lapon, a finnugor ősi szókincsről értekezve, — amelyekből ma is a magyar lélek szemléletvilága, mítosza fölépül.”

Ezek az elemeken minduntalan világosan átüt mestereinek, mindenképp Vosslernek a hatása. S ez elemek vizsgálatánál látjuk, mennyire kétarcú, kérdéses értékű volt ez a hatás. Mert ugyan a történetiség, a fejlődési és a közösségi elv felé fordította a kutatás figyelmét, de a racionális törvényekre alapozott fejlődés helyébe mitizált fejlődést, a reális történeti társadalmi közösség helyébe mitizált közösséget állított. Zolnai munkásságának, magatartásának legvitathatóbb pontjai, legkevésbé elfogadható eredményei s következtetései ehhez a problémakörhöz kapcsolódnak.

A fejlődési s a közösségi elv alkalmazásának igénye legtöbb nyelvészokortársánál erősebb érzékenységet alakított ki benne az új fejlődmények nyelvi és stílus-, kifejezés- és közlésbeli értéke iránt. A szókincs új elemeinek — a nyelvújítási szavaknak, az idegen szavaknak s minden egyéb származású új szóelemeknek — a védelmét Zolnaihoz hasonló okossággal, meggyőző erővel, szugesztivitással magyarul bizonyosan kevesen mondották el Kazinczy óta. Am az olvasóban joggal támad az a benyomás, hogy a könyvben megnyilatkozó szemléletből és magatartásból hiányzik a biztosíték az új fejlődmények helyes megválogatására és megítélésére.

Mert hiszen az természetesen igaz, hogy minden nyelvi nyilatkozat jellemző erejű stílusjelenség és stílusbeli többletet jelent; csak hogy jelent-e értékbeli többletet is? Nem lazító, paralizáló relativizmus s individualizmus-e minden létrejövőt üdvözölni csak azért, mert létrejött, s jellemző létrehozójára, és minden meglévőt elfogadni, csak azért, mert megvan. Ezt a mindent befogadó magatartást, amely a „mindenható nyelv” [Zolnai kifejezése] folytonos újrászületését rajongó áhitattal figyelni, s organizmusának vitális erejétől megigézve mitizálja azt, az olvasó joggal vélheti a modern polgári irodalom Élet-mítosztól ihletett s az ugyan-csak relativizmusra és individualizmusra hajló költői magatartás tudományos párjának. (Egyáltalán, mintha mutatkoznék Zolnai munkásságában olyanféle hajlam, amely a nyelvfejlődés fő tendenciái közül inkább csak az újulás és differenciálódás fontosságával, jogosultságával számol, a megőrzés és egységesülés nem kevésbé fontos és jogosult tendenciáival viszont alig.)

S amint az új alakulatok megítélésében, éppen úgy az egyéni írói és a közösségi stílusok értelmezésében is ez az irracionális fejlődési és közösségi elv a legfőbb forrása annak, hogy valódi történeti, s történeti-társadalmi alapú lélektani magyarázatok helyett gyakran a tipológia s karakterológia magyarázataival kell megelégednünk. S a valódi történetiség e hiánya az oka annak is, hogy az ellentétes érvek diszkussiója csak disszkussió marad (pl. az új fejlődmények kérdésében) s nem emelkedik ellentéteket feloldó dialektikává.

S ha ezek ellenére Zolnai ítélete egyes konkrét esetekben, részkérdésekben többnyire helyes, azt említett józan mértéktartása mellett annak a finomérzékenységu izlésnek köszönheti, amelyet széles ismeretanyagának és művészi élményvilágának összegyűjtése folyamán szerzett. Azt a fiatal nemzedéket, amely ezeket a javarészt folyóiratokban megjelent tanulmányokat most veszi először kezébe, joggal ösztönözheti munkára, önálló kezdeményezésre az ismereteknek ez a bősége, alkalmazásuknak könynyed, fölényes ötletessége, s többnyire mégis tudományos megbízhatósága és komolysága. Nem a magát szakjába falazó tudós laboratóriumi, bonctermi világa éled meg ezeken a lapokon, hanem egy a műveltség egészét befogadni, átélni vágyó tudós egyéniségéé.

Igy sorakozik Zolnai tudós egyéniségének jellemrajzában az új iránti szenvedélyes vonzódás, a nagy befogadókészség, a biztos izlés, a szellemesség, és ötletgazdagság mellé a személyes élményiség, a sokoldalúság, a sokrétűség, vagy ahogyan manapság mondani divat: a komplexség igénye.

S ha e tulajdonságokat felsoroltuk, nem szabad mögöttük észre nem vennünk még egyet, azt, amelyik némiképp ezeknek magyarázata is lehet, s egyben annak a valamelyest izolált helyzetnek is, amelyet Zolnai a literátorok és nyelvészek magyar köztársaságában elfoglalt. Egy nemzedékkel ugyan fiatalabb, mint a századelőn indult nagy tudósnemzedék de ugyanaz az erős liberális és haladni, újulni vágyó szellem hatotta át őt is, mint azokat. Gombocz munkásságának lezárulása után azonban, mintha valamelyes megtorpanás, az új grammatikusokig visszahúzódo konzervatív hajlam mutatkozott volna a magyar nyelvészet egyes területein. Zolnai hevesége bizonyos kérdéseknek, például a purizmus kérdésének vitásában, alighanem e konzervatív hajlandóság ellenzésének is tekinthető.

Zolnai programcikkében a stílus kutatást a nyelvtudomány körébe utalja, s bizonyára ez is a legelfogadhatóbb álláspont. Munkásságának végső ösztönzője azonban majd mindenütt mégis irodalmi élmény, mindenek előtt pedig az Ady-nemzedékével kezdődő új irodalom megértésének és megértetésének a vágya.

Szerencsés és nálunk sajnálatosan ritka kapcsolódása ez a kétfajta kutató szenvedélynek. Toldy és Gyulai többnyire ugyan még elég érdeket mutatott a nyelvi problémák iránt is, de utódaik, mintha elfeledték volna, hogy a gondolatformálás közege a nyelv, amelynek fejlődése magára a gondolkodásra s az érzelmvilág alakulására is visszahat, s amelynek változása elsőnek tükrözi mindenkor a gondolat újságát, az érzelmi világ átalakulását. Nálunk igazán elevenre talált volna Vossler klasszikus óvása „Während so der Sprachforscher in ständiger Gefahr schwebt zu vergessen, dass das Wesen der Sprache auch dichterisch ist, droht dem Literaturhistoriker die andere Seite des philosophischen Tatbestandes zu entweichen, nämlich, dass das Wesen der Dichtung sprachlich ist.” (Geist und Kultur in der Sprache, Heidelberg, 1925. 259. l.) Horváth János ugyan művei közül legtöbbször a nyelvi elemzésnek is mintaszerű példáját adta, de ezek olyan mértékben simulnak bele az irodalomtörténeti célú munka szövetébe, olyan mértékben rendelődnek alá az irodalomtörténeti célnak, hogy sajátosan stílustörténeti kutatások elindítóivá kevéssé válhattak.

S korábban Négyesy kitűnő kísérletet tett ugyanennek a kettős érdeklődésnek a fölkelésére, de hatása inkább csak az irodalomban, Babits és Kosztolányi élénk nyelvi érdeklődésében mutatkozott, semmint a két testvértudományban.

Négyesy azonban még inkább a régi iskolához tartozott, s így Zolnainak nemcsak az a szerep jutott, hogy ennek a meg-megszakadó sornak folytatója legyen, hanem az is, hogy közvetítse az új európai stílus kutató áramlatokat. Mindenekelőtt azt a felfogást, amelynek Goethe egyik öregkori, Zelterhez intézett szentenciája kitűnő mottója lehetne: „Das Denken über ein Kunstwerk ist eine schöne Sache, der Beifall aber muss vorausgehen, und das Urteil folgen.” Az elemzés alapkövetelménye, hogy az elemző a művet szülő élményt reprodukálja, mégpedig vele azonosulva — mit Beifall — s a mű valamennyi elemét ennek az élménynek az alapján létrejövő, önálló, zárt stílus szintézis részeként magyarázza.

Zolnai nézeteinek és eredményeinek, illetőleg az általa közvetített nézeteknek és eredményeknek egy része ugyan átment már a köztudatba, de azért az újrainduló stílus kutatásnak ma is nyújt tanulságot bőven. S a szakkérdéseken túl nyújt a fiatal nemzedékeknek más tanulságokat is ez a kötet. Aki pl. elolvasta belőle a *Nyelvek harca* c. tanulmányt, jó leckét vett a maga nyelve, a maga népe, s más nyelvek és népek egyenlő becsülését illetően.

Németh G. Béla

CSANDA SÁNDOR: MAGYAR—SZLOVÁK KULTURÁLIS KAPCSOLATOK

Bratislava, 1959. Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 414 (10) 1. 18 t.

A népek barátsága annál erősebb és megbonthatatlanabb, minél közelebb állnak egymáshoz gazdasági érdekeik, társadalmi törekvéseik, politikai célkitűzéseik. De a jelenben gyökerező érdekazonosságon kívül van még egy igen fontos, az összetartozás érzését erősítő tényező is ez a közös múlt, az együtt átélt örömeik, szenvedések, a közös harcok emlékei, amelyek a rokonszenv melegségével telítik az együvé tartozás tudatát. Ezért van nagy jelentősége — éppen a jelen szempontjából — annak, hogy felkutatassuk, a történelemmél lett események szövevényéből kibogozzuk az együttműködés, az összetartozás múltbeli tényeit. Erre vállalkozott Csanda Sándor könyve is, amely fontos hozzájárulás a magyar és a szlovák nép baráti kapcsolatainak elmélyítéséhez.

Csanda könyve antológia, a közel ezeréves magyar—szlovák érintkezés, kölcsönhatás és a kölcsönös megértésre irányuló erőfeszítések dokumentumainak a gyűjteménye. A szerző közvetlen célja kettős: a két nép barátságát tükröző szépirodalmi olvasni valót adni a tanulóifjúság kezébe és a forrásanyag, naplórészletek, levelek, a legfontosabb tények összegyűjtésével és közzétételével segítséget nyújtani a tanítók oktató és nevelő munkájához. A könyv tehát elsősorban pedagógiai célokat szolgál, segédkönyv a szlovákiai magyar nyelvű iskolák 9—11. évfolyamai számára, jelentősége azonban túlmutat az iskolai élet keretein: tartalmánál, jellegénél fogva joggal tart számot mindazoknak az érdeklődésére, akiknek szívügye barátságunk északi szomszédunkhoz.

A pedagógiai cél határozta meg a könyv anyagának válogatási szempontjait. A szerző a csehszlovákiai magyar ifjúság szocialista szellemű nevelését kívánja előmozdítani s éppen ezért közös múltunknak azokat a mozzanatait, tényeit választja csak ki, amelyeket egyenes vonal köt össze a szocialista jellel s ennek mintegy előzményei, előjékai. Ez a válogatási elv anélkül, hogy elhallgatná a kapcsolatok árnyoldalait (ezekre a bevezetőben és az egyes fejezetekhez adott összefoglalókban gyakran történik utalás), meggyőzően sugalmazza a haladó múlt és szocializmust építő napjaink szerves, logikus összefüggését.

Csanda terjedelmes könyve 26 fejezetben foglalja össze a magyar—szlovák kulturális kapcsolatok dokumentumait, I. István korától kezdve napjainkig. A közel ezer évet átölelő és a gondos szelektálás ellenére is hatalmas anyag műfaji és tematikai gazdagságát, sokféleségét a szlovák—magyar barátság következetesen kifejezésre jutó gondolata

foglalja össze egységes egésszé. Az adatok, tények tömkelegében való eligazodást szolgálják a fejezetek előtt olvasható összefoglalások, továbbá az egyes szemelvényeket kísérő gazdag jegyzetanyag művekről, írókról, történelmi eseményekről.

A történelmi áttekintés azt mutatja — és Csanda könyve is arról győzi meg az olvasót —, hogy a magyar—szlovák kulturális érintkezés és kapcsolatok útja három jól elhatárolható szakaszra oszlik.

Az első szakaszban — a legrégebb időkől a XVIII. sz. végéig — tulajdonképpen a szó szoros értelmében nem is kapcsolatról kell beszélünk, ha ez utóbbin — mai szóhasználat szerint — tudatos, határozott célokat követő és magasabb érdekeket szemmel tartó baráti törekvéseket s ezeket kifejezésre juttató irodalmi munkásságot értünk. A feudalizmus évszázadaiban a közös történelmi megpróbáltatások, a török és a német elleni harc, a jobbágyélet élményei tükröződnek mind a két nép irodalmában. Természetes, hogy a közös téma, a közös hősök, tehát a mondanivaló azonossága tömegével hozta létre a párhuzamosságokat, megfeleléseket. S a mindennapi együttélés, a nemzeti elkülönítést nem ismerő életmód és az azonos fejlődési szint kedvezett a kifejezési formák szabad kölcsönzésének is, nem beszélve a témák, sőt egyes alkotások teljes egészében való átvételéről, idegen nyelvre való átírásáról, mint azt Szilágyi és Hajmási széphistóriájának változatai igazolják. Mindez ösztönös folyamat eredménye, a szellemi termékek spontán cseréje az adott történelmi és társadalmi körülmények között. Ilyennek kell felfognunk Csanda könyvében pl. a Hunyadiakról, a jobbágyeletről szóló népköltési anyagot és a kurucok gazdagon képviselt szlovák költészetét is.

A szorosán értelmezett kulturális kapcsolatokra — Csanda könyvének tanúsága szerint — a XIX. sz. elején került sor, s keletkezésük összefügg a polgári átalakulás erőteljesebb megindulásával, a burzsoá nemzetnévelés kezdeteivel nálunk és szomszédainknál. A polgári nemzetnévelés viszont — a nemzeti hovatartozásra közömbösen tekintő rendi tagozódás helyett — a közös nyelvet beszélők szorosabb összetartozását, következként a más ajkúaktól való elkülönülését eredményezi. Ez az elkülönülés, szembenállás a polgári nacionalizmus ideológiájában nyer megfogalmazást, amely már keletkezése pillanatában ellentmondásosan jelentkezik: a nemzeti erő kibontakozását segítő, haladást szolgáló pozitív elemek mellett a más népek elnyomására irányuló törekvésektől terhes. Ezért jelentkeznek már a polgári

átalakulás kezdetén nálunk is olyan tendenciák, amelyek a szlovákok háttérbe szorítását célozzák. Csanda könyve világosan mutatja: a szorosan értelmezett kulturális kapcsolatok magyarok és szlovákok között akkor kezdődnek, amikor — a polgári nemzeté válás hatására — az eltávolodás kezdődik. Éppen az eltávolodás, a szembekerülés tényeinek és veszélyeinek felismerése alapján tudatosodik a legjobbban a kapcsolatok szükségessége. Ettől kezdve a fejlődő nemzeti kultúra fokozatosan kétfelé válik. Kialakul a haladó eszméket következetesen képviselő, s így az elszigetelődési tendenciák irányával ellentétes demokratikus vonal s a másik, az uralkodó osztályok érdekeit kiszolgáló, a nemzeti elzárkózást és szembenállást, az uralmi törekvéseket támogató vonal. Csanda antológiájának egyik fő tanulsága, hogy a magyar—szlovák barátság ügyét következetesen mindig a demokratikus eszmékért harcoló írók, tudósok, politikusok szolgálták nálunk is és a szlovákoknál is. Végső soron a két nép kulturális kapcsolatainak története a magyar és a szlovák demokratikus művelődés fejlődésének a története.

E gazdag tartalmú könyv bőven szolgáltat erre bizonyítékot. A XIX. sz. elején fiatalon elhunyt, tehetséges Samuel Rožnay az első a szlovákok között, aki Kisfaludy Sándor Himfy-verseit német nyelvre fordította s „nemzeti előítélet nélkül mint esztéta és költő nyúlt az egykorú magyar költészethez” (i. m. 154. l.). A szlovák felvilágosodás nagy alakja, Anton Bernolák, ötnyelvű szótárának (szlovák — cseh — latin — német — magyar) szlovák—magyar részét külön kiadásban jelentette meg, kifejezetten azzal a céllal — amint ezt a szerzőnek magyar nyelven is megfogalmazott előszava mondja — hogy a két nép barátságát „békességet szerző követ módjára” előmozdítsa, mert „a nyelvek különbsége... embert az embertől elidegeníti” (i. m. 156. l.). Érvei között már utalás történik a nemzeti elnyomás kezdeti jelenségeire is. Szükségesnek látta a szlovák—magyar szótár összeállítását, mert „az 1792-ik esztendőbeli Országgyűlésnek hetedik cikkelye szerint a magyar nyelv ezen országban a közhivataloknak elnyerésére mint főképpen való nyelv parancsoltatott, és ugyanezért ezt Magyarorszában lakozó más nemzeteknek tanulni szükséges” (im. 157. l.). Ján Chalupka, a szlovák színpadi irodalom megalapítója a XIX. sz. első felében, magyar nyelvű vig-játékot is írt, amelyet azután átdolgozott szlovák változatra is. Az átdolgozás magyar és szlovák szereplői és a darab eszmei mondanivalója tagadó válasz a kor erősödő magyar nacionalizmusára. Miska, a magyar legény és Sabinka szerelmében és házasságában a szerző a két nép barátságát, egymásra-

utaltságát és békés egyetértését juttatja kifejezésre.

De sorolni lehetne még hosszan a példákat Csanda könyvéből, a XIX. sz. nagy nekilendüléseket és keserű tapasztalatokat felmutató évtizedeinek dokumentumait, a századforduló és a két világháború közti időszak közeledési törekvéseit, nálunk is a szlovákoknál is: mind azt bizonyítja, hogy a két nép barátságát itt is, ott is a haladó, demokratikus kultúra művelői szorgalmazták. Ezt mutatja Sárosi Gyula és a szlovák anyanyelvű Haan Lajos barátsága és harca a magyar és a szlovák fiatalok együttműködéséért az eperjesi kollégiumban, Eötvös József *Egy tót leány az Alföldön* c. elbeszélése, Széchenyi István demokratikus álláspontja a nemzetiségi kérdésben, (amellyel megnyerte Jan Kollár bizalmát is), Gáspár Imre és Andrej Sládkovič mélyen emberi kapcsolata, Jókai Mór figyelmeztetése *A magyar Chauvinok* c. cikkében, a Mocsáry Lajos és Andrej Kmet' megható barátságának emléket állító szemelvény stb. Ennek a demokratikus vonalnak fényes szakaszát alkotja Pavol Országh — Hviezdoslav Petőfit, Aranyt és Madáchot tolmácsoló munkássága és versben kifejezett baráti kézfogása a *Magyar jakobinus data* költőjével. Így vonultatja fel az antológia sorban — egy-egy verset, fordítást, tanulmány-részletet közölve — azokat az írókat, költőket és a kultúra más munkásait is, akik a két háború közti időben, — szemben a nacionalizmus áradatával — szívükön viselték a két nép barátságának az ügyét. A magyarok közül József Attila, Győri Dezső, Vozári Dezső, Sziklay László, Szalatnai Rezső, Mártonvölgyi László, a másik oldalon E. B. Lukáč, Št. Krémery, P. Bezruč, Jiří Wolker, Jaroslav Hašek, Peter Jilemnický írásai követik egymást a könyv lapjain, jelölve a kapcsolatok terjedelmének és mélységének változásait.

Már ekkor, a két háború között új elemmel gazdagodik a magyar—szlovák kulturális együttműködés. József Attila Jiří Wolkert fordítja, ami a cseh és a magyar szocialista líra találkozását jelenti. Peter Jilemnický levelében (i. m. 333. l.) pedig — a csehszlovák—magyar kulturális közeledésről — először nyer megfogalmazást az a gondolat, hogy a szorosabb kapcsolatokhoz „egy nemzetközi kulturális-politikai egyezmény”-re volna szükség a két ország között, ennek a feltétele pedig Magyarország és Csehszlovákia együttműködése gazdasági téren és a nemzetközi politikában. Új mozzanat a forradalmi munkásosztály írójának a kor szükségletei szerint megfogalmazott véleménye, amely már a felszabadulás utáni idők felé mutat, ugyanúgy, ahogy a Sarló 1931. évi kongresszusán Július Fučík és a fadovi diáktáborban a magyar fiatalok nevében felszólaló

Balogh Edgár is a jövő szocialista viszonyai között látta megvalósíthatónak a két nép tartós és őszinte barátságát.

A magyar—szlovák kulturális kapcsolatok történetének harmadik szakasza a felszabadulással kezdődik. De míg az előző korszak kapcsolatai jórészt ellenséges légkörben működő, haladó egyének, kis csoportok erőfeszítéseiből születtek, a szocializmus útjára lépett két baráti nép kulturális értékeinek cseréje már az új társadalmi rend lényegéből fakad s intézményesen, programszerűen folyik. Úgy, ahogy P. Jilemnický, Július Fučík és Balogh Edgár fentebb említett megnyilatkozásai követelték. A művek kölcsönös fordítása most is fontos szerepet játszik olyan mértékben, amilyenre azelőtt nem volt példa. Az alapvetően új mégsém ebben van, hanem abban a szemléletben, írói magatartásban, amely a felszabadulás utáni kapcsolatok bemutatató fejezet verseiből és egyéb írásokból kiviláglik. (Lásd Ctibor Štítnický, Ján Poničan, Iván Mojík, Ján Kostra, Földéak János, Ozsvald Árpád stb. verseit.) Ez teszi természetessé azt is, hogy a tudomány képviselői, egyetemi professzorok is feladatuknak tekintik a magyar irodalom kérdéseivel való foglalkozást. (Milan Pišút: Petőfi versei Ján Smrek fordításában, i. m. 373. l., Július Dolanský: A magyar irodalom jelentősége a szlovák irodalomban, i. m. 389. l.)

A dokumentumok kiválogatása, az antológia összeállítása hozzáértő, szakavatott kéz munkája. A szerző nem törekedett teljességre, jó érzékkel általában azokat a műveket, megnyilatkozásokat gyűjtötte össze könyvében, amelyek jellemzőek keletkezésük körülményeire, a korra s azon belül az együttműködési törekvések tartalmára, jellegére és e törekvések képviselőire is. Néhány megjegyzéssel mégis szeretnénk a szerző segítségére lenni, hogy azokat az újabb kiadásnál figyelembe vehesse.

Az anyag csoportosításánál és az arányok megállapításánál egyes esetekben nagyobb teret kellett volna a kapcsolatok olyan munkásainak biztosítani, akiknek tevékenysége az adott korszakban kiemelkedő volt. Hviezdoslav fordítói ténykedése és érdeklődése irodalmunk iránt pl. sokkal nagyobb arányú és mélyebb volt annál, ahogy ezt az antológia tükrözi. Az ő művészi tolmácsolásában számos Arany- és Petőfi-vers, továbbá *Az ember tragédiája* teljes egészében fellelhető a Slovenské pohľady századeleji évfolyamaiban. Miért nem nyújt ezekből az antológia többet? A két háború közti kapcsolatok dokumentumai közül nem volna szabad hiányoznia E. B. Lukáč tanulmányának, amely a magyar—szlovák kulturális együttműködés emlékeztes és jelentős dokumentumában, az 1943-ban kiadott *Na brehu čiernych vod* c. lírai antológiában olvasható.

E kifogás hangoztatására kettős okunk is van. 1918 és 1945 között E. B. Lukáč a magyar—szlovák közeledés egyengetői között az élvonalban harcolt. Másrészt említett és hiányolt tanulmányában az együttműködés és kulturális csere teljes programját fejtette ki annak a haladó polgári koncepciónak az alapján, amely akkor a kapcsolatok ápolásának — az adott politikai viszonyok között megtört — formáit jellemezte. Štefan Krémery is jelentősebb szerepet játszott irodalmunk propagálása terén annál, mint sem hogy megelégedhetnénk nevének egyszerű megemlékezésével, egyetlen Ady-fordításával és annak a megállapításával, hogy „Hivezdoslavhoz hasonlóan magyarul is verselt” (i. m. 301. l.). Ady Endre és a szlovák irodalom kapcsolata külön fejezetet kapott az antológiában, de az itt olvasható szemelvények együtt véve sem adnak egészen hű képet arról, mit jelentett Ady a szlovákok számára. Úgy véljük, az utaláson túl indokolt lett volna E. B. Lukáč tanulmányából, az *Ady és a dekadenciából* legalább mutatásban közölni egy-két részletet. Jelentőségét nemcsak az mutatja, hogy az egyetem doktori disszertációnak fogadta el annakidején, sokkal inkább az a széles visszhang, amelyet szlovák irodalmi körökben kiváltott. Szép E. B. Lukáč magyar nyelven írt cikke, (*Ady Endre a szlovák irodalomban*, i. m. 302. l.), de Lukáč felkészültségét és szeretetét, sőt rajongását Ady költészete iránt e cikk helyett jobban dokumentálta volna a *Vmladých srdciach* címen három kiadásban is megjelent Ady-kötetének alapos bevezető tanulmánya. Rudo Uhlár dolgozatának (i. m. 308. l.) tudományos értékei sem változtatnak azon a tényen, hogy vele szemben E. B. Lukáč játszott összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepet és szerzett maradandó érdemeket Ady és a modern magyar irodalom népszerűsítése és általában a magyar—szlovák kulturális együttműködés ápolása terén a két világháború között.

Mostohán bánik Csanda antológiája a szlovák líra két jelentős képviselőjével, Ján Smrek-kel és Valentin Beniak-kal is. Igaz, Milan Pišút alapos cikke Smrek Petőfijéről megtalálható a gyűjteményben (i. m. 373. l.), de miért nem kapunk legalább egy-egy versfordítást a valóban nagy hozzájárulással tolmácsoló Petőfi-, Ady- és József Attila-kötetekből? A lírai fordítás-irodalomban a magyar költők tolmácsolása terén a felszabadulás óta senki sem múlta felül Ján Smrekt a szlovákoknál, akár a mennyiséget, akár a művészi színvonalat nézzük. Valentin Beniak neve is csak felsorolásként szerepel az Ady-fordítók között (i. m. 302. l.), holott mint a magyarul tudó idősebb nemzedék tagja a felszabadulás előtt is a közeledés híve volt, s nemcsak Ady-t tolmácsolta, hanem érdeklődése kiterjedt a modern magyar líra

egészére. Összegyűjtött fordításai 1957-ben jelentek meg egy szép kiállítású, közel 500 lapos kötetben (Csanda könyve erre csak egy lábjegyzetben hívja fel a figyelmet), amely Ady Endre, Babits Mihály, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, József Attila és Illyés Gyula nagyszámú versét tartalmazza, nagyszerű tolmácsolásban. E több, mint 230 fordítás közül egy-kettőnek helyet kellett volna adni az antológiában.

Az antológia szépirodalmi anyaga között olvasható értekező jellegű írások színvonalasan egészítik ki a könyv mondanivalóját, de Barsi Imre cikkét (Gondolatok egy Móricz-level olvasásakor, i. m. 322. l.) ki lehetett volna hagyni az első három bekezdés kivételével. Ami ugyanis ezek után következik, sem Móriczról nem mond újat, sem a kapcsolatok körébe nem tartozik. (Nem beszélve arról, hogy egy apró, de szemetszűrő hibával kevesebb volna: a Betyár főhőse, Avar Jani háromizben is Avar Jóska néven szerepel.) Helyesebb lett volna talán magát a Móricz-levelet közölni. Szily Imre *Anton Straka* c. írását (i. m. 324. l.) igényesebben kellett volna elkészíteni: ebben a változatban keverednek a tanulmány és a riport műfaji sajátosságai s ez zavaróan hat az olvasóra. Straka munkássága nem érdemelt volna-e meg teljesebb, alaposabb feldolgozást?

A XXIII. fejezet bevezetőjében téves az az állítás, hogy Vladimir Roy még Ady életében fordította a magyar költő verseit. Az első szlovák Ady fordító St. Kréméry volt, aki a Živena 1916. évfolyamában tette közzé *A vár jehér asszonya* és az *Álmodik a nyomor* c. verseket. Nem lehet egészen egyetérteni Milan Pišut megállapításával sem, mely szerint Hviezdoslav megértette volna a nála egész nemzedékkel fiatalabb Ady költészetét (i. m. 374. l.). Valóban megértette a *Magyar jakobinus dalá-t*, Adynak a nemzeti-ségi kérdésben vallott demokratikus nézeteit, de költészetének újszerűségét, modern művészi eszközeit, költészete egészét nem értette meg, távol esett ízlésétől. (Vö. Sziklay László: *Tallózás csehszlovákiai levéltárakban*. ItK 1957. 4. sz.)

A kötetben összegyűjtött gazdag anyag elrendezése, fejezetek szerinti csoportosítása nem kis gondot okozott a szerzőnek. Innen van az, hogy a könyv külső szerkezeti felépítésében az egyetlen következetesen érvényesülő elv a történeti sorrend. Az egyes fejezetek kialakításánál azonban már keverednek a szempontok. Egyszer az azonos témakör, vagy irodalmi műfaj, máskor egy-egy fontosabb történelmi dátum, mozgalom, vagy valamely kiemelkedő szerepet játszó író, tudós neve adja a fejezet címét. Ez zavaróan hat, megnehezíti az áttekintést, eltorzíthatja az olvasók arányérzékét. Azt a látszatot keltheti, mintha egyes személyek

szerepe — akár a legnagyobbaké is — arányait és hatását tekintve, a magyar—szlovák kulturális kapcsolatok történetében ugyanolyan jelentős volna, mint a tömegmozgalmaké, vagy a nagy történelmi változásoké. Helyesebb lett volna talán a nagy társadalmi változásokhoz (feudalizmus, polgári fejlődés, a szocializmus építése) igazodva, három főfejezetre osztani az anyagot, és ezen belül tagolni azután differenciáltabban. Az ilyen csoportosítás — a főfejezetek elé írt összefoglalók segítségével — jobban kidomborította volna az összefüggéseket és megkönnyítette volna a történeti áttekintést. Furcsának tartjuk, hogy két különálló, egyenrangú fejezetben tárgyalja a könyv a csehszlovák—magyar kulturális kapcsolatokat a két világháború között, valamint a szlovákiai magyar írók közvetítő szerepét, holott ez utóbbiak között egy sincs, akinek ilyen irányú munkássága ne a két világháború közötti időszakra esnék. Miért kellett Anton Straká-tól elszakítani kedves gyermekét, a *Cseh és szlovák költők antológiájá-t*? Ugyancsak indokolatlan kiemelni a két világháború közötti időszakot tárgyaló fejezetből Ady Endre és a szlovák irodalom kapcsolatát, hiszen e kapcsolat szempontjából elsősorban nem Ady személye a fontos, hanem utóélete, költészetének szlovák visszhangja. Ez pedig már az 1918 utáni évtizedekre tartozik. *A magyar jakobinus dalá-t* azonban a XXI. fejezetben Hviezdoslav Ady-hoz írott verse mellett látnánk a helyén.

A magyar—szlovák kulturális kapcsolatok hasznos, időszerű, úttörő munka. Hatalmas tényanyagával, meggyőző érvelésével, szépirodalmi szemelvényeinek szuggesztív hatásával jelentős eszköz a múlt örökségéként még mindig fellelhető nacionalizmus elleni harcban, nemcsak a tanulóifjúság, hanem a felnőttek körében is. Didaktikai és ismeretterjesztő funkciója mellett tudományos szempontból is értékes és hasznos. Ilyen összefoglaló munka északi szomszédainkhoz fűződő kulturális kapcsolatainkról ez ideig nem jelent meg. Külön értéke a könyvnek a kuruckori kapcsolatokkal foglalkozó fejezet, amely Csanda Sándor egyéni kutatómunkájának eredményeiből is sokat merít. Egyebek között itt jelennek meg először nyomtatásban a *Války a rebelie Františka Rákocziho II.*, a *Rakoci jest dostal*, valamint a szerző által felfedezett *za trema horami* kezdetű szlovák kuruc-dalok. ●

Önkéntelenül ide kívánczok a kérdés: Nem volna-e időszerű hasonló kiadványban összegyűjteni és feldolgozni a román és délszláv szomszédainkhoz fűződő kapcsolataink történetének dokumentumait is?

Csukás István

KEMÉNY JÁNOS ÖNÉLETÍRÁSA ÉS VÁLOGATOTT LEVELEI

Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva
Bp. 1959. Szépirodalmi K. 441 l. 18. t. (Magyar Századok).

Kemény János emlékirata több mint száz évvel ezelőtt, 1856-ban látott utoljára napvilágot Szalay László gondozásában; leveleiből és egyéb iratainak egész anyagából tervszerűen válogatott szemelvények mindmáig nem jelentek meg. Így a V. Windisch Éva körültekintő munkájával elkészült jelen gyűjteményt komoly nyereségként kell üdvözölnünk irodalomtörténeti forráskiadványaink sorában. Növeli ilyenmód használhatóságát az is, hogy közli Kemény János bakcsiszerzárú rabságában írt *Gileád Balsamuma* c. művének (RMK. I. 947.) előljáró beszédét és e kötet egyik imádságát. Az irodalomtörténet kutatója egyébként a válogatás egyik érdemének éppen azt tartja, hogy Kemény János írói munkásságának minden ágára kiterjed, az elbeszélőt éppúgy bemutatja, mint a vallásos elmélkedőt, a bizalmas magánlevelek szerzője mellett a hivatalos kiáltványok fogalmazóját is. A XVII. század gazdag, erővel teljes nyelve, szép retorikus stílusa egy kiemelkedő egyéniség önkifejezésének eszköze lesz, s a bevezetés Zrínyi-párhuzamát a magunk részéről nemcsak az eszmék, hanem olykor a stílus oldaláról is indokoltnak tartjuk. Kemény János nem rendelkezik akkora írói erővel, mint a *Török djum* szerzője, de tragikus sorsának, nagyszabású férfias egyéniségének írásos megnyilatkozásai nem egyszer fiatalabb kortársa, Zrínyi Miklós mellé emelik.

Kemény János, mint a bevezetés kifejti, a kortársak és a közvetlen utódok részéről roppant ellentétes megítélésben részesült. Céltudatos, kemény akarata, parancsoláshoz szokott természete, s nyilván vagyongyarapító törekvései számos ellenséget szereztek neki, s ezek a kegyetlenség vádjával terhelték meg emlékét. Műveltsége meg sem közelítette Bethlen Miklós európai látókörét, magas kultúráját, politikai tisztánlátását, amikor azonban érezte, hogy a nemzet megmaradása érdekében a végsőkre is el kell szánnia magát, ezt félelem nélkül megtette. Zrínyi Miklós látta meg benne először a tragikus hőst, s a nemzetellenes Habsburg-praktikák áldozatát — azt, amit Gyöngyösi eposz-kísérlete nem tudott bemutatni! — s ha e végső áldozat felől nézzük Kemény János életét, bizonyos egységet és következetességet nem tagadhatunk meg tőle. Kemény neveltetésénél, s életpályája alakulásánál fogva katonának érezte magát, s csakugyan kora legtehetségesebb magyar hadvezérei közé tartozott. Bethlen Gábor táborozásainak „martialis” légkörében nőtt fel, ideálja élete végéig a nagy fejedelem maradt, s a két Rákóczi

már bizonyos lenéző fölényvel szolgálta, hiszen katonai tehetetlenségükről léptenyomon, s többnyire a saját kárával győződhetett meg. Nem volt tudós hadvezér, de a vezetés gyakorlati készsége, s az egyéni vitézség nem kis mértékben sajátja volt. Emellett a szerencse sem igen pártolt el mellőle. A figyelmes olvasó Kemény emlékiratának olvasásakor gyakorta Zrínyi *Vitéz hadnagy*-ának illusztrációit láthatja, noha csaknem bizonyos, hogy ez a kitűnő magyar hadtudományi elmélkedés sohasem jutott el Kemény kezébe. Érthető tehát, hogy ez a hadvezéri önbizalom vállalkozni mert Erdély végromlásának megállítására.

Kemény politikai és katonai pályafutása egyébként I. Rákóczi György uralkodása alatt bontakozott ki, s a fiatal udvaronc, érdekes módon, a Bethlen-hagyomány őrzőjének szerepébe került: a Csáky István-, Bethlen István-, Zólyomi Dávid-féle érdektusák során éppen ő segítette legnyomósabban Rákóczit, mert benne látott legtöbb biztosítékot a bethleni politika folytatására. Rákóczi sohasem hálálta meg Keménynek azt, amit érte tett, — igaz viszont, hogy Kemény sem tudta soha elfogultság nélkül méltányolni Rákóczi politikai vonalvezetését. Mindamellett az öreg Rákóczi jellege nem állana előttünk oly világosan, ha Kemény le nem írta volna maliciózus megjegyzéseit a fejedelem fősvénységéről, gyanakvó természetéről, katonai tehetetlenségéről és prókatori furfangosságáról. Mindez eléggé ismert a kor összefoglaló történeti feldolgozásából, ezek számára Kemény elsőrangú forrás.

Az irodalomtörténetet jobban érdekli Kemény éles megfigyelő készsége és portrérajzoló tehetsége. Bethlen Gábor, Báthori Gábor, Pázmány Péter, Eszterházy Miklós, Péchi Simon, Kassai István, Sennyey István vagy Révai Ferenc mellett a kisebb, de irodalomtörténeti szempontból fontos alakok bemutatása különös figyelmet érdemel. Mily eleven pl. a nagyeszű, de részeges és „sordidus” Ferenczfi Lőrinc, a befolyásos kancelláriai titkár portréja, aki leveles táskájában sajtodarabokat, hagymát, zsemlyét hord, s a piacon vásárolt kappant is oda dugja! (164. l.). Kemény emlékezése nyomán ismerjük Hunyadi Ferenc, a kitűnő humanista orvos és író tréfakedvelő modorát (80. l.). Feljegyzji, hogy Bethlen Gábor lakdalmában udvari bolondok komikus párbaját látta, s ezek egyike egy Cserkesz nevű *hegedős* volt, aki később Bethlen Ferenc szolgálatába lépett, s részegen a Marosba fulladt. Felhívom a figyelmet arra, hogy

Kemény egyik ördögtörténete (172. l.) kétségkívül Bornemisza Pétertől való, s a história anekdotikus továbbképzését mutatja: (Vö. *Ördögi Kisértetek*, 1955. 184; *Post.* III, 536; Nemeskürty 397. l. 49. sz.) — Petk. János kancellár, a költő, „jeles jó hazafiai nevezetes ember” gyanánt szerepel (209. l.). Tömör szókimondásával kitűnő a „murányi Venus” jellemzése és vitézi kalandjainak előadása: „Szécsi Mária, ki azelőtt ifiabb gróf Bethlen István felesége vala, azután Kún István, a rosályi, vötte vala, de azt odahagyá, színnel az is nékünk faveál vala . . ., alattomban Filekből Szécsi Máriával Vesselényi Ferenc tractálván az levet összeszűrték, az asszony mulatásképpen kimenvén, egy erdőben egymással szemben is löttek; s időt s módot végezvén, az hagyott időben Szécsi Mária Illyésházit vendégelvén szolgálival együtt, s minden hozzá tartozókat elrészegítvén, éjjel meghagatá az várát Vesselényivel (s ki tudja ha nem magát is) elegendő népet bocsátván bé. Akkor vötte eszébe az hízelkedő asszonyember szavainak s vendégségeinek gyümölcsét Illyésházi és emberei is, mikor az álomból felráták, s így ő rajta onnan kiadván, az vár asszonyostól, hűségestől tőlünk elesék.” (266. l.) Rákóczi György 1644-es csúfos visszavonulását így jellemzi: „Azonban az ellenség mind közelítvén, mi is nem tanálunk vala Markalf módjára ütközetre való mezőt, csak előbb-előbb alá nyomakodunk vala előttök Rimaszombathoz.” (243. l.).

Az *Önéletírás* részletező visszaemlékezései egyébként nagyobb szenvedély-hullámok nélkül gördülnek előre. A jól folyó elbeszélést olykor igen szép vagy szellemes leírások tarkítják, mint pl. egy lausitzi herceg lakomája („Itt láttuk mi magyarok elsőben olyan asszonyemberi öltözetet, hogy melyek mezítelen, kinyitva légyenek, melyekre ittas is és egyébaránt is igen venerus ember, az szegény Mikó Ferenc sokat ácsorga, de csak század korcómája lón, 112. l.), vagy Radzivil herceg és Lupul vajda leányának pompás menyegzője. Ez a részlet néprajzi szempontból is igen érdekes (293—296. l.).

A bevezetés szerzője helyesen jegyzi meg, hogy Kemény, bár nem tudatos író, mégis az irodalmi hagyomány sodrában mozog: a politikai levél műfajában Bocskai István és Bethlen Gábor örököse, az imádságok, elmélkedő részletek a protestáns egyházi stílus befolyását mutatják. Egyetértünk vele abban is, hogy felbukkan Keménynél a humanizmus történetíróinak hatása, különösen Forgáché a jellemrajzokban; meggyőzőnek véljük az Eszterházy Miklós-párhuzamot is: mindketten a gyakorlati élet és nem a tudományok iskoláját járták. Egy ponton nem osztjuk egészen V. Windisch Eva nézeteit, s ez a barokk kérdése. Szerinte ugyanis ennek a stílusnak a jegyei mutatkoznak meg legvilágosabban Kemény írásaiban (64. l.). Igazi feszültség kevés van az *Önéletírásban* (egyes levelekben talán több!), jóval kevesebb, mint Bethlen Miklós művének záró fejezeteiben; a retorizmus nem kizárólagos barokk sajátosság, az építészeti párhuzamok alkalmazását pedig irodalmi stílusra, nézetünk szerint, nem meggyőző. Az igaz; hogy Kemény nem egyszer zsúfolt, de ez nála többnyire stilisztikai csiszolatlanság, nem Lépes Bálint, Kopcsányi Márton vagy Csúzy Zsigmond művészi, sőt mesterkélthalmazási szándéka. Kemény sokkal egyszerűbb, semhogy igazán barokk lehetne.

A kiadvány bevezető tanulmánya, szöveg-és jegyzetapparátusa mintaszerű, s az olvasó számára minden szükséges tájékoztatást megad, legfeljebb a jegyzetek egymásra utalásában van itt-ott zavar: a 133. lap jegyzete pl. az 54. lap jegyzetére utal, ilyen pedig nincs. Effajta apróságok azonban a leg gondosabb korrektúra mellett is megakadnak, s melyik szerző mondhatja el, hogy levonatait nyugodtan és többször is átjavíthatta? Kemény János válogatott műveinek kötetét a régi magyar irodalom kutatója sokszor és szívesen veszi majd kézbe, amikor a XVII. század magyar világának intimebb részleteiben kíván tájékozódni.

Bán Imre

FÁBIÁN PÁL—SZATHMÁRI ISTVÁN—TERESTYÉNYI FERENC: A MAGYAR STILISZTIKA VÁZLATA

Bp. 1958. Tankönyvkiadó. 298 l. (Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek).

Immár öt éve, hogy a III. Országos Magyar Nyelvészeti kongresszus tanácskozásai Balázs János vitaindító előadásával (A stílus kérdései) s az ahhoz csatlakozó hozzászólásokkal erőteljesen segítették elő a magyar stilisztikai kutatások megszerveződését. Azóta folyóirataink számos idevágó közle-

ményén és nem egy előadásorozat stilisztikai vonatkozású megnyilatkozásán kívül világot látott nemcsak Szathmári István gondosan értékelő könyvészeti összeállítása (*A magyar stilisztikai kutatás eredményei 1945 és 1956 között*. Magyar Nyelv, 1956, 512—25), hanem a szerzői számadásnak egy

olyan értékes példája is, mint Zolnai Béla kisebb stilisztikai tanulmányainak szerfelett hasznos retrospektív gyűjteménye (*Nyelv és stílus*. Tanulmányok. Gondolat Kiadó. 1957; róla Martinkó A., Nyr. 1958, 243—6, valamint — részben már Martinkó megjegyzéseire is reflektálva — Gáldi L., Acta Ling. Hung. 1958, 379—88). Ha mindehhez hozzávesszük főiskolai oktatásunk sürgető igényeit s éppen ifjúságunk mohó érdeklődését a kifejezési eszközök és formák legmegfelelőbb, legstílusosabb alkalmazása iránt, máris tisztában vagyunk nemcsak a jelen vázlat időszerezésével, hanem a kiadását szinte imperatívusban követelő társadalmi szükséggel is.

Mivel három szerző művével van dolgunk, mindenekelőtt számoljunk be a munka elosztásának mikéntjéről s az egyes kérdésekre szánt lapterjedelem hozzávetőleges arányairól. A kötet szerkesztését Terestyéni Ferenc vállalta; ugyancsak ő gondoskodott több, alapvető fontosságú fejezet kidolgozásáról. Terestyéni tollából származik mindjárt a kötet alaphangja is, a sajnos kissé rövidre — alig egy ívre — méretezett *Stílus és stilisztika* című bevezető fejezet (3—18). E bevezetést követi Fábíán Pál *A hangtan stilisztikája* című részzel (19—23), melynek feltűnő vázlatosságát csupán az menti, hogy számos ponton természet szerűen kiegészül ugyanezen szerzőnek *A szóhangulat kérdései* című fejezetével (149—73). Mint eleve várható volt, a könyv gerincét a legjobban kidolgozott kérdéskomplexusok egyike, ti. a szó stilisztikája alkotja; ennek két jelentős pillére egyrészt Terestyéni újabb adaléka: *A szókészlet és a frazeológiai elemek stilisztikai vizsgálata* (24—64), másrészt pedig Szathmári István első cikke: *A szó jelentésének stilisztikai vizsgálata* (65—148). További adalékok, még mindig a szóról, Fábíán Pál már említett második cikke (*A szóhangulat kérdései*), valamint Terestyéni Ferenc harmadik adaléka, mely a szótól már a m o n d a t felé vezet át: *Az ataktani kategóriák és elemek stilisztikai értékei* (174—234. Végül következnek a zárófejezet, Szathmári és Terestyéni közös műveként: *A mondattani kategóriák és formák stilisztikai értékei* (235—93). A könyvet a rövidítések jegyzéke zárja le: meglepetéssel láttuk belőle, hogy az egyetlen itt idézett külföldi folyóirat a nem „par excellence” stilisztikai vonatkozású Zeitschrift für romanische Philologie, s hogy nem teljes a magyar kiadású folyóiratok jegyzéke sem: hiányzik belőle például az Acta Linguistica Hungarica, az Irodalomtörténeti Értesítő és a Világirodalmi Figyelő.

A továbbiakban — nem pusztán ismeretű, hanem a felvetett kérdéseket egy és más tekintetben tovább is építő bírálat írása

lévén célunk, — megjegyzéseinket négy pontban, mintegy tárgykörök szerint csoportosítjuk.

I. *Általános stilisztikai kérdések.* — Talán Terestyéniének volt legnehezebb a feladata, amikor alig 16 lapon kellett beszámolnia a modern stilisztika útjairól és célkitűzéseiről, mégpedig úgy, hogy talán még bibliográfiailag sem állt rendelkezésére mindaz, ami legalább az utolsó 20 esztendő stilisztikai eredményeire és összefoglalásaira figyelmeztette volna. Mindenekelőtt fel kell hívnunk Terestyéni figyelmét H. Hatzfeld érdekes romanisztikai „bibliographie raisonnée”-jára: *Critical Bibliography of the New Stylistics Applied to the Romance Language*, 1900—1952 (University of North Carolina Studies in Comparative Literature, Chapel Hill, 1953), melynek — tudomásunk szerint — most készül kibővített spanyol nyelvű kiadása. A stilisztika különböző ágairól, feladatairól és lehetőségeiről jól téjékozott idegenbe szakadt hazánkia, Ullmann István *Psychologie et stylistique* című terjedelmes cikke, amely egy nálunk is meglevő folyóiratban, a Journal de Psychologie-ban jelent meg (1953, 133—56). Ugyancsak Ullmann, mások és saját stilisztikai elveit igen hasznosan foglalta össze *Style in the French Novel* című értékes könyvében (Cambridge, 1957; róla F. Deloffre: *Le français moderne*, 1958, 140—5). Sajátos módon kimaradt az idézett külföldi munkák közül az elsősorban latinistának kiváló J. Marouzeau alapvető munkája is, a már 2. kiadásában használandó *Traité de stylistique latine* (1935, 1946), mely a nálunk ismertebb, de sokkal vázlatosabb *Précis de stylistique française*-nál (3. kiadás, 1950) jóval maradandóbb, elvi kérdéseket is kitűnően tisztázó munka. Német stilisztikai vonatkozásban jó szolgálatot tehetett volna — E. Riesel két könyvén (*Abriss der deutschen Stylistik*. Moskau, 1954; *Studien zu Sprache und Stil von Schillers „Kabale und Liebe”*. Moskau, 1957) kívül — H. Seidlernek alapos bibliográfiával ellátott összefoglalása (*Allgemeine Stylistik*. Göttingen, 1953). S mivel a jelen munka — bevallottan vagy be nem vallottan — elsősorban a szépirodalmi nyelv stilisztikája, nyilván hasznos szüggesztiókat adhatott volna egy jeles olasz klasszikus filológus, G. Devoto gyűjteményes kötete is (*Studi di stilistica*. Firenze, 1950). A stilisztika marxista értelmezéséhez jól hozzásegíthette volna a szerzőket A. I. Jefimovnak főleg a szó stilisztikáját alaposan tárgyaló nagy munkája (*Стилистика художественной речи*. Moszkva, 1957) természetesen ma már figyelembe veendő V. V. Vinogradov legújabb, a szovjet stilisztikai kutatások egész történetét feltáró szintézis (*языке художественной литературы*. Moszkva, 1959). Folytathatók a valóban igen jelentős

és a II. kiadásban jórészt idézendő művek felsorolását, egyikükre-másikukra azonban az alábbiakban úgyis sűrűn kell utalnunk.¹ Nem hallgathatunk el azonban egy megjegyzést: vajon szolgálja-e a dunatjai népek őszinte kulturális egymásratalálásának ügyét bármely olyanféle eljárás, mely teljesen ingorálj a például a románok igen gazdag és napjainkban is gyorsan fejlődő stilisztikai irodalmát? Akár Iorgu Iordan nagy összefoglalására gondolunk (vö. *Stilistica limbii române*. 1944), akár Tudor Vianu munkásságára (vö. többek közt: *Probleme de stil si arta literara*. 1955; *Problemele metajorei si alte studii de stilistica*, é.n. [1957]), minden vonatkozásban oly művekre bukkanunk, melyekre bizony a magyar stilus szakértőinek és gyöngéd kezű gondozóinak is érdemes figyelműnk. Mindehhez persze a szerzőket nagy mértékben hozzásegíthette volna az is, ha végre nyelvészeti és filológiai folyóirataink *m o z g é k o n y a b b k r i t i k a i r o v a t t a l* rendelkeznének; már nálunk is ismertetett mű ugyanis rendszerint nehezebben esik ki a hazai tudomány vérkeringéséből.

Terestyéni bevezetőjének összes elvi problémáit természetesen nem tudjuk taglalni; erre csakis külön tanulmányban vállalkozhatnánk. Fel kell azonban hívunk nemcsak a szerzőnek, hanem a stilisztika minden művelőjének figyelmét arra, hogy a jelen kézikönyvben olvasható meghatározások, bár általános érvényre törekszenek s láthatóan nagy gondal fogalmaztattak meg, nem egyszer ilyen vagy olyan szempontból lényegbevágó kiegészítést igényelnek, illetve — túlságos leegyszerűsítéssel — feledtetni próbálnak olyan kérdéseket, melyeknek pedig legalább rövid jelzése feltétlenül hasznos lett volna, Mindjárt a fejtegetés elején érdemes lett volna utalni arra a dicséretes törekvésre, hogy a három magyar szerző stilisztikája, igen helyesen, *j ó v a l t ö b b*, mint Bally kifejezetten *m o c i o n á l i s* koncepciója², hiszen — a nyelvi megnyilatkozás jellegétől, funkciójától függően — *é r t e l m i*, *a k a -*

r a t i és *é r z e l m i* mozzanatoknak egyformán stiliusdetermináló jelleget tulajdonít (5)³. Sajnálatos azonban, hogy ehhez a szélesebben megalapozott, részemről olykor „globális stilisztikának” is nevezett felfogáshoz nem csatlakozik mindjárt eléggé kifejezetten a *v á l o g a t á s*,⁴ a Marouzeaunál és másoknál oly nagy szerepet játszó „choix” szempontja, noha ez a már humanista tudóskoroknál, például Bemponál is teljes világossággal megtalálható felfogás az egész stilisztika értelmezését páratlan dinamizmussal tölti meg,⁵ és szélesre tárja a kaput például a nálunk még alig-alig felbukkanó variánskutatók számára is.⁶ Marouzeau szerint ugyanis — s ezúttal elsősorban sajnálatosan elhanyagolt latin stilisztikájára kell hivatkoznunk — „l'art du style est l'art de choisir entre les possibilités de l'expression qui s'offrent dans chaque cas a l'usager de la langue. Définir le style, c'est reconnaître l'attitude du sujet parlant ou écrivant vis-à-vis des ressources de la langue qu'il emploie” (*Traité de stylistique latine*² XII—XIII). Ha e bölc tanácsot, a bembői „elezione” elvének modern változatát magyar stilisztikánk szerzői állandóan szem előtt tartották volna, hogy bevéshessék főiskolai ifjúságunk irodalmi tájékozódásába is, egész sor problémára sokkal biztosabban, ügyesebb elrendezésben tapintottak volna reá. Marouzeau-nál nem véletlenül jelenik meg első helyen a beszélő (az „usager de la langue”) a szó legáltalánosabb értelmében: nyilvánvaló ugyanis hogy a történetileg sokkal régebbi s ma is a „langue” teljességét legjobban megközelítő beszélt nyelvi stiliusokat (10—11) feltétlenül az *i r o t t* stiliusok (8—10) elé kell helyezni, s valahol itt, ebben az elvi részben kell helyet biztosíta annak nagy átmeneti régióinak is, amelyről stilisztikai vázlatunkban szó sem esik: a *f o l k l ó r*, a *n é p k ö l t é s z e t* stilisztikai értékelésének! Bevalljuk, éppen korunkban mindeddig nehezen képzelünk el olyan stilisztikát, amely a paraszti nép nyelvét s annak esztétikai igényű megnyilatkozásait így következetesen mel-

¹ Többször hivatkozunk még például G. ANTOINE jelsz összefoglalására: La stylistique française. Sa définition, ses buts, ses méthodes. Revue de l'Enseignement Supérieur. 1959, 42—60.

² ULLMANN *Style in the French Novel* 5 ezzel kapcsolatban BALLY híres *Traité de stylistique*-jének bevezetésére utal (I. 16) s ehhez kapcsolja Seidlernek feltétlenül BALLY definícióját: „Stil ist die durch die Sprache erwirkte, bestimmte geartete Gemüthsartigkeit [én ritkítottam!] eines Sprachwerks” (*Allg. Stilistik* 62).

³ Ugyanerre az eredményre jutott a jelen ismertetés írója is Az olasz költői nyelv és a humanizmus (Budapest, 1957) c. tanulmánya bevezetésében, amely azonban — eléggé meglepő módon — szintén elkerülte stilisztikai vázlatunk szerkesztőinek figyelmét. Bally emocionális stilisztikájának kritikájáról l. még ANTOINE *e. i. m.* 43—4.

⁴ A válogatás jelentésével Ullmann legutóbb a lisszaboni IX. romanisztikai kongresszuson tartott előadásában foglalkozott (*Choix et expressivité. IXe Congrès International de Linguistique et Romane*. Universidadi de Lisboa, 1959, 99—100).

⁵ Antoine szerint „le fait de style est issu, ne l'oublions pas, d'un acte de style” (*i. m.* 51). Terestyéniék könyve inkább a *fait*, mintsem az *acte* stilisztikája.

⁶ A variánskutató stilisztikai jelentőségéről vö. A. I. Jefimov *e. i. m.* 254 kk.

⁷ Ugyanezt a dinamikus stilisztikai felfogást képviseli G. DEVIOTO is: szerinte a stilisztika egyenesen *e v á l o g a t á s t u d o m á n y a* tanulmányozza tehát „toutes les manifestations qui reposent sur un choix a l'intérieur de la langue” *Mélanges ... Marouzeau*. 126).

lőzte volna! Márpedig ki tagadhatná, hogy mind szépprózánk, mind pedig költői stílusunk egyik ősi dajkája a népköltészet volt, s az is maradt napjainkig, Adyig, József Attiláig? Ily körülmények közt legalább néhány, népdalszövegre vonatkozó utalást is (vö. 76, 185, 212) különösen meg kell becslünk. E vonatkozásban komoly mentesül csak egy körülmény szolgálhat: az a tény ugyanis, hogy népköltészetünk stilisztikai problémái jóformán feltáratlanok, tehát korábbi irodalomra e téren a szerzők alig támaszkodhattak. Amde miért nem idézték azt a keveset, ami máris van, Csanádi Imre és Vargyas Lajos balladagyűjteményének szép bevezetésétől (*Röpülj páva, röpülj*, 1954, 23—37), Lükő Gábornak talán túlságosan szertelenül burjánzó, de sok tekintetben eszméindító észrevételeiig (Néprajzi Értesítő 1957)?

A népköltészet anonimitásából természetesen, kivételes esetektől eltekintve, csakis k o l l e k t í v stilisztikai magatartásra lehet következtetni, így például arra a lírai tónusokkal átszőtt komor epikai hangra, amely székegy balladáink javarészt jellemzi. Nyilván nem elsősorban erre gondolt, erre a — ha úgy tetszik, „parole collective”-re — Marouzeau, amikor a stilisztikustól (pontosabban: a szépirodalmi nyelv kutatójától) a beszélő magatartásának megfigyelését („l'attitude du sujet parlant”) kérte számon. Amde mihelyt „attitüdről”, egyéni magatartásról beszélünk, kérdés, elég-e — tértől, időtől elvonatkoztatva! — mindössze ennyit jeleznünk: „ugyanazt a gondolatot, érzést másképpen fejezi ki az átlagember és másképpen a tudatosan alkotó költő... Más nyelvi eszközökkel, más stílári fogásokkal ábrázolja ugyanazt a tárgyat a lírikus és az epikus hajlandóságú költő” (5). Eme nagyon általános és művészetpszichológiailag sem gáncstalan megállapítások helyett⁸, bevalljuk, jobban szeretjük volna, ha mindjárt itt, a könyv elején, nyomatékosabban utal a szerző a szépirodalmi stílusoknak régebben oly jelentős műfaji elkülönülésére, s valahol érinti, legalább vázlatosan, az egyes műfajok stilisztikai követelményeit századokon át meghatározó három stílusfaj elméletét (vö. E. R. Curtius: *Die Lehre von den drei Stilen in Altertum und Mittelalter*. Rom. Forsch. 1952. 57 kk.; a kérdésről orosz vonatkozásban Vinogradov: i. m. 101; Gáldi L., *Acta Ling. Hung.* 1955, 253—4). Tehát nemcsak az „sajnálatos tény, hogy az egyes műfaji stílusok jellegzetes nyelvi rendszerének megismertetését célzó stilisztikai tanul-

mányokra jelen pillanatban még alig hivatkozhatunk” (10), hanem nézetünk szerint az is, hogy — legalább a magyar stilisztikai irodalom múltjára vonatkozó kipillantásban (17) — egyetlen szó sem esik arról az érdemes kísérletről, amely már 1827-ben körvonalazta az egyes irodalmi műfajok stílusbeli követelményeit, mégpedig jórészt éppen a három stílusnem szemmel tartásával. A magyar szótárirodalom történetéből is ismert Bitnitz Lajosnak *A magyar nyelvbeli előadás tudománya* című, méltatlanul elfeledett művére gondolunk, amelynek jelentősége nemcsak abban rejlik, hogy igen jó külföldi összefoglalások (Blair H. stb.) ismeretanyagát közvetítette a magyar olvasó felé, hanem abban is, hogy foglatatát adta mindazon stilisztikai elveknek, amelyeknek mellőzésével romantikánk és reformkorunk stílusökrévei alig volnának magyarázhatók.

A bevezetéssel kapcsolatban csupán egy mozzanatot szeretnénk még kiemelni: azt a tényt, hogy mind a beszélt, mind az írott stílusok jellemző jegyeinek bemutatása, Terestyéni megfogalmazásában, nem egyszer megtevésztően tér — és időfelelti, azaz lépten-nyomon olyan „metafizikai” megállapításokat tartalmaz, amelyeket szeretnénk valamiképp megszorítani, pontosabban körvonalazható tényezőkhöz koordinátái közé szorítani. Elmondható-e például Spitzer vagy nálunk Zolnai Béla tudományos stílusáról, hogy — a „tudományos stílus” általánosnak vélt receptje szerint — „kerüli az érzelmi hatású mondatokat” (8)? Történészek stílusa sem igazolja e tételt, akár Michelet, akár Szekefű Gyula jut eszünkbe. A publicisztikai stílusról szóló bekezdésben sehol egyetlen utalás sincs arra a tényre, hogy a vezércikk hangja rendszerint erősen más, mint egyéb közleményeké: a svédben ez — mint ismeretes — odáig megy, hogy a vezércikkben, mely sokszor az emelkedett szónoki stílushoz áll közel, még ragozzák az igét, napihírben viszont már nem. A hivatalos stílus nemcsak a tárgy és a cél, hanem igen erősen egyszersmind a kor függvénye is: mintegy tíz éve érdeklődéssel hallhattuk Porphyrogenetos asszonytól, a görög felkelők Magyarországon járt képviselőjétől, hogy a forradalmi görög kormány rendeleteit végre népnyelven fogalmazta meg s nem az élő görög nyelvtől alaktanilag is annyira elmaradt *καθαρεύουσα* könyvszagú szabályai szerint. S ugyan állandó velejárója-e mindennemű társadalmi helyzetben például a „társalgási stílusnak” az /a sajtósága, hogy „szereti az erős érzelmi és hangulati hatást

⁸ Állítsuk-e szembe a „tudatosan alkotó költő” erősen leegyszerűsített képével azt, amit az alkotta folyamatáról Cocteau mondott Oxfordban, 1956-ban: „La poésie... trouve d'abord et cherche à pres. Elle est la proie de l'exégèse qui est sans conteste une muse puisqu'il lui arrive de traduire en clairs nos codes, d'éclairer nos propres ténèbres...” (idézi ANTOINE i. m. 50).

keltő jelentésbeli neologizmusokat" (10)? Ha a szerző valóban Bally szellemében jár el, aki oly kinos pedantériával törekedett minden művelt francia számára elfogadható szinonimika regisztrálására, a „társalgási stílust” nem érzékeltették volna olyan ritka szóösszetételek és szókapcsolatok, mint *lavórcsász*, *víziscsendőr* vagy az erősen korlátozott hiszénlátó *rávr* a *mun'ára* kifejezés. Persze — hogy még egy példát idézzünk —, az is kétséges, vajon vendéglátó üzemeinket tényleg gyakran szoktuk-e *pénzkiszerező váltalatnak* nevezni (i. h.).

A nyelvi stílus és stílusfestés (11—2) című alfejezetből sajnos hiányzik egy fontos elvi problémát az *авторская речь* kérdésének feltevése. Ennek fontosságára különösen egy kiváló szovjet stíluskutató, A. I. Efimov figyelmeztetett, s részben az ő útmutatása nyomán kértésztük egyszer magunk is (Magyar Nyelv 1954, 134—5), vajon mennyiben körmondatos nemcsak Eötvös József s a j á t stílusa, hanem hőseinek stílusa is. Az *авторская речь* gondos elkülönítése különösen az elbeszélő prózai műfajokkal kapcsolatban azért is jelentős mozzanat, mert a szereplők beszéltetésére kétségtelenül egyik fontos próbaköve az írói stílus realizmusának, környezet- és hangulatfestő erejének.⁹

II. *A hang stilisztikája*. Aránylag igen rövidre fogott az, amit a jelen vázlatban a „hangtan stilisztikája” címen olvashatunk; megjegyzéseinkkel mi sem igyekszünk a már most felvetett problémákon lényegesen túlmenni, hiszen jól tudjuk, hogy a szerzőknek még nem állt rendelkezésükre Fónagy Iván rendkívül tanulságos könyve, *A költői nyelv hangtanából* (1959). Tehát csak ennyit: tekintettel arra, hogy stilisztikánk igen jelentős mértékben — s ennek csak örvendeni tudunk — természetesen a költői nyelv stilisztikája, nem tartjuk helyesnek a ritmusnak, a verselésnek mint esztétikai tényezőnek teljes figyelmen kívül hagyását! E felfogást sem magyar előzmények (vö. Zlinszky: *Stilisztika és vers-tan*), sem idegen minták nem indokolják: a külföldi irodalmat illetően elég Marouzeau *Structure rythmique de la phrase* és *Structure rythmique du vers* c. fejezeteire (*Traité de stilistika latine*² 287—321) vagy az oly sok-

szor mintaképpül vett E. Riesel régebbi könyvének zárófejezeteire (*Rythmisch-melodische Ausdrucksmitel; Kurzer Überblick über die Metrik...* i. m. 352—98) utalnunk. Értessünk meg jól: nem rendszeres vers-tan kértünk számon a stilisztika kutatóitól, hanem a ritmus, a metrum, a rím és a strofaalkotás stilisztikai értékeinek, Martinkó Andrásal szólva „stilisztikumának” megközelítő kiértékelését. Ez persze már erősen a vers funkcionális szemléletének körébe vág, s e téren, a versforma esztétikai funkciójával kapcsolatban valóban további előmunkálatokra van sürgős szükség (a főbb vonásokról azonban már 1953-ban felvázoltam *Essai d'une interprétation fonctionnelle du vers* c. tanulmányomban, *Acta Ling. Hung.* III, 373—408,¹⁰ valamint a *Nyelvünk a reformkorban* c. kötetben közölt *Vers és nyelv* c. cikkemben). Sajnos a nyelv ritmusának s a ráépülő költői ritmusnak teljes elhanyagolása *A hangtan stilisztikája* c. fejezetben nem egyszer bizony nagyon vitatható eredményhez vezetett: nyilvánvaló ugyanis, hogy például a „hang-elemek stilisztikai értéke” nem csupán a magán- és mássalhangzók számarányán múlik, hanem jelentős mértékben a mássalhangzók kapcsolódásán is, a szótagok nyílt vagy zárt voltán, az szavak túlnyomó többségének trochaikus, daktilikus, illetve jambikus vagy anapesztikus lejtésén, konzonzantikus vagy vokalikus zárlatán stb. Hogy a pusztán magán- és mássalhangzókat regisztráló statisztika mennyire csak egy a d a t a többi figyelembeveendő tényező közt, arra eléggé mutat már az a körülmény is, hogy a magán- és mássalhangzók aránya szemre azonos ugyan a magyarban és a — franciában (41:59), de azért a francia hangrend-szer „stilisztikumai” jórészt egészen más természetűek, mint a magyar nyelvé! De menjünk tovább. Valamivel utóbb, a kifejező hangváltozásoknak szentelt fejezetben Fábrián Pál érinti ugyan az érzelmenek hang- és hangszín-módosító hatását (20), de nem egy ponton akkor is „súlytalan”, a nyelvtudomány számára „megfoghatatlan” mozzanatok lát csupán ebben, amikor pedig (a hanglejtés módosulása, a hangok megnyújtása stb.) mind a közvetlen megfigyelés,

⁹ A beszéltetés kérdésének már itt, az elvi részben való felvetése feltétlenül árnyaltabbá, pontosabbá tehetné volna a következő, mostani alakjában nyilván túlságosan kategorikus megállapítást: „Felmerül itt egy fontos kérdés: tudniillik annak eldöntése, hogy stilisztikai szempontok indokolták tehetik-e nyelvtanilag helytelen formák használatát. Természetesen nem.” (15). De nem lehet-e stilisztikai eszköz, persze „oratio recta”-ban, például egy *láhassuk* típusú indicatívus alak vagy a népnyelvi *szok szokik*), még ha a mai köznyelvi norma tiltakozik is ellenük? E kérdést sajnos nem tisztázza az alaktani sajtóságot tárgyaló fejezet sem, annál jobban a 22. lapon olvasható Illyés Gyula-idezet, melynek csattanója: „Hun *mész* te, Fercsi? Vigyázz, *beeső*” Vö. még 33, 37—9, 41.

¹⁰ Röviden összefoglalta és azt legalább részben elfogadta Y. LE HIR *Esthétique et structure du vers français*. Paris, 1956, 228—9. Vö. még PÉCZELY LÁSZLÓ: A tartalom és a versforma összefüggésének néhány kérdése. Kny. a Pécsi Pedagógiai Főiskola 1956. évi évkönyvéből.

¹¹ A. Sauvageot, Gombocz Zoltán közlése alapján, e képző -n-jét egyenesen affektív eredetű „infixum nasalé”-nak tartja, vagyis olyannak, aminőt például a latin *tango* (de: *teli; i*) praesens-tövében fedezünk fel (vö. *Mélanges Vendryès*, 322).

mind az eszközfonetika a kutatás segítségére siethet. A hangalaki újításokkal kapcsolatban sajnos hiába kerestük Bartha Katalin helyes megjegyzéseinek idézését -ng ige-képzőnk¹¹ hangulati értékéről (Magyar Nyelv, 1955, 32); szerencsére az elmélet egyes hézagaimak betöltésére mégis felfedeztük legalább a verlainé-i híres *Chanson d'automne* magyar fordításainak minden teóriánál ékezősőbb bizonyosságát (157): „Ősz hírja zsong, fajong, búsong A tájon...” (Tóth Árpád); „Zsong, zsong, borong Az ősz bolond hegedűje...” (Szabó Lőrinc). Ugyancsak jó példa e képző kifejező értékére Arany V. László-jának ezúttal szintén idézett néhány sora (154): „Lágyan zsongó habok Ezer kis csillagot Rengetnek a Dunán...” Természetesen igen jó lenne, ha a jövőben elméleti fejtegetéseink minél erőteljesebben támogatnák azt az esztétikuomót, amely a példákban — ha csak néhány sort is jól idézünk — azonnal kisugárzik.

III. A szó stilsztikája. — Mint már említettük, a stilsztika világszerte legjobban kidolgozott része, Bally óta, kétségtelenül a szóra vonatkozik, s nyilván ennek köszönhetjük, hogy ezúttal is tagadhatatlanul e részben találjuk a legjobb, legmegnyugtatóbban kidolgozott fejezeteket. Feltétlenül dicséretet érdemel például, Terestyéni előadásában, a tájszók és az archaizmusok tárgyalása (39—47): e részt olvasva határozottan az a benyomásunk, hogy legtöbb nyelvészünk akkor mozog legbiztosabb talajon, amikor jól elhatárolható és biztos kategóriába sorolható (vagy legalább is: ilyennek vélt) tényekről kell nyilatkoznia. Józan pozitivizmus ez, amde éppen a stilsztika, amely — jelentékeny mértékben mégis csak művészi megnyilatkozásokkal foglalkozik — nyilván joggal számít nemcsak a józan ténymegállapításra, hanem az intuícóra is, a valóságunk szinte villanásszerű — s elismerjük, sok tekintetben természetesen szubjektív — megragadására. Riesel szerint is „die expressive Stilfärbung einzelner Wörter und Redewendungen lässt sich aus dem Kontext mehr gefühlsmässig als wissenschaftlich erschliessen” (*Kabate u. Liebe* 16; a ritkítás tőlem). Helyesnek tartjuk, hogy e szubjektív tényezőket a jelen szintézis szerzői sem mellőzték teljesen, és sokszor világosan arra törekedtek, hogy a szókincs jelenségeit mozgásukban, természetes dinamizmusuknak megfelelően mutassák be (vö. különösen 69). E tekintetben nagyon sokat köszönhetnek Zolnai Béla úttörő munkálatainak, amelyekre természetesen kellő számú hivatkozás is történik. Persze azért például Zolnainak azt az állítását, hogy „a magyar irodalom [helyesebben: a magyar szépirodalmi nyelv] tele van „hapax legomenon”-okkal” (idéve 50), érdemes lett

volna legalább „szűrőpróbákkal” egy és más tekintetben ellenőrizni, hiszen újabb lexikográfiai adat-gyűjtéseink (így az Akadémiai Nagyszótár gyűjtése) minden bizonnyal a régebben alkalmi neologizmusnak vélt szavak egy részével kapcsolatban kimutatható történelmi filiócióra is tudnak figyelmeztetni.

A szó stilsztikáját illetően mégis érdemes néhány olyan mozzanatot kiemelnünk, amely a problémák további átgondolását igényli. A 24. l.-on, a szókészlet stilsztikai rétegeivel foglalkozó fejezetben, ahol *éremény*, *majdan* közelebbi kronológiai megszorítás nélkül elsősorban a költői stílus elemének minősül, nagyon elkelne olyanféle elhatárolás, aminőre például *A pozitív festői erők* c. szakasz jó példát szolgáltat: itt ugyanis az olyan szavakról, mint *bágyidek*, *lángsöhajtás* és — last but not least — éppen *éremény* világosan közli Terestyéni, hogy különösen a XIX. század első harmadában voltak divatosak (37; bibliográfiai utalásért viszont Pénez Balduin műve az almanach-líráról ma már elégtelen, nyilván érdemes lett volna hozzáfűzni a *Nyelvünk a reformkorban* kötet megfelelő lelhelyeit is). — A 25. lapon Terestyéni, Országh László előadására támaszkodva, kissé túlértékeli annak a lehetőségét, hogy értelmező (és kétnyelvű) szótárak mennyiben utalhatnak „a szókincs alkotó-elemeinek expresszivitására”. A magunk részéről, tekintetbe véve a szövegekörnyezetnek stilsztikai kézikönyvünk által is elismert nagy jelentőségét (vö. például 67, 73—4), a szótárak stilsztikai minősítéseit — teljes egyetértésben E. Rieselrel (*Kabate u. Liebe* 14—6) — szükségszerűen töredékesnek, a „stilsztikum” langue-elemeire szorítókoznak érezzük. Mindenesetre joggal vártunk volna utalást Havas Lívia dolgozatára, amely éppen az affektív mozzanatok szótározhatóságával foglalkozik (*Érzelmi színezetű szavak értelmezése kétnyelvű szótárakban*. Nyelvtudományi Közlemények, 1955, 226—40; angolul *Acta Ling. Hung.* 1957, 449—68). — A 32. l. egyik megjegyzése szerint a tolvajnyelvben — de vajon csupán ott és nem esetleg a bizalmas társalgási nyelvben is, ahová az argó igen könnyen behatól? — az olyan kifejezések, mint *nagy marha*, *aranyos kis dög*, *sőt nagy dísznő* „nemhogy sértők, de egyenesen hizelgés számba mennek, pozitív értékűek”. Terestyéinek ez az állítása egyelőre további bizonyításra vár, s főleg az élőnyelvi használatot jól tükröző irodalmi idézetek tanúságára (ld. az *Értelmező Szótár* megfelelő cikkeit is). — 48. l.: Nem minősíteném „formai neologizmusnak” azt a jelenséget, ha egy rendszerint tárgyatlan ígét az író és különösen a költő tárgyasként használ (példa itt Petőfiből: „Fehér volt a világ, Fehér hó este bé); a grammatikai vonzat módosulása ugyanis feltétlenül első-

sorban tartalmi mozzanat megváltozásáról tanúskodik, s csupán ennek vetülete a szokatlan tárgyias ígealak, tehát egy forma-mozzanat jelentkezése. — 67. l.: Nem helyezi ném az „érzelmileg erősen színezett” szavak közé, *icurka-picurka* és *keveske* szomszédságába, a *másállapot* szót, hiszen ennek eufemisztikus volta manapság legalább annyira kopottnak érődik, mint például az oroszban a в интересном положении szókapcsolaté. Azt sem igen értjük, hogy olyan kedveskedő, becéző alak, mint az imént említett *icurka-picurka*, miért került az expresszív szavak más alosztályába, mint teszem azt, a később idézett *icike-picike*? — Ugyanezen szakaszban, amikor a földrajzi nevek stilisztikai értékéről esik szó, igen hasznos lett volna jelezni egy-egy földrajzi névnek esetleges affektív értékét. Babits verse *Párizsról*, s a Radnótié *Hispaniáról* tipikus példa erre az ókorban is jól ismert stílusjelenségre. — 70. l.: „Hasonló jelentésárnyalatok a ház szóval kapcsolatban *telt ház*, *gyöngyház*, *csigaház*, *Árpád-ház*”. Ehhez két megjegyzésünk van: a) nem helyes egy-egy szónak csak összetételből kimutatható jelentését az önállóan használt szó jelentésével összekeverni (tehát *gyöngyház*, *csigaház* nem idevaló, legfeljebb a *csiga háza!*); b) a *telt ház* szerkezet oly messze esik az *Árpád-háztól* (sajnos ez is, a kötőjel ellenére vagy éppen azért, már majdnem összetétel!), hogy nyilván helyesebb volna külön-külön jelentésről és nem jelentésárnyalatról beszélni. — 75. l.: Egy-egy műszo költői használatát sokszor valamely nagy költő példaadása szentesíti. Könyvünk egyik példája szerint József Attila *Munkások* című versében előfordul a *tendkerék* szó, mégpedig igen festői környezetben („gép rugdal, lánc zúg, jajong lédák léce, | *tendkerék* szíjja csattan és nyalint”). Érdekesnek tartjuk megjegyezni, hogy napjainkban a *tendkerék*ből már metafora, sőt egy érdekes vers csattanója lett, mégpedig a fiatal Hárs Györgynél: „Áldalak én, aki meg sosem adtad, | mégse vehetted vissza magad: | szennyes a lelkem noha temiattad, | tőled a testem tiszta maradt. | S átkozom én, a te bal gyűrűs-ujjad, | mert ügyeimnek tengelyeképp. | körbe-kerengeti valahai s újabb | lázaim ájult *tendkerékét*. (Élet és Irodalom. 1959. máj. 15. 2). — 76. kk. l.: Nagyon jónak kell tartanunk a szóképek igen hajlékony, eleven és életszerű tárgyalását; kár, hogy a szóképeknek műfajtól és kortól való függése erősen háttérbe szorult. — A 88. l.-on történik ugyan utalás Balázs Jánosnak műfaji szempontokat is figyelembe vevő megállapításaira, de hogy például Berzsenyi ódastilusa miért volt szükségszerűen annyira tele képekkel, hasonlatokkal, arra bizony egykorú stilisztikák lapoztatása, az óda

műfaji követelményeinek ismerete, jobban rávezethet. A metafora itt közölt tudományos irodalma eléggé hiányos; jó bibliográfiai adatokat nyújt a román T. Vianu terjedelmes tanulmánya, melyet nemrég ismertettem (Acta Ling. Hung. 1958. 373–6). — 99. l.: A megszélesítés költői példái közt a Csokonai—Radnóti—Petőfi sorrend helyett nyilván helyesebb lett volna a szigorú kronológia betartása: ebből önkéntelenül is valamit mindig kiolvashatunk a tárgyaló jelenség történeti fejlődését illetően. Radnóti természetfestő megszélesítései közül egyébként érdemes lett volna merészebbeket is közölni, például azt, amely *Estejéle* című versét oly széppé teszi: „Két bokor játszott később | mozogva máriást, | lapjait pattogtat | s fölhangzott nevetésük.” Általában mintha itt-ott túlságos tartózkodást tapasztalánk könyvünkben a stílus merészebb eszközeinek megítélésében; jó lenne pedig, ha az elmélet minél kevésbé maradna el szépiroink előg y a k o r l a t á t ó l. — 115–6. l.: A homéroszi hasonlatok oly híresek, hogy feltétlenül érdemes lenne egy-két eredeti homéroszi példát is, legalább fordításban, bemutatni. — 121. l.: Az ún. nyelvi közhelyet nem helyes magyarul *klisé*-nek nevezni; érdeklődéssel várjuk, vajon készülő Értelmező Szótárunkban szerepel-e majd a *klisé* szónak efféle, átvitt jelentése. — 126. l.: *Hű* és *hív* stilisztikai árnyaltságára nemcsak Katona Bánk bán-ja, hanem napjainkban Fodor József is jó példát szolgáltat: „Hát jöjj velem. Énekeljük a haladást. | A gondolat, a *hív* szók emberét, s a munka hőseit” (Élet és Irodalom, 1959. máj. 15. 1). Ez a példa azért is jobb, mint a Katonából merített, mert napjainkban a *hív* alakváltozat nyilván sokkal elavultabb, mint aminő már Katona korában lehetett. — 131. l.: Nem éppen a szójátékot tárgyaló fejezetbe illik, de azért érdemes volt a közkeletű stilisztikai példatárba bevezetni Adynak *A hang* című versét: kezdősorai kitűnő példát szolgáltatnak az -ng hangesoport már említett expresszivitására is: „Mi az, mi nálunk sohas *hang*? A *hang*. Mert szép hazánkban egy a *rang*: A *hang*.” A hangelemek expresszivitásáról szóló, úgyszólván vázlatos fejezet méltán hivatkozhatott volna erre a szövegre is, amelyről egyébként megjegyzendő, hogy nem a „nagy” Ady stílusát képviseli, hanem korai, igazi újságíró-vers. — 136. kk. l.: A színimák irodalmi s főleg költői alkalmazásával kapcsolatban tűnik ki legjobban, mennyire helytelen mindennemű esztétikai igényű stílus alapélményéről, a *v á l o g a t á s* mozzanatáról megfeledkezni. Itt és sok más helyen szívesen láttuk volna egyazon irodalmi szöveg két — nyers és javított — változatát s a belőlük vonható következtetéseket, Legfrissebb idevágó külföldi példán-

kat P—G. Castex szolgáltatta: *L'explication littéraire d'un texte français* címen Castex (többek közt Baudelaire Tasso-szonettjének (*Le Tasse en prison*) két rendkívül érdekes változatával foglalkozott (vö. *Revue de l'Enseignement Supérieur*, 1959, 1. sz. 67—8). — 153. l.: A személynevek és általában a tulajdonnevek hangulati értékeléséhez kapcsolódva hasznos lett volna több irodalmi példa közlése. Fábrián Pál bevallottan szubjektív értékelései nem mindig meggyőzők; a *Friebert Béla* nevet például, amely élet-szerű összefüggés nélkül inkább semleges stilisztikai értékű, nemigen kellene egyértelműen „kellemetlennek” minősíteni. Fábrián egyébként más esetekben is kevésbé árnyaltan fogalmaz, mint a konkrét elemzésben oly hajlékony ízlésű Terestyéni; nem érthetünk teljesen egyet következő megállapításával sem: „A *halát, komor, ború, bánatos, halló* stb. szavak hangkombinációja ellen különösebb kifogásunk [!] nem lehet, mégis r o s s z [!] hangulatot kelt mindegyik” (155). Másutt ugyanúgy még a *hervadás, ősz* szavakat is egyértelműen, kellő árnyalás nélkül „r o s s z hangulatúnak” mondja (151). Mindez azonban számunkra csak egyet bizonyít: azt, hogy a *jó* és a *r o s s z* minősítés stilisztikai vonatkozásban csak igen ritkán, nagy-nagy óvatossággal alkalmazható. — 156. l.: Fogarasi János „nyelvmetafizikai” felfogásának kissé karikatúrisztikus bemutatása természetesen nem kárpótol az egész Lautmetapher-probléma merev elhárításáért; a Seidler s legújabbán Kainz (*Psychologie der Sprache*) idézte bibliográfia alaposabb áttekintése bizonyára más eredményre vezetett volna (vö. még Fónagy L., *Lingua* VI, 1956, 67 kk., A. Graur, *Recueil d'Etudes Romanes*, 1959, 73 kk.). Ki ne vallaná ma is, akár Fogarasival egyetértve, hogy *kör* szavunkban a *k* és *r* jelenléte olyasféle hangmetafora, mint ugyanezen hangoké az indoeurópai nyelvek *curvus, krumm, кривої* szavában? S vajon oly nagyot tévedett-e például a *gömb* szóval kapcsolatban Fogarasi, amikor e szót Bárczi Géza is *gomb* szavunk magas hangú párjának tartja, erről pedig így vélekedik: „*gomb* ... a 'gömbölyűséget, gömbölyded alakba tömörülést' jelentő *gom-, gum-* (*göm-, güm-*) isml. er. tő származéka”

(Szófsz.)? Mi más ez, mint a Fogarasi-féle „nyelvmetafizika” valóban használható, életképes elemeinek átmentése mai nyelvszemléletünkbe? Nem értünk tehát egyet a szerzővel, aki szerint — ami a hangok kifejező értékét illeti — „ma már mosolygunk az ilyesmiken, annyira nyilvánvaló tévedések halmaza minden ilyen elmélet” (156—7). Akár hiszünk Schlegelnek, akár nem, lehet-e kétségünk aziránt, hogy a mély hangok — például *o, u* — jelentésileg megfelelő *szó* hangtestében valóban inkább a komor gyász, mintsem a kitörő öröm kifejezői? Nyilvánvaló, hogy ez az egész rész igen alapos átdolgozást igényel.¹² — 160. l.: Újra meg újra hangsúlyoznunk kell az időbeli elhatárolás szükségességét: kell-e mondanunk, hogy *enyh, dics, üdv* szavunk esetében a rövidség csak bizonyos korban lehetett „a fenköltebb stílus éreztetője”? S no lám, most egyszerre elbukkan a „fennköltebb stílus”, mint a hajdani három stílus-nem egyike, noha arról a megkülönböztetésről, mint már jeleztük, e stilisztika elméleti része sehol említést nem tesz. — 161. l.: Nagy kérdés, vajon éppen Magyarországon, ahol annyi a krajcáros felvett név, a *Bokályváry Béla* vagy a *Farkasvölgyi Trisztán*-féle hangzatos nevek tényleg arra utalnak-e, hogy „nem mindennapi emberrel van dolgunk”. Tudom, hogy e megjegyzést Fábrián mintegy „készen” vette át Kovalovszky Miklósnak a névhangulatról írt ismert dissertációjából, de további kérdés, nem kelle-e a korábbi megállapításokat mindig gondosan megszüntünk és a szükséghez képest tovább árnyalnunk, finomítanunk? Mindenesetre mindig tegyünk világos különbséget valóságosan létező nevek s a többnyire írói szándékot tükröző irodalmi névadás közt.

Alak- és mondattan közt — amint már említettük — sajátos átmenetet alkot Az *alaktani kategóriák és elemek stilisztikai értéke* című jól megírt, ismét Terestyéni Ferenc körültekintését dicsérő fejezet, melyről a szerző szinte túlzott óvatossággal mondja, hogy — előmunkálatok hiányában — csupán „szerény hozzájárulás a nyelvi rendszer alaktani részének stilisztikai feldolgozásához” (175). Ennél máris sokkal többet kapunk és bizonyos, hogy a további kiadá-

¹² A tények józanabb és korszerűbb mérlegelésére vezetett volna a szerzőt, ha figyelembe veszi például J. M. KÖKINÉKÉK Laut und Wortbedeutung című tanulmányát (Travaux du Cercle Linguistique de Prague VIII—1939), melynek talán legfontosabb megállapítása a következő: „Die Willkürlichkeit der physischen Elemente sowie die sog. Expressivität oder symbolische Geltung dieser Elemente — also das, wodurch sie an der lexikalischen Bedeutung eines Wortes beteiligt sein können — sind beigeordnete sprachliche Tatsachen, welche man bisher unrichtig einander entgegenzustellen pflegte in dem Sinne, dass die Existenz der einen von beiden von der Unmöglichkeit der Existenz der anderen zeugt” (59). Fábrián most vizsgált fejezetének eleje sajnos inkább azt a felfogást tükrözi, melyet — mint a múlt nézetét — Köfinek már húsz évvel ezelőtt „bisher”-rel vezetett be. Kevéssé célravezető kísérlet az onomatopoeiák helyesebb megítélésére a Heinz Wissemann-é, aki nem-létező hangutánzó szavakat konstruált s ezekre nézve kérdezte ki adatközlőit (*Untersuchungen zur Onomatopöie*, Heidelberg, 1954). A nyelvekre csakis valóságosan létező nyelvi tényekből s nem mesterséges konstrukciókból szabad következtetni. L. még BENKŐ L. Egy hangfestő igecsoport. Magyar Nyelv, 1954, 254—74 (főleg 254—60).

sokban számos részlet még pontosabb megfogalmazást nyer majd. Részletesebb véleményünket hád tükrözze következő megjegyzés-mozaikunk:

175. l.: Igen helyes, hogy Terestyéni sűrűn hivatkozik P. Guiraud népszerű összefoglalására; sajnos azonban Guiraud egyik nyilatkozatát félreértette. Miután utalt arra a tényre, hogy az alaktan stilisztikájának feltárása eddig nálunk igen kevésbé haladt előre, állítólagos analógiaképpen idézi Guiraud következő nyilatkozatát: „Le rendement stylistique des structures morphologiques est relativement faible en français.” Nem lehet vita afelől, hogy a francia szerző ezzel csupán a francia nyelv morfológiai elemeinek stilisztikai megterheléséről nyilatkozott s nem arról, vajon tanulmányozták-e ott e kérdést vagy sem. Az „analógia” tehát kihagyandó s a szöveg átszerkesztésigényel. — 176. l.: Ismét felbukkan rendszerint tárgyatlan igéknek tárgyas használata; mivel erről a kérdésről (ugyanazzal a Petőfi-példával együtt!) másutt már volt szó (48), ilyen és minden más esetben a világos, lapszámra történő utalás a könyv szerkezetének szilárdságát, áttekinthetőségét nagy mértékben segítette volna. — 176—7. l.: A mai alaktan tanulságait nem szabad fenntartás nélkül visszavetíteni egy századdal korábbi nyelvallapotba. Nem bizonyos, vajon Vörösmarty és Arany korában is *ója, vész és két* éppen úgy régies igealak volt-e, mint napjainkban. A kérdést csakis megfelelő írói szótárak, illetve alaktani repertoriumok segítségével tudnók megnyugtatóan eldönteni. Hasonlóképpen kérdés, egyáltalában előfordul-e már Aranynál *adnánk* tárgyas alakként az itt választékosabbnak mondott *adnok* helyett; nem szabad tehát feltétlenül választékoságot sejtjenünk az egyébként oly természetesen áradó *Csanádi kör* következő sorában: „Mért nem *fogadnok* be, ha tanyája nincsen?” (182—3). Ugyancsak körültekintőbb mérlegelést igényel a *nékem, véle* stb. tényleges stilisztikai értéke Csokonainál, Petőfinél (198—9).¹³ — 178. l.: A praesens historicus költői használatáról olvasható megjegyzések (hexameteres versben, *Lúdas Matyi*ban!) ismét eszünkbe juttatják: milyen jó lenne tudni, vajon ebből az átképzeléses jelenből mennyi irándó a népnyelv (s első-sorban a népmese) és mennyi a szépirodalmi

nyelv latinosságának számlájára. — 187. l.: Igen jó az igekötők különböző árnyalatainak beható stilisztikai értékelése: nem ártott volna azonban itt is kimutatni, hogy egyik-másik igekötőnk azért lehet „stiléma”, vagyis például valamely környezetre jellemző elem, mert éppenséggel nem magyaros, hanem valamely rétegnyelvhez tartozik (ilyen például a *leépit*, a kereskedelmi nyelvben közönséges *leír* stb.). — 189. l.: Helyesen történik utalás a nominális stílus néhány külföldi analógiájára, de ismét kérdezzük: nincs-e meg a szerkesztésre való hajlam már egyes magyar népköltési emlékekben is? Hasonlóképpen lehetne párhuzamba állítani Ady egyik híres infinitívusos versét (*Az ágyam hívogat*, idézve 205) azzal, amit a finnugor népköltészet egyes kutatói, így R. Austerlitz, „teraszos szerkesztésnek” neveznek (erről vö. Nyelvtud. Közl. LXI, 135). A lényeg Adynál éppen úgy, mint osztják énekekben és székely népballadákban az, hogy mindegyik sor második fele a következő sor első felében ismétlődik. Kőmíves Kelemené balladájának egyik változatában ilyen szerkezet például a következő:

Avval kifizeték egy véka aranygal,
Egy véka aranygal, két véka ezüsttel,
:Két véka ezüsttel, három véka rézzel||
(vö. Csanádi—Vargyas: i. m. 77).¹⁴ — 192. l.:

Mindig veszélyes vállalkozás valamely írói idézetnek egy-egy részletét más szavakkal, más szerkezettel helyettesíteni. E régi igazságot jól illusztrálja az a Szomory-kommentár, melyet Terestyéni kissé sebtében vett át Herczeg Gyula egyik magyarázatából. Idézzük az egész részletet: „Tömörségüknél és hajlékonyságüknél fogva mondatokat pótolhatnak [az *ds*, -és képzős nomen actionisok]: »Úgy élt remegőn, nagyszerűen, kacagva, a gyöngéd keble, az egész teste hullámzásával, kibontakozva s egyedül az éjszakában« (Szomory Dezső: A pékné 105) e helyett: *miközben teste gyöngéden hullámozott* (vö. Herczeg Gyula: Nyr. LXXX, 49)”. Felesleges mondanunk, hogy a két kiemelt mondatrészlet jelentése és képszerű, evokatív hatása távolról sem azonos! — 196. l.: A jelzők tárgyalása nyilván sokkal jobban sikerült volna, ha a magyar költői jelzőről volna a legalább olyan monográfiánk, aminő Gonzalo

¹³ A készülő Petőfi-szótár adatgyűjtése szerint Petőfinél már gyakoribb a ma is köznyelvi *vele*; a *vele* változat előfordul ugyan, de használatát főleg ritmus és rím indokolja, persze kifejezetten stílusbeli mozzanatok figyelembevételével. Vö.: „Úgy bánjék *vele*, mint szemfényivel” (*Az apostol*, ÓM. Varjas-kiadás III, 121) „Eltépett lánc s eltört korona. Tűzbe *vele!*” (1848. ÓM. III, 194) „tűzbe *vele!*” sokkal erőteljesebb lenne, s a rím *mégse*); „S *vele* egyetemben sok jó társaiát.” (*Vérmező*, ÓM. III, 104 *vele* egyetemben erőlt sorkezdet lenne) „Tudom, hogy így tesz a világ [eltaszít], Hogy így fog tenni vélem” (*Jókai Mór*hoz, ÓM. I, 352) a rím *leélem*) stb.

¹⁴ A „teraszos” szerkesztés azonban nemcsak finnugor népköltési sajátosság, hanem többek közt száv is: ukrán népdalokban a Kőmíves Kelemen-balladához formailag meglepően hasonló, „teraszosan” szerkesztett tizenkettősöket találunk.

Sobejano könyve a spanyol jelzőhasználat fejlődéséről (*El epíteto en la lírica española*. Madrid, 1956). Egy-egy jelző sajátos hangulatának elemzése ily körülmények közt egyelőre alig lehetséges: mindenesetre — ha már idézésre került — közelebbi megvilágítást érdemelt volna az *idős* melléknév használata Vörösmarty következő ismert sorában: „Mért [könyvünkben helytelenül: Miért] oly *idős* a gyötrelem?” (*Az emberek*). Nyilvánvaló, hogy itt a szinte kizárólagosan személyekre alkalmazott *idős* jelző használati körének efféle kiterjesztése már-már burkolt megszemélyesítéshez vezet. Kár egyébként, hogy a melléknévi jelzőre idézett szinte valamennyi példa a költői nyelv köréből származik, s így alig jutott hely a széppróza jelzőhasználatának taglására. Emlékeztetül azonban arra, hogy a próza terén is mi mindent kellene még leírunk és rendszereznünk, álljon itt Veres Péter nemrégén közölt regénytörredékének következő mondata: „És mert Panninak nem lett több gyereke, nem is akarta, hogy legyen, a hódító nősténység lejártá után, ami nála elég hamar bekövetkezett, mert hamar eltestesedett és már csak némely sajátos *vastag izlésű férjfiak* fitytyentettek és csettintettek, ha meglátták, felébredt benne az *anya*” (Kortárs, 1959, máj. 15, 741). E különös, expresszív lazaságú mondatban a *vastag jelző* azért érdekes, mert nyilván voltaképpen Panni jelzője, de alaktanilag (sőt bizonyos mértékben logikailag is) mégis a *férjfiak* főnévhez tapad, tehát mintegy globális szemléletbe sűríti egy kövér nő hervadásának összes kísérő jelenségeit. Efféle prózai példák nagyon is elkelték volna a jelző transzponálásának máris idézett költői példái mellé. — 199. l.: Kommentár és szöveg nincs teljes harmóniában a következő részletben: „*Ünnepélyes, biblikus* hangulatot rejtenek magukban az *azon, ezen, ama, eme* formák: „E fogással visszahökkeneté a marhát, *S azon pillanatban* megragadta szarvát” (Toldi).” A „biblikus” minősítés egyébként más vonatkozásban is vitatható. Ugyancsak Terestyéni szerint „a határozói igenév *-ván, -vén* alakja régies, néha biblikus hangulatú” (208); mindazonáltal pusztán elvonatkoztatottnak, erősen intellektuálisnak érezzük a *-ván* képzős igenévet például Vas István következő stanzájában: „Igen, tudom, gyászzené illenék | koromhoz, s annyi nyomorult körülmény, | életem vérkörébe *lekerülvén*, | siralmához hangolná ütemét” (Kortárs, 1959, 681). Helyesebb lenne tehát az egyes igealakok stilisztikai értékét nem túlságosan szűk minősítések korlátai közé szorítani, s elmélet helyett mindig minél több példa eleven tanúságára építeni. — 231. kk. l.: A *szóösszetétel mint stílárius forrás* című fejezet sokat nyert volna több XX. századi példával: hol maradt például az egyéni szó-

képzésben szinte Rabelais módjára dúskáló jeles költőnk, Juhász Ferenc?

IV. A *mondat stilisztikája*. — Egyelőre nem egészen problémamentes a mondattani rész felépítése és kidolgozása sem, ami első sorban arra mutat, hogy éppen e téren sokkal biztosabban megalapozott hagyományokra volna szükség, mint amiókire jelenleg építhetünk. A szerzők (Terestyéni Ferenc és Szathmári István) természetesen tudatában vannak a magyar előmunkálatok hézagosságának s helyes igyekezettel merítenek jónéhány szempontot külföldi stilisztikák (Riesel, Guiraud, Cressot) mondattani vonatkozású fejezeteiből. Nagy kár azonban, hogy teljesen figyelmen kívül hagyták Marouzeau már említett latin stilisztikáját; itt ugyanis *Style et syntaxe* címen terjedelmes elvi bevezetést találhattak volna a mondat stilisztikai értékeléséhez (*Traité de styl. lat.*² 203—210). Érdemes lett volna például közelebről megvizsgálni azt a fogalmat, amelyet Marouzeau „*signe syntaxique*”-nak, szintaktikai jelnek nevez, s továbbá azt a módot is, ahogyan ő az eleven, egyidejűleg meglevő szintaktikai szerkesztésmódokat szembeállítja egyrészt a már archaizmusnak számító szintaktikai jellel, másrészt pedig a szintaktikai neologizmussal. Mindeme kérdések úgyis ott villóznak mindennemű mondatstilisztikai összefoglalásban; a fontos csak az, hogy az olvasót kellő osztályozással, kellő elnevezésekkel vezessük rá a problémák létezésére és főleg jelentőségüknek helyes felismerésére. Másik általános megjegyzésünk verstan és stilisztika viszonyának már említett elhanyagolásához kapcsolódik: most bosszulja meg igazán magát az a nagyon kevésbé indokolt stilisztikai felfogás, amely a vers stilisztikájából is éppen a formát próbálja kirekeszteni! Nem lett volna-e tanulságos ritmus-émetrum, sor és strofa mondat szerkesztési követelményeit mérlegre tenni, s végre rendszeresen letárgyalni, mióta, milyen mértékben, milyen kifejező erővel virágzik például a magyar „*enjambement*”, melyet mi szívesen nevezünk a *mondat átívelésének* vagy egyszerűen *átívelésnek*. (Fónagnál áthajlás: i. m. 190 kk.). S mérlegre tenni azt is, mikor, milyen stílusrétegben, illetve stilisztikai állásfoglalás következményeként körmondatos a vers mondat szövege, és mikor válik oly szaggatottá és lazává, mintha Paul Gáldy stilisztikailag nagyhatású *Toi et moi* kötetének magyar tükörképével lenne dolgunk. E kérdés a jelen vázlatban szinte érintve sincs, s ezért tartjuk fontosnak a felvetett két problémát most már versszerűen bemutatott, tehát a „látható nyelv” igényét is szem előtt tartó idézettel igazolni. A költői nyelvben lehetséges körmondatosságra idézhetnők a régi klasszikus olasz szonettek javarészt;

nem ért azonban megjegyeznünk, hogy e szerkesztésmód — némi virtuóz mellékizzel — még a 19. században is divatozott (l. Matthew Arnold angol költőnek Magyarországról írt szonettjét, melyet Szabó Lőrinc versmondattanilag is mesterien fordított le).¹⁵

Ennél a klasszikus magatartásnál nyilván modernebbnek érezzük azt a látszólag szinte szerkezetlen lazaságot, amelyet ugyancsak Szabó Lőrincnek egyik eredeti szonettje képvisel, a kissé Géraldyre emlékeztető *Pókháló* című (*A huszonhatodik év c. versgyűjtemény 65. szonettje ez*):

Veled még ... (*Jó, hát jöjjön!*) ...
szeretek ...
(*Tízkor?*) ... együtt hallgatni ...
(*De ki? Tessék!*) ...
Egyetlen drótnban ... (*Kérem, kötele-*
ség!) ...
egy idegben most ezer hang zizeg ...
Rózsáidhoz ... (*Nem. Trafikba megyek.*)
Ez volt az utcád ... (*Olvastam a versét!*)
Arany Oféliát mondott a kertész ...

Ne is idézzük tovább e különös szonettet, ahol a mérték csak úgy bujdosol, mint egy gyorsjáratú shakespeare-dialógusban; azt hiszem, máris látjuk, hogy nemcsak a rövid mondatoknak van itt sajátos kifejező erejük, hanem az egész szerkesztésmódnak, amely pókhálószerű kuszáltságával legjobban megfelel a halott szerelmes szavaiból töredékesen megőrzött s újra meg újra felbukkanó emlékfoszlányoknak. S ugyanez a vers egyben jól utal a mondat stilisztikai vizsgálatának legfőbb nehézségére: az elemzőnek szövegről szövegre feltétlenül bele kell helyezkednie az alkotó elkíválgatába, hogy mintegy belülről ragadhassa meg a mondat szerkesztés belső indítékait, rejtett logikáját. Nem is lehet tehát jó mondatstilisztikai szintézist addig alkotni, amíg egyes írók, s különösen egyes költők jellegzetes mondat szerkesztéséről nem állnak rendelkezésünkre kellő beleérző készségről tanúskodó, türelmes és alapos részlettanulmányok.

Ami — mindeme nehézségek ellenére — máris kaptunk, az két, nem egészen egyforma súlyú részre tagolódik. Az első a szerzők *A mondatrészek stilisztikai vizsgálatának* nevezik, a második viszont *A mondatok stilisztikai vizsgálatát általában* címen (ami nem éppen szerencsés fogalmazás) a mondat egészének, így egyszerű és összetett mondatnak, alá- és mellérendelésnek rövid kiértékelése. Az első részben sajnos sok az ismétlés,

még a példaanyagban is; *A jelző stílusértéke* című alfejezet (246—9) például csak egy-két tekintetben ad többet, mint amennyit a melléknévvel kapcsolatban korábban úgyis megtudtunk. Nézetünk szerint a jelző jelentésana, alakšana és mondatana élesebben is elhatárolható. Nagyon fontos jelentéstani kérdésnek érezzük például a melléknévi jelző vagy helyesebben, a jelzőként használt melléknév lexikális kapcsolódási lehetőségének szemantikai feltárását: ha ezt nem végezzük el, nem tudjuk stilisztikailag kifejezni, mi a különbség például a *bűs* melléknévi jelző használatát illetően, mondjuk, egyrészt Vörösmartynál vagy Petőfinél, másrészt pedig Adynál, Babitsnál, Juhász Gyulánál, s azt sem tudjuk megindokolni, miért „stilisztikai anakronizmus”, ha Kosztolányi egyik Lermontov-fordításában (*A tör*) a tör „fanyar élet” emlegeti („A pusztá fia fente fanyar éled”; az orosz szöveg persze klasszikusan mértéktartó: „Задумчивый грузин на месть тебя ковал”);¹⁶

A jelző alakitani kérdései közül nagyon fontos a jelző szófajtsága: erre két ízben is utal stilisztikánk (247—8), de sajnos úgy, hogy a két idevágó rész közül egyiknél sem találunk utalást a másikra, noha a példák is, a kommentár is nagyjából kiegészítik egymást. S mi marad már most a jelző kifejezetten mondatnyi tárgyalása számára? Nyilván elsősorban az, hogy a jelző szerepét nem csupán egy-egy attributív szintagma, hanem a mondat egésze, a szöveg szerkezete szempontjából is vizsgálja. E nagy körtekintést kívánó feladathoz persze nagyobb terjedelem, részletesebb kidolgozás szükséges; a szövegkörnyezetükből s ami ennél is fontosabb, a szöveg hangulatából kiszakított jelzős szintagmák stílusértékét sokszor már-már lehetetlen közelebről meghatározni. A mondatrészek tárgyalásánál sokkal szilárdabban felépített a második mondatnyi fejezet, amely valóban méltó arra, hogy az Arany János kívánta magyar „orna syntaxis”-unk alapjának tekintsük. Nem egy rész, például a hiányos mondat tárgyalása (267—70) vagy egy szépnevű kategóriáé, az ún. „tűnődő kérdésé” (259—60) valóban olyan, aminőnek jó stilisztikában lennie kell.

A könyv végéről nagyon hiányzik a név-, tárgy- és horribile dictu! — szómutató; egy-egy író nyelvének vagy a stilisztika egy-egy általánosabb kérdésének kutatója így sokkal könnyebben tudná kezelni a nem mindig könnyen áttekinthető fejezetekre elosztott

¹⁵ Ha efféle példák (eredeti szöveggel együtt!) szerepelnének kézikönyvünkben, ennek műfordítóink is nagy hasznát látnák, hiszen nálunk a stílushűség finomabb követelményeit fordítóink, különösen pedig a nyersfordítás segítségével dolgozók, nem mindig veszik figyelembe.

anyagot. Mert az anyag, ha egyetlen pillantással át akarjuk fogni, valóban impozáns gazdagságú s a feldolgozási szempontok, néhány vitatható részlettől el-

tekintve, kétségtelenül kitekintést nyújtanak a korszerű stilsztikának igen változatos hazai és nemzetközi tájaira.

Gáldi László

*

Ifjabb Teleki Mihály naplója. (Szemelvények az 1703-tól 1712-ig terjedő korszakból) Bevezetéssel, jegyzetekkel, magyarázatokkal közlésezi a budapesti II. Rákóczi Ferenc állami általános gimnázium tanárainak és tanulóinak munkaközössége. Bp. 1960. Tankönyvkiadó 128 l.

Igazolója s egyben sürgetője ez a külsőleg szerény kiadvány annak a „jámbor szándéknak”, mely a még nagyszámú, kiadatlan napló, emlékirat stb. közreadását szorgalmazza. Íme a sok közül egy, melyet nyomtatott betűkhöz segített a Rákóczi Gimnázium kollektívája. Vállalkozásuk helyesnek bizonyult, választásuk is mind tudományos, mind pedagógiai értelemben megfelelő tárgyat talált. Ifjabb Teleki Mihálynak, II. Rákóczi Ferenc főtisztjének naplója a szabadságharc értékes, nélkülözhetetlen dokumentuma. E korszak kutatóit eddig sem rettentette meg ugyan szerzőnk hatalmas, 1721 lapos, nehezen olvasható kézirat kötege, hiszen a szakirodalom rendre felhasználta azt. A munka egésze azonban szélesebb körben mindeideig ismeretlen maradt. Az irodalomtörténelem számára sajnálatos, hogy most is csak szemelvényes kiadással állunk szemben.

A közölt szemelvények kiválasztása az adott kereteken belül a lehető legjobbnak mondható. „A brezáni kiáltvány hatása Erdélyben”, „Kővár meghódolása”, „A fejedelménél”, „Beszterce bevétele”, „Kölozsvár felszabadítása”, „A zsigói csata”, „Rákóczi beiktatása az erdélyi fejedelemségbe”, „A trencsényi csata”, „A nándorfehérvári küldetés”, „A szatmári békekötés”, „A császári hűségén” — témák szerint a leglényegesebbet nyújtja a naplóból. A nem közölt részek tartalmát rövid összekötő szövegek ismeretik. A válogatás nagyon hatásosan azt a központi célkitűzést követi, hogy Teleki Mihály alakját és cselekedeteit elsősorban a nagy, történeti fontosságú események körébe ágyazza be, mondhatni egy fő szárra fűzze a meglazuló elemeket. Ily módon az egész Rákóczi-szabadságharc eseményei gyors egymásutánban peregenek le az olvasó előtt, s ezáltal Teleki tevékenysége is lüktetőbb, valósággal izgalmas eseménysorozattá válik. A kimaradt részek valóban kevésbé fontosak, mégis helyenként hiányt érezzük a memoár műfajra annyira jellemző apróbb,

a magán- és közélet összefüggéseire fényt vető epizódoknak. (Pl. a teljes egészében mellőzött 1706-os esztendő eseményeiből: Feleségének kiszabadulása a szepesi fogságból, Rákócziné, és Rákóczi Júlia fogadása, békealkudozások és személyi praktikák stb.).

Az elismerésre méltó szövegközlést, mely az Akadémia másolata alapján készült, magvas bevezető előzi meg, amely helyesen törekszik Teleki Mihály alakját bemutatni, értékelni. Erdély hajdan való teljhatalmú kancellárjának, a „nagy” Teleki Mihálynak kisszerűbb, de sokban ráütő fia, a dúsgazdag főnemes kétségtelenül nehéz helyzetbe került 1703-ban, majd pedig 1711-ben. O azonban könnyen segített magán. Noha naplójában minden energiájával indokolni igyekszik, hazafias köntösbe bujtatja pálfordulásainak históriáját, mégis saját írása nyomán típusává válik azoknak a főnemeknek, akik ha részt is vesznek a szabadságharcban, csak a maguk hasznát keresik, s ha azt nem találják, köpönyeget fordítanak. Teleki kiszámított tervszerűséggel nem sajnál negyven forintot adni egy ajándék loért, mely Rákóczi kegyeibe juttathatja, mert hiszen ott „aranyhegyek ígértetnek”. A tehető Rákóczi még vonzza, de a segítséget kérő már nem érdekli. „Aranyhegyekre” most újból Habsburg-tisztek útján, hitet cserélve vél szert tenni. Pénz, pénz; Forint — tallér: ez a naplónak vissza-vissza tévő refrénje, s Teleki jellemrajzának alapja. Mennyire jellemző, hogy a szabadság ügyéért önzetlenül lelkesedő, önfeláldozó harcosok, szegény legények, vagy egyáltalán nem érdeklik, vagy gyűlölettel, személyes ellenszennvel szól róluk.

Felmerülhet a kérdés: Vajon a bőséges tárgyi ismeretek nyújtása mellett helyes tanulsággal jár-e az efféle eszmeiséget hordozó mű kibocsátása az ifjúság által az ifjúság számára? Igennel válaszolhatunk, mert a napló annyira világosan szemlélteti a főnemesi osztályérdekek szembenállását a magyar nép igaz érdekeivel, hogy emennek lemeztelenített valósága a néptömegek jogos, győzelmet ígérő harcát vési az agyakba.

A napló részleges kiadása minden bizonynyal több, a korhoz kapcsolódó lényeges probléma megvilágításához segít majd hozzá. Ezúttal csak példának arra hivatkozom, hogy mi módon elemzi a szerző Bethlen Miklósnak a szabadságharcra vonatkozó fel-

fogását. Ez több tekintetben kiegészíti, alátámasztja az eddigi megállapításokat. A „maga privátumát” kereső Teleki nem tudja megérteni az 1703-ban véle beszélgető Bethlent, hogy lehet ő nemzetének ügyében anynyira buzgó, hogy találhatja a Brezáni Kialtvány pontjait „helyeseknek és igazaknak”, és hogy látja előre az „elkeseredett nép generális insurrectioját”?

Nem esik szó a kötetben a napló irodalmi, formai értékeiről. Jóllehet méltán szólhatunk róla, még ha nem is akarjuk a memoárok élvonalába sorolni. Főérénye, hogy a szerzetágoz, csaknem az egész országra kiterjedő eseményt nagy meglepetéssel érvel, valósággal izgalmas bonyolítással adja elő. Ismeretes, hogy Teleki az előzetes napi feljegyzésekből csak később (1714 után), bizonyosfokú műgonddal készítette el a napló ma meglévő változatát. Erős jellemző készséggel rendelkeznek, művében gyakran éreztük a kalandos utazások hangulatának sikerült kifejezését; helyenként anekdotaszerű részletek élénkítik a főcselekményt, másutt a csipkelődő, gúnyolódó hangnem humort fakaszt stb.

A kiadványt mintaszerű jegyzetapparátus teszi teljességgel közzérthetővé. Néhol túlzottan is magyarázni igyekeznek: az egyébként hasznos személy- és helység-névmutatókból például megtudhatjuk, hogy Mária Terézia „magyar király” volt, Enyedi Istvánné pedig „nagybányai lakos”. Értesülünk, hogy Debrecen, Miskolc stb. melyik vármegyében található. Kár viszont, hogy egyes kisebb helységekről (pl. Feketepatak, Kisvárdá stb.) nincs tájékoztatás sem a névmutatóban, sem a kötethez csatolt térkép-vázlaton. Egyébként a szemléltetést hasznosan elősegíti mind a térkép, mind pedig néhány korabeli kép-melléklet.

Nem lehet eléggé elismerően szólni a Rákóczi gimnáziumnak e kötetet kibocsátó munkaközösségéről. Ha támaszkodhattak is nemes hagyományokra, mint Vajthó László kiadvány-sorozatának példájára, mégis első lettek annak a sokszor háttérbe szorított, de nagyon időszerű célnak megvalósításában, hogy a középiskolák az alkotó tudományos munka kollektív műhelyeivé is váljanak. Jelen kötettel hasznosot alkottak, s velük együtt mi is szeretnénk, hogy azt „hasonló kiadványok egész sora kövesse”.

Végül személy szerint is essék dicsérő szó a munkatársakról: Dr. Temesi Aliréd igazgató, szerkesztőről, Dr. Ballenegger Zsuzsa, Csete Zoltán, Huszti Imre, Dr. Kovács József, és Dr. Mády Zoltán tanárokról, valamint Babics Miklós, Bocsy György, Bihari Zoltán, Dobozi Imre, Hunyadi György, Szende Tamás és Voigt Vilmos tanulókról.

Gyenis Vilmos

Borzák István: Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei Bp. 1955. Akadémiai K. 208 l.

A hazai klasszika-filológia összefoglaló története még megíratlan. Ennek elkészülését hivatott előmozdítani Borzák István, Budai Ézsaiás klasszika-filológiai munkásságát feldolgozó monográfiájával. A szerző határozott irányú tudománytörténeti érdeklődésének megfelelően nem foglalkozik Budai teológiai műveivel és püspökségének történetével, de kénytelen tárgyalni egész tanári pályáját és magyar történetét is, mert ezek elválaszthatatlanok filológiai tevékenységétől.

Budai az indítást a göttingi egyetemen kapta világhírű professzorától, Christian Gottlob Heynétől, s ezért részletes ismertetést kapunk a Georgia Augusta-egyetem általános jelentőségéről és magyar hallgatóiról. A továbbiakban Budai auktor-kiadásait és más tankönyveit jellemzi Borzák, beszél az irodalmi magyarnyelvűségről vallott nézeteiről, Csokonaihoz és Kazinczyhoz fűződő viszonyáról, a hierarchia és kyriarchia viszályában elfoglalt álláspontról és az Akadémia körüli tárgyalásokban vitt szerepéről.

Borzák István könyvéből az irodalomtörténet kutatója elsősorban a hazai latin-ság utolsó szakaszára és a magyar- és latin-nyelvűség kölcsönös kapcsolatára, ill. harcára vonatkozólag meríthet sokat. Külön ki kell emelnünk, hogy a szerző a könyvben ráirányította a figyelmet a magyar irodalmi neo-klasszicizmusra, és rámutatott annak egyik fő forrására, a göttingi egyetemre.

A kötetet négy függelék zárja le: az elsőben Kazinczy Heyne-kultuszával foglalkozik a szerző, a továbbiakban Budai Ézsaiás- és Heyne-leveleket közöl, végül a Göttingában járt magyarországi diákok névsorát adja.

Tarnai Andor

A mi Mikszáthunk. Összeállította, a bevezető és a magyarázó jegyzeteket írta: Nacsády József. Szeged, 1960. 188 l. 14 t. (Tiszatáj Irodalmi Kiskönyvtár, 1960. 3. sz.)

Az író halálának ötvenedik évfordulójára megjelent, népszerűsítő szándékú kis kötet folytatása Szeged immár félévszázadot meghaladó Mikszáth-kultuszának. Előszava szerint „mintegy viszonzása” kíván lenni azoknak az írásoknak, amit Rubinyi Mózes a Szeged könyve két kötetében (M. K. munkái 38—39. k. Bp. 1914.) gyűjtött össze. Míg azokban az író vall a városról, ebben szegedi írónak, egykori barátoknak, ismerősöknek

az íróra való visszaemlékezéseit, feljegyzéseit olvashatjuk. A három részre tagolódo kötet I. (Kortársak a szegedi esztendőkről.) és III. (Anekdoták, emlékezések.) része ezekből nyújt válogatást az 1880—1910 közé eső évek anyagát véve alapul. A rövid, sokszor csak egy-egy anekdotát felölelő írások nagy része a korabeli szegedi sajtóban látott napvilágot, s noha irodalmi értékekkel csak kevés bírt köztünk, tartalmuknál fogva nagy részük számot tarthat az irodalomtörténet érdeklődésére is. Nemcsak az író és Szeged közt kialakult mély barátságba nyújtó betekintést, hanem egyik-másik, mint például a *Mikszáth mint szónok* c. (36—40. l.) olyan kapcsolatokra, életrajzi mozzanatokra is utal, ami az író egész életműve megítélésénél figyelmet érdemel. Nagyobb értékkel, elsősorban adatgazdagságuknál fogva, a kötet I. részében közölt visszaemlékezések bírnak. Az epikusan is megszerkesztett fejezet szinte összegezése annak, ami Mikszáthot Szegedhez kapcsolta, amit Szeged jelentett az író fejlődésében. Olyan írások szerepelnek itt, mint a címadó írás Móra Ferentől (11—19. l.), amelynek a *Jó palócok*-ra vonatkozó megállapításai mindmáig elfogadott tételt képeznek irodalomtörténetírásunkban (vö. Király István; Mikszáth Kálmán. Bp. 1952., 1960., Második rész), vagy Gelléri Mór írása (Mikszáth és a Szegedi Napló, 19—24. l.), amely hitelesen mondja el, miképpen került Mikszáth Szegedre, a Szegedi Naplóhoz, hogy csak a legjelentősebbeket említsem. A III. rész írásai nagyobb mértékben anekdota jellegűek; ezek értékét elsősorban nem az adatok, hanem a hiteles portrészerezés adja. Ettől csak az utolsó öt írás hangja üt el (egynek Juhász Gyula a szerzője), amely Mikszáth halálával és méltatásával kapcsolatban maró bírálatát adja a korabeli uralkodó osztály mélyeséges közömbösségének.

Külön kell szólnunk a kötet II. részéről (Szegedi barátok), amelyben Nacsády József Mikszáth legközelebbi szegedi barátainak portréját rajzolja meg a fellelhető adatokra támaszkodva. Jó kiegészítése ez annak a képnek, amit az egész kötet nyújt Mikszáth szegedi éveiről. Külön értékét jelenti irodalomtörténeti szempontból e fejezetnek az a néhány, eddig kiadatlan, részben Mikszáthtól származó, részben hozzá írt levélnek a közzététele, amit Nacsády az író szegedi barátaival való levelezéséből közöl.

A figyelemre méltó kötetet értékes fényképanyag egészíti ki. Szerkesztési következetlenségnek érezzük azonban, hogy ellenében az előszóval, 1910 utáni, s nemcsak Mikszáthról szóló, hanem Töle származó írásokat is felvesz, nem következetes a kötethez kapcsolódó jegyzetek elhelyezése sem.

Láng József

Melich János: Mikszáth Kálmán és a Mikszáth nemzetség viszonya a magyarsághoz. (Dolgozatok, I. köt. 1—31. l.) Bp. 1957. Akadémiai K. (Nyelvtudományi Értekezések 11.)

Mikszáth Kálmán születésének századik évfordulója alkalmából jelent meg először 1947-ben Melich János tanulmánya, melyben tudós apparátussal, filológiai igényességgel azt a célt tűzi maga elé, hogy Mikszáth történeti alakjáról tudásunkat igazabbá, a valóságnak hívebben megfelelőbbé tegye (31. lap). A munkát szükségessé tette az a körülmény, hogy Mikszáth miként Jókai is sok mindent költött magáról, s ezek a lényegében fiktív adatok az életrajzírók nyomán hovatovább a valóság színezetét kapták. Mindenképpen szükség volt arra, hogy ezeket az adatokat az igazság nagyítóján keresztül vizsgálat alá vegyék.

Többek között tisztázza Mikszáth állítólagos román származása hagyományait. Nevének eredetéről meggyőző nyelvi érvekkel bizonyítja, hogy nem lehet román eredetű, mert egy román „Mic-sat” helynév ma is, régen is lehetetlen alakulás, mert a románban ilyenkor csak egy „Satulmic” — „Satulmic” alakulás lehetséges. Elfogadhatóan érvel Mikszáth állítólagos erdélyi származása és a Mailáthokkal való kivándorlása bizonyíthatatlanságáról, valamint arról, hogy Mikszáth anyanyelve csakis a magyar lehetett. Helyenként azonban olyan feleslegesnek tűnő részletekbe téved, amelyekről maga is kénytelen megállapítani, hogy a kérdést érdemileg nem viszik előbbre a megoldás felé.

Pusztai Gyula

Hegedűs Nándor: Ady elnyeri a főváros szépirodalmi díját. Bp. 1959. Akadémiai K. 60 l. 1 t. (Irodalomtörténeti Füzetek, 26.)

Hegedűs Nándor gazdagon dokumentált kis könyve Ady életének és költői pályájának egyik érdekes, máig kellőképpen fel nem derített epizódját dolgozza fel.

Ismeretes, hogy 1909 novemberében Ady Endre nyerte el a főváros 2000 koronás szépirodalmi díját. Erről az eseményről Ady Lajos, Bölöni György és Ady Lajosné csak röviden emlékeznek meg. A pályadíj elnyerése Ady számára sem volt közömbös. A lehetőségekre Schöpfung Aladár hívta fel a figyelmét már eddig is ismert levelében. S a továbbiakban több hozzá írt levél s néhány saját levele foglalkozik az ügygel. A pályadíj odaítélése körül támadt kavarodásra Ady igen élesen és határozottan reflektált a Nyugat 1910-es évfolyamában *Sokallják az éhbért* című Párizsból küldött nyílt levelében.

Körülbelül ennyit tudtunk a fővárosi pályadíjjal kapcsolatos eseményekről.

Hegedűs Nándor tanulmánya kiegészíti hiányos adatainkat és ismereteinket. Rendszeresen igyekszik felderíteni a díj elnyerésének minden mozzanatát. Áttekintést ad a Ferenc József jubileumi alapítvány keletkezéséről, történetéről. Rövid összefoglaló képben a kor politikai arculatát is felvázolja. Részletesen foglalkozik Ady pályázó társával. Ady kivül Lampérth Géza, Zsoldos László, dr. Fehér Jenő, Kiss Jenő Sándor, Lázár István, Pap Mariska, Tormay Cecile és Vér Mátyás vettek részt a pályázaton. Mai szemmel szinte komikus, hogy a felsoroltak közül néhány Ady veszélyes ellenfelének bizonyult. Hegedűs közli majd minden pályázó kérvényét, köztük Ady Endrét (facsimilében is). Dokumentumokkal bizonyítja, hogy mennyit kellett Adyknak és barátainak „vizitálni a kétezer koronás díj dolgában.” A könyvecskének talán legérdekesebbek azok az oldalai, amelyek — a Fővárosi Közlöny hivatalos tudósítását publikálva — a főváros közgyűléséről adnak számot, majd részletes áttekintést a díj odaítélésének sajtóvisszhangjáról. A közgyűlési vita és a sajtóreflexiók jellemzően mutatják meg, hogy milyen szenvedéllyel és érveléssel csapott össze Ady alakja és költészete körül a korabeli konzervatív reakció és a polgári progresszió tábora.

A szerző igen helyesen a dokumentáció középpontjába Ady alakját állította. Részletezi ekkori tevékenységét, levelezéséből a díj szempontjából fontosnak vélt mozzanatokat. Hiányoljuk viszont, hogy az elvi összefüggések tudatosításának sokkal kisebb teret szentel, mint az esetleges „egyéni szélségeit”, „hütlenségeit” kommentáló feltételezéseknél (l. Wolfner- és Beretvás-ügy). Ady életében minden részletnek, minden apró adaléknak súlya és szerepe van. De ezek nem önmagukban, nem elszigetelten jellemzik Adyt. Megítélünk elsősorban eszméihez, esztétikájához, eszményeihez való hűségében kell. S nem a kor egyes jelentősebb vagy jelentéktelenebb figuráihoz fűződő kapcsolatai szerint. Lényeges az utóbbi is, de csak az előbbi összefüggésében. Az egész pályadíjjal kapcsolatos eseménysorozatnak központi problémája Ady és a polgári progresszió viszonya és e viszony ellentmondásai. Ebből a szemszögből megítélve feleslegesek a szerző gyakori Adyt mentegető fordulatjai, az olyan önmaga ellentétére forduló kijelentése, mint: „Távol áll tőlem a szándék, hogy a nagy költő felett palcát törjek”.

A könyv filológiai dokumentációja igen bőséges. Számos új anyagot publikál és sok új részlet-összefüggésre hívja fel a figyelmet. Minthogy érdeme elsősorban éppen az adatközlés, így az előforduló kisebb hibákat is

szóvá kell tennünk. Egyrészt több helyen elhanyagolja az előbbi publikációkra való utalást. Másrészt bizonyos pontatlansággal közli a pályadíjjal összefüggő előzmények konkrét adatait. Ady és Vázsonyi Vilmos kapcsolatára vonatkozóan utal például a nagyváradi évekre. Itt helyesen jegyzi meg, hogy 1902 tavaszán Ady határozottan exponálta magát a Nagyváradra látogató Vázsonyi Vilmos mellett. A korábbi két eseményt azonban összezavarja. 1901 decemberében Vázsonyinak nem a „kultúrbestia” kifejezés miatt volt a parlamentben összeütközése, hanem a december 4-én elmondott szízbeszédének egyik kitétele miatt, amelyért valamelyik képviselő párbajra hívta. A „kultúrbestia” kifejezést Vázsonyi 1902 januárjában Debrecenben használta egy előadásában, amelyért először egy debreceni újságíró, majd az egész reakciós sajtó megtámadta. Több nacionalista, antiszemita képviselő a parlamentben is botrányt csapott. Ady a januári Vázsonyi-afférra több cikkben — köztük a Hegedűs említette *Menjünk vissza Ázsiába* című vezércikkben is — reagált.

Hegedűs Mária

Szigeti Györgyné: Madzsar József. Bp. 1959. Medicina K. 54 l. Függelék: 8 l.

Ennek az alig félszáz oldalas kis könyvnek a szerzője arra vállalkozott, hogy nagy vonalakban megrajolja Madzsar Józsefnek, a magyar munkásmozgalom egyik kimagasló alakjának az életútját. Madzsar — mint oly sokan a századelő nagy erjesztői közül — (Jászi, Káffka, Móricz) Ady vidékéről jött: Nyárárolyban gyerekeskedett. Orvostudományi tanulmányokat folytatott, fogorvos lett, természettudományi kérdésekkel foglalkozott, fordított, egyetemen tanított, egyideig a magyar közegészségügy legfelsőbb irányítója volt, könyvtárat igazgatott, lexikont, folyóiratot szerkesztett: életművének ez a vázlatos bemutatása is meggyőző bennünket arról, hogy Madzsar a nagy magyar polihisztoroknak egyik kései utódja volt. Szigeti Györgyné e gazdag élet két területével foglalkozik részletesebben: Madzsar munkásságával a darwinizmus magyarországi terjesztésében-védelmében — tevékenységével az MSZDP balszárnyán, az illeg. Kommunista P.-ban, s a Társadalmi Szemle egyik szerkesztőjeként betöltött szerepével. Madzsar pályája korai szakaszán a polgári radikalizmus ideológiájával indult: ennek a jegyében születnek természettudományos munkái. A szerző elemzi a „Darvinizmus és lamarekizmus” s az „Ember származása c. munkáját, s megemlíti, hogy egyik fordítója volt Darwin főművének, valamint Kropotkin munkájának. Madzsarnak munkásságával nagy szerepe volt a ter-

mészettudományos ismeretek terjesztésében. Fejlődését jelentősen befolyásolta Szabó Ervinnel való barátsága is: részt vállalt a magyar munkásmozgalom s a magyar értelmiség fejlődésében oly jelentős szerepet játszó Marx—Engels válogatott művek kiadásában, Szabó Ervin örökébe lépett a Fővárosi Könyvtár igazgatói székében is — ahol előbb főkönyvtáros, majd aligazgató — (Madzsar képvisített könyvtáros is volt): Szabó Ervin mellett neki is jelentős érdemei vannak a könyvtár szociológiai gyűjteménye megalapozásában és gazdagításában. 1919-ben úgy látszik, hogy ennek az életnek a különféle törekvései valóra válhatnak. S 1919 bukása után előnyösen különbözik magatartása a vele együtt indult s 1918-ban szintén szerepet vállalt polgári radikálisoktól: nem tagadja meg 1919-et. Itthon, ill. az emigrációban a szociáldemokrata párt balszárnyán, majd kommunistaként harcolt tovább. Szabó Ervin emlékének áldozott akkor, amikor Jászi Oszkárral együtt Bécsben 1922-ben kiadta Szabó posztumusz művét, a *Társadalmi és pártharcok 1848—1849-ben c. könyvet*. Emigrációjából hazatérve, itthon a húszas évek végén a Társadalmi Lexikon-t szerkeszti, majd a harmincas évek elején a kommunista párt legális folyóiratának, a *Társadalmi Szemlének* lesz egyik szerkesztője. Életének ebben a szakában tevékenysége a társadalomtudományok felé tolódik el: bár publicisztikájában helyet kapnak természettudományos kérdések is mégis a társadalmi kérdések érdeklik inkább. Erre mutat a már szovjet emigrációban írt könyve is: „Spanyolország múltja és jelene”, s halála előtti terve is: az urali őshaza szervezett felkutatására gondolt.

Az irodalomtörténetet persze csak közvetve érdekelheti élete és működése: hatásában, természettudományos írásainak és publicisztikájának a kortársakra gyakorolt befolyásával. A József Attilával kapcsolatos s a Társadalmi Szemlében publikált Pákozdy kritika körüli szerepét, s József Attilával való kapcsolatát — ezt a kényes problémát Szigetiné meg sem említi — Révai József 1958. évi akadémiai előadása óta megnyugtatóbban látjuk.

Szigetiné könyve — amelynek fedőlapján Madzsar fényképe látható — a Madzsar körül megtörtént némaság újabb jele. (Vö. Kárpáti Endre: Emlékezés M. J.-re. Párttört.-i K. 1959. 2.) Úttörő munka. Sajnos azonban meglehetősen vázlatos, cínagyólt, filológiaiag szűkös. Inkább leír, mintsem a problémákat merészen kibontó volna. Mindez a könyv túlzottan didaktikus célzatából is következik. Olyan jól idéz azonban Madzsarból, hogy elolvasása után elmondhatjuk: ez a könyv kiált a Madzsar válogatott művek után.

Madzsar József — a forradalmár orvos — tagja annak a századeleji nagy nemzedéknek,

amely az élet minden területén a korszerű, az akkor haladó európai szinten szerette volna látni hazáját. Életműve része a magyar kultúra századeleji nagy megújulásának.

Varga József

Szabó Ervin könyvtártudományi cikkei és tanulmányai. Bp. 1959. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 746 l.

A gyűjtemény Szabó Ervin magyar nyelven megjelent könyvtártudományi cikkeit adja közre, de a magashorizontú szemléletmód, mellyel a szerző a könyvtárügyet mindig az egész művelődéspolitikai szemszögéből nézi, a könyvtárosoknál kívül hasznos kézikönyvvé teszi a népművelés bármely területén dolgozó kultur munkás számára. A könyvtárak, múzeumok, kultúrházak és sajtóorgánukok rendeltetésére eredményes működésére vonatkozó módszertani elvei, javaslati má is alkalmazhatók és még sokáig útmutatók lehetnek. A gyakorlati életben hasznossá elsősorban ez teszi a gyűjteményt, de nem jelenti ez azt, hogy ne forgathatná haszonnal a kulturális élet elméleti szakembere, a történész és az irodalomtörténész is. Történelmi, politikai, társadalomtudományi vonatkozású tanulmányai nem értek bele ebbe a kötetbe, az irodalmi, ill. irodalomtörténeti vonatkozásúak közül is elsősorban csak az elméleti jellegűeket találjuk meg benne. Ezek közül legérdekesebbek a Várnai Zseni verseskönyve alkalmából a proletárköltészetről írt vitacikkek. Van némi ellentmondás Szabó Ervin általános elméleti iránya és a proletárköltészetről vallott nézeteinek — a látszólagos nagyvonalúság ellenére is — bizonyos fokú merevsége közt. Szabó Ervin ugyanis nem ismeri el a művészet osztályjellegét, ill. az igazi művészet kritériumának az osztályfelettséget tekintti, s különösen nem ismeri el, hogy létezhet proletárkultúra, proletárművészet, proletárköltészet akkor, „amikor még nyakig benne vagyunk a kapitalista termelőrendszerben és a szocialista jogi és politikai felépítmény is a jövő problémája még”. Empirikus hajlama, az elvek, törvényszerűségek levonásában az adott tényekhez való túlzott ragaszkodás, mely gyakorlatiasabb területeken feltétlenül érénye, a nagy általánosításoknál s így itt is, nem vezethetett helyes eredményre. A proletárköltészetéről, általában az osztálykultúráról, a társadalmi felépítmény kialakulásáról vallott nézeteit nem fogadhatjuk el, de Bresztovszky Ernővel folytatott vitája arra is figyelmeztet, hogy e kérdések szimplifikálása milyen könnyen vezethet híg vulgarizáláshoz.

Az *Irodalompartolás a képviselőházban* érdekes adalék Jókai utolsó éveire. Az *Uj folyóiratok* c. cikk a Pogány József szerkesz-

tette *Társadalom*-nak és *Osvát Figyelő*-jének első számáról, általában a századelő sajtóhelyzetéről tartalmaz figyelmet érdemlő sorokat, *Az európai kultúrközösség a háború után* c. tanulmány az európai népek kulturális kapcsolatairól és könyvkiadásáról mond érdekes adatokat. Külföldi egybevetései — rendszerint bőséges számadatokkal, statisztikákkal — akár a könyvtárudományról, akár általánosabb népművelési kérdéssről ír, mindig rendkívül tanulságosak.

Minden cikke, tanulmánya önmagában is érdekes kordokumentum, de általában több is annál, mert elvi frissége, harcos vitaszelleme nemcsak korában keltett nagy vihárokat, inspiráló ereje máig elevenen hathat a kultúra művelőire. Marx és Engels művei magyar fordítója és népszerűsítője, a magyar munkásságalom kiváló harcosa szellemi munkásságának egy igen fontos területét, a magyar népművelés megteremtéséért folytatott küzdelmét ismerhetjük meg ebből a kötetből. Kóhalmi Béla bevezető tanulmánya és a cikkekhez, tanulmányokhoz írt jegyzetei hozzásegítik az olvasót Szabó Ervin heroikus harcának és emberi nagyságának megértéséhez.

Pölszkei Ferencé

Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. Bp. 1958. 32 l. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 100. szám)

Születésének 80. évfordulóján Horváth Jánosnak a nyelvtudomány is tisztelettel adózott: egyrészt a *Magyar Nyelv* LIV. évf. 2. számát ajánlotta „a magyar szó tudós mesterének”, másrészt a magyar nyelv és vers kedvelőit, kutatóit az illusztris szerzőnek ezzel a kis füzetével — a MNyTK. 100., jubiláris számával — is megörvendeztette... Terjedelmére nézve kicsi a füzet, de tartalmában — ezt Horváth János esetében fölösleges is mondani — könyvvel vetekedően gazdag, lezárt s ép rendszert megrendszerezést nyújtó mű. Nemzeti verselésünk legnagyobb ismerője és értője ezúttal első pillanatra talán meghökkentő területen: a kötetlen beszédben vizsgálja a verset, illetőleg a versforma lelkét, a ritmust. Nem foglalkozik ugyan általában az élőbeszéd (a próza) ritmikus tagolódásával, bár itt-ott tanulságosan utal rá, csupán a jobb híján „szólás”-nak nevezett nyelvi képződményekkel. Vizsgálódásai érdekében — a nyelvészeti felfogással némileg ellentétben, de mindannyiunk nagy hasznára — Horváth János kiterjeszti a „szólás” fogalmát minden olyan beszéd-alakzatra, amit a beszélő „alkalmi és egyéni gondolatainak találó, közkeletű kifejezéseként a hagyományból mintegy idézetként merít”, de persze ezek csak akkor érdeklík a szerzőt, „ha hang-

szerkezetük ritmikai fogantatásra vall, s versritmust szuggérál”.

A füzetnek legfontosabb mondanivalóját talán a „Verstani tudnivalók” c. fejezet tartalmazza. „Mint hogy... a szólások különleges verstani problémákat is felvetnek — indokolja a szerző e fejezetet —, olyanokat is, melyekhez eddigi ritmikai tanulmányaimban nem adhattam meg a kellő alapvetést: talán nem lesz fölösleges némi verstani tájékoztatást bocsátanom előre”. A kis tájékoztató pedig valóságos rendszeres verstanná szélesedik — néhány oldalra tömörítve! Szól a szerző az ütemről, annak „szokványos” (4 időrészes) és „gyors” (6 „idő-percenetre” oszló) két alapvető változatáról, megjegyezve, hogy az előbbi az általánosabb, hogy ösztönünk általában a négyszótagos tagolást, negyedelés követi. Kitér ennek is, az ettől eltérő ritmusrendnek is nyelvi (hang-, mondattani) és beszéd-életteni indokolására, s miközben a ritmusnemek közti választás szabadságát hangsúlyozza, kiemeli egy kollektív „közmagyar ritmusérzék” létezését is... Itt persze még csak utalunk sem lehet mindarra a fontos megállapításra, mellyel Horváth János részben kiegészíti, részben népszerűbb formában kifejti verstani elméletét. Csak éppen mutatóba kiemelem azt az érdekes megállapítást, hogy a szólások „átlagának ritmikai szerkezete sokkal tökéletesebb, mint versbeli társaik átlagáé; hiszen... egymagukban kell azt érzékeltetnünk, nem számíthatván nyomukban következő sikerültebb sorok útbaigazító támogatására”. És: „Ütemhatárainak, iktusaiknak, időértékeiknek nyilvánvalóknak kell lenniük, s mint hogy azt csak a nyelv természetes hang- és erőtenyezői igénybevételével valósíthatják meg erőltetés nélkül, ritmikai és értelmi tagoltóságuk egybevághása, mi versben korántsem általános erény, eleve is többnyire biztosítva van”... A kis mű befejezéseként alaki szempontok (versképletek, ütemrendszerek) szerint csoportosított — csak úgy emlékeztetőből előszedett — 750 szólásra rúgó példátartat kapunk, s ezt statisztikával igazolt igen tanulságos „következtetések” zárják be.

Martinkó András

Szomorú István: A ceglédi hírlapírás története. 1—2. k. Bevezette: Nagy Dezső. 1. köt.: 1878 — 1919, Cegléd, 1957. Kossuth Múzeum. 48 l. 2. köt.: 1919—1958. Múzeumok Központi Propaganda Irodája. Bp. 1959. 56 l. (Ceglédi Füzetek 3. és 8.)

A nagy, országos jelentőségű lapok mellett az irodalomtörténet és a történelem kutatójának nem szabad figyelmen kívül hagynia a helyi jellegű sajtótermékeket sem, hiszen számtalan, az irodalmi ízlést sokszor

komoly mértékben befolyásolható, egy-egy vidék történelmi fejlődését hűen tükröző újság jelenik és jelent meg a vidéki városokban. E lapok összegyűjtése, rendszerezése nem csupán sajtótörténeti, hanem irodalomtörténeti és történelmi szempontból is figyelemreméltó teljesítmény.

Szomorú István egy viszonylag kisebb város sajtójának a történetét dolgozta fel, de a megjelenő újságok nagy száma, (olykor egy időben 4, sőt 5) az egyes kiadványok magas példányszáma (pl. a *Ceglédi Hírlap* az 1940-es évek elején 9500 példányban jelent meg, ugyanakkor a városban 11 000 önálló háztartás volt) egyaránt a helyi sajtó nagy olvasottságáról tanúskodik.

A szerző munkája két részében különböző módszerrel dolgozik. A hely- és kortörténeti bevezető után az I. kötet újságokként tárgyalva adja elő a város sajtójának a történetét Lesskó Nándor 1878 karácsonyán megjelent *Czegléd* c. lapjától a Tanácsköztársaság *Népakarat*-áig. Itt a szerző önálló fejezeteket szán az egyes hírlapi közelmeknek és a helyi sajtótörténet jelentősebb eseményeinek, mondanivalóját összegezi: egyszerűen szintetikusabb jellegű feldolgozást nyújt. A kötetet a fontosabb cikkek és közlemények jegyzékével, valamint a vizsgált időszakban megjelent lapok bibliográfiájával zárja.

A II. kötetben a szintetizáló szerkesztésmód helyébe a leíró bibliográfia-jellegű feldolgozás lép: az egyes nyomdákon és nyomdávalalaton belül címről címre haladva tárgyalja a város lapjait 1945-ig. A felszabadulás utáni sajtót a politikai pártok szerint csoportosítja. A II. kötet végén nem szerepel bibliográfia, helyette tartalomjegyzéket találunk, amely viszont az I. kötetben hiányzott.

Véleményünk szerint szerencsésebb megoldás lett volna ennek az egyébként igen alapos és körültekintő munkának a két részét azonos szempontok alapján feldolgozni.

Bertényi Iván

A Kaposvári Megyei Könyvtár Évkönyve. 1957. Szerkesztette: Kellner Béla és Kávássy Sándor. Kaposvár, 1958. Megyei Könyvtár 73 I.

Öt éves számvetés e kiadvány. Számvetés múlttal és jellel, hagyománnyal és tenni-

valókkal, kötelességekkel és eredményekkel. Egyetlen megye, Somogy múltjából és jelenéből tudhatunk meg értékes adatokat. Színes és gazdag múlt bomlik ki az olvasó előtt. Zrínyi Miklós, Csokonai, Pálóczi Horváth Adám, Nagyváthy János, Csorba József- orvos doktor, „T. Nemes Somogy Vármegyei Rendes Fizikusa”, egyszerűen ismertek, nagyon ismertek, s ezekkel együtt ismeretlenek is élnek állnak.

A tanulmányok — szűk keretbe szabva — nem lehetnek terjedelmesek, de első pozitív vonásuk máris szembetűnő: eleve felhívják a figyelmet, hogy egy-egy vidéki könyvtárban (főleg ha az központi jellegű) milyen kéziratok anyag lappanghat, amelyről nem tudott, vagy csak sejtett valamit az irodalomtörténet. A tanulmányok zöme azonban nemcsak irodalomtörténeti érdekelttségű, hanem történeti, néprajzi, vagy éppenséggel művelődés- és sajtótörténeti. Mert amellett, hogy pl. két neves, XVIII. századi költőnek, Csokonainak és P. Horváthnak emberi-baráti jelleméből, arculatából többet sejtünk meg Mózsai Ernő cikke nyomán, egyszerűen világossá válik ismertetéséből az az öntudat, mellyel saját koruk költészetét értékelik.

Nagyváthy János most felfedezett kéziratosa munkája, *A magyar fűdes és zászlós úr* a történész és irodalomtörténész számára egyaránt értékes, hiszen a kor tudományos gondolkodását mutatja be, azt, hogy miként vélekedtek a XVIII.—XIX. század fordulóján a korábbi századokról, különösen ha a nemesi jog forrásait kutatják. Egy pillanatra sem lehet kétséges, hogy Nagyváthy nemcsak a tudományos, felvilágosult jellegű gondolkodásnak ad hangot, hanem a társadalmi és politikai helyzet következtében megrendült egzisztenciájának kétségbeesését is kifejezi. Jóllehet „a munkát általában szubjektív jellemzi”, egy kicsit hasonló ez Berzsenyinek, jóval korábbi, magányos és magára maradt kételyeihez.

Kanyar József, Frankl József, Gönczi Ferenc, Kellner Béla tanulmányai azt az igényt dokumentálják, mely minél többet akar feltárni Somogy megye múltjából, bejelentve azt a szándékukat is, hogy majd nagyobb lélekzetű kiadvánnyal is az ország színe elé lépjenek.

Kovács Győző

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

Külföldi tanulmányutak 1960 második felében

Garamvölgyi József tanulmányútja a Szovjetunióban

A Magyar Tudományos Akadémia kiküldetésében 1960. augusztus 31-től szeptember 21-ig tartózkodtam a Szovjetunióban. Tanulmányutam célja a két világháború között a Szovjetunióban működő magyar kommunista (emigráns) irodalmi szervezetek, továbbá a proletár és forradalmi írók nemzetközi szervezete anyagának felkutatása; és azon szovjet irodalmi szervezetek anyagának feldolgozása, amelyben a magyar kommunista (emigráns) írók működtek. (RAPP, LOKÁF, Szovjet Írók Szövetsége stb.) Ennek érdekében több intézményben végeztem kutató munkát.

A Gorkij Világirodalmi Intézet Archivumában megtaláltam a Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetsége (a továbbiakban MORP) irattári anyagának jelentős részét. A szövetségnek hosszú ideig Illés Béla volt a főtítkára s Hidas Antal a nemzetközi folyóiratának egyik szerkesztője. Az említett anyagban található a MORP különböző nemzeti szekcióinak a szövetség főtítkárához küldött beszámolóit, a szövetség tagjainak levelei. Többek között Romain Rolland, Becher J. R., Upton Sinclair, Bernard Shaw, Gold Michel stb. levelei. Ugyancsak az archivumban található néhány olyan, a 20-as évek második felében működő szovjet irodalmi szervezet anyaga (konferenciák, ülések, jegyzőkönyvek stb.), amelyben magyar írók is szerepeltek.

A Szovjet Akadémia Központi Archivumában megtaláltam a MORP 1927-es moszkvai és az 1930-as charkovi kongresszusának jegyzőkönyvi anyagát; a MORP elnökségének különböző felhívásait; egyes nemzeti szekciók működésére vonatkozó dokumentumot (német, amerikai, angol, kanadai, francia, csehszlovák stb.); többek között a magyar szekció irattári anyagának, jegyzőkönyveinek jelentős részét.

A Központi Állami Irodalmi Archivumnak adták át tájékoztatás szerint a Szovjet Írók Szövetségének teljes archivális anyagát (a 20-as és 30-as években működő irodalmi szervezetek, irodalmi lapok anyaga stb.), de sajnos még nem rendezték, így ezt jelenleg nem tudtam feldolgozni. Találtam azonban néhány ismeretlen, érdekes anyagot tartalmazó levelet Illés Bélától, Madarász Emiltől, Zalka Mátétól.

A Lenin Könyvtárban és a Gorkij Világirodalmi Intézet Könyvtárában kiegészítettem és ellenőriztem a Szovjetunióban működő magyar kommunista (emigráns) írók munkásságáról készített bibliográfiámat; megismerkedtem a 20–30-as évek irodalmi lapjainak anyagával; feldolgoztam néhány korabeli elméleti vita anyagát.

Zalka Máté özvegyének magánarchívumában igen gazdag és ismeretlen anyag található: Zalka Mátéra vonatkozó személyi iratok, levelezése, korai verseinek, hadifogoly-naplójának, egyes műveinek eredeti kéziratjai, továbbá az egész emigrációra vonatkozó dokumentumok, stb. Az idő rövidsége miatt e hatalmas gyűjteménynek csak egy részét tudtam feldolgozni.

A fent említett forrásanyagokról mikrofilmet készítettek, s egyes részeit publikálni fogom.

Komoly eredménnyel jártak számomra a Gorkij-Világirodalmi Intézet munkatársaival folytatott szakmai megbeszélések. Megismerkedtem a mai szovjet irodalom néhány neves képviselőjével; meglátogattam az Inosztrannaja Literatura szerkesztőségét, ahol hosszan elbeszélgettünk a mai magyar irodalom kérdéseiről.

G. J.

Horányi Mátyás tanulmányútja Olaszországban

Olasz állami ösztöndíjjal 1960. szept. 13-tól dec. 10-ig voltam külföldön. E három hónap nagy részét Firenzében, illetve Rómában töltöttem, de jártam Velencében, Bolognában és Sienában is. Utam fő célja anyaggyűjtés volt a modern olasz regényről készülő tanulmányom és befejezés előtt álló spanyol irodalomtörténetem számára. Ezt a munkát főként a firenzei és római nemzeti könyvtárakban, illetve a Biblioteca Alessandrinában végeztem. Emellett

megismertem a velencei, firenzei és római spanyol intézetek munkáját és könyvtárát, továbbá szakterületem legújabb irodalmából megszereztem a fontosabb műveket.

A velencei Biblioteca Marcianában és más intézményekben megállapítottam, hogy az Orsz. Széchényi Könyvtár egy 16. századi olasz szöveggyűjteménye teljes egészében ismeretlen, és előkészítettem feldolgozását. A Centro di Studi e Scambi Internazionali vezetőivel, a Sansoni kiadó igazgatójával és több egyetem tanáraival folytatott beszélgetéseimből kiderült, hogy a magyar irodalomtudomány számos mai eredményét megbecsülik, és kívánatosnak tartják az eddigienél lényegesen intenzívebb tudományos együttműködést. Több kiadó vállalta, hogy az Irodalomtörténeti Intézetet folyamatosan tájékoztatni fogja kiadványairól, recenziós példányokat küld, és szívesen közölné magyar kutatók írásait.

Ausztrián átutazva mindkét alkalommal felhasználtam az alkalmat, hogy „Eszterházi vigasságok” c. könyvem angol kiadása számára újabb adatokat gyűjtsek, Olaszországban pedig a könyvben közölt olasz operalibretto bibliográfiát egészítettem ki.

H. M.

Illés László tanulmányútja a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban

1960. november 20—29 között Pozsonyban az Egyetemi Könyvtárban (Univerzitna Knižnica, Bratislava) és a Párttörténeti Intézet könyvtárában és Archivumában (Ústav Dejín Kommunistickej Strany Slovenska pobočka Ústavu dejín KSC Bratislava) kutatásokat folytattam a két háború közti magyarnyelvű csehszlovákiai proletárirodalom területén. E kutatásokkal kiegészítettem a bécsi emigrációra, a németországi és a szovjetunióbeli, valamint az amerikai emigráns irodalomra vonatkozó kutatásaim egyes részleteit, mivel ez az irodalom úgyszólván összefüggő egészet képez. Áttanulmányoztam a Kassai Munkás, Nőmunkás, az Út, Szovjet Föld, Munkás és Paraszt Naptárak stb. összesen mintegy 24 évfolyamát. Az ezen sajtótermékek Budapesten fel nem található anyagából (kb. az anyag fele) 1400 mikrofilmfelvételt készítettem és hoztam magammal. A kutatómunka közvetlen célja az volt, hogy az MTA és a Szlovák TA Irodalomtörténeti Intézetei közötti tervekben szereplő közös proletárirodalom-kutatások körében előbbrevigem a feldolgozás ügyét, s összegyűjtsem azt az anyagot, amely az Intézet kiadványainak soraiban terveként szereplő „A Kassai Munkás és a magyar proletárirodalom” című kiadvány megjelentetéséhez szükséges.

A Szlovák Párttörténeti Intézetben különösen *Roják Dezső* elvtárs igazgatóhelyettes volt segítségemre, továbbá *Smutny* elvtárs látott el értékes tanácsokkal. Alkalmam volt beszélgetést folytatni a csehszlovák munkásmozgalom néhány e korabeli résztvevőjével. Az Egyetemi Könyvtárban elsősorban *Dr. Mestič* igazgató volt segítségemre. Alkalmam volt időközben megbeszélést folytatni *Dr. Gertruda Albrechtova* asszonnal, aki rokontémán dolgozik, áttanulmányozhattam és megjegyzésekkel láthattam el „Die Tschechoslowakei als Asyl der deutschen antifaschistischen Literatur” c. 520 oldalas kandidátusi disszertációját, amelyet december elején fog megvédeni Prágában. Látogatást tettem az egyetem tanszékén, jelen voltam (november 28-án) *Dr. Csanda Sándor* pedagógiai főiskolai tanár kandidátusi vitáján; meglátogattam az Irodalmi Szemle szerkesztőségét, valamint az MTA csehszlovákiai társadalomtudományi kutatócsoportját, a Szlovák Tudományos Akadémia Külügyi Osztályát, és a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetét.

I. L.

V. Kovács Sándor tanulmányútja a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban

1960. szeptember 26-tól október 24-ig tanulmányúton voltam a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban. Munkám során elsősorban a XVI. századi humanizmus tárgyköréből készülő nagyobb dolgozatomhoz, közelebbről a Jagello-kori cseh—magyar kapcsolatok kérdéséhez kerestem anyagot, de természetesen figyelemmel voltam a régi magyar irodalom többi korszakaira is. Emellett igyekeztem az MTA Irodalomtörténeti Intézetében munkálát alatt álló kiadásokhoz (Balassi, Zrínyi, RMKT) anyagot gyűjteni, ill. kontroll munkát végezni.

Kutatásaim során az alábbi gyűjteményekben dolgoztam: Pozsony: Központi Levéltár, Egyetemi Könyvtár kéziratára, volt evangélikus lyceum kéziratára; Nyitra: káptalani levéltár; Radvány: Zólyom megyei levéltár; Körmöcbánya: városi levéltár; Eperjes: városi levéltár; Szepesváralja: a szepesi káptalan hiteleshelyi levéltára; Lőcse: városi levéltár; Brno: Egyetemi Könyvtár kéziratára; állami levéltár; városi levéltár; Olomouc: állami levéltár; Prága: Károly egyetem archívuma; Egyetemi Könyvtár kéziratára. A felkutatott anyagban két XIV. századi és egy XV. századi ismeretlen magyar szerző munkája, a XV—XVI. századból több humanista vonatkozású, Báthori Miklós, Macedóniai László, Bekényi Benedek, Oláh Miklós, Forgách Ferenc, Bethlen Farkas stb. személyével kapcsolatos oklevél és vegyes irat van. Előkerült Balassi Bálint egy eddig ismeretlen magyar nyelvű levelének másolata (1590) s egy rávonatkozó okirat 1583-ból.

A XVII. századi anyagból a Ferenczffy Lőrincre, Pázmány Péterre, Wittnyédi Istvánra, Pataki Füsüs Jánosra, Klobusiczky Andrásra stb. vonatkozó, ill. tőlük származó írásokon kívül legérdekesebb egy hosszú, pozitív hangütésű tanulmány Zrínyi Miklósról és Kemény Jánosról. Végül, egyebek között, több XVIII. századi életrajzi adat is előkerült (Amade László, Gvadányi József, Padányi Bíró Márton, Ráday Gedeon stb.).

Kutatásaim eredményességéhez mindenki hozzájárult, akivel munkám során találkoztam, a legtöbb támogatást és segítséget mégis a következő elvtársaknak köszönhetem: *Ivan Kusý, Ján Mišianik, Ján Čaplovič, Csanda Sándor, Karol Tomiš* (Bratislava), *Štefan Drozd* (Nitra), *Teodor Lamoš* (Kremnica) *Josef Oravski* (Levoča), *Vladislav Dokoupil* (Brno) és *František Drkal* (Olomouc).

V. K. S.

K. Nagy Magda tanulmányútja a Szovjetunióban

1960. október 24-től november 17-ig tartó tanulmányutam során a moszkvai Gorkij Könyvtárban és Lenin-Könyvtárban azokat a két világháború közti, itthon nem található folyóiratokat tanulmányoztam, amelyekben nyomon lehetett kísérni a szovjet irodalom különféle irányzatait s főleg azt a vitát, amely az I. Irókongresszus és a szocialista realizmus kialakulását megelőzte, ill. követte. Ezekből a folyóiratokból bibliográfiát készítettem és céduláztam azokat a tanulmányokat, amelyek alapvető jelentőségűek témám (A népfrontpolitika kialakulása s az antifasiszta harc ideológiai kérdései az irodalomban) számára. Az anyaggyűjtésen kívül sikerült megbeszéléseket folytatnom a Gorkij Intézetnek azokkal a munkatársaival, akik hasonló témákkal foglalkoznak.

Találkoztam *Mácza János* professzorral, ki a Lomonoszov Egyetemen művészettörténetet és esztétikát ad elő, s tőle elsősorban a magyar emigráció irodalmi munkásságáról érdeklődtem. S tőle egészen ritka — a Szovjetunióban megjelent — magyar nyelvű kiadványokat is kaptam. Sikerült *Karikás Frigyes* özvegyével is beszélnem s megnéztem az író hagyatékát, amelyben több vers és drámakéziratot találtam, úgyszintén 1919-es forradalmi emlékeket, fényképeket, plakátokat, röpiratokat stb.

Mindezekon kívül a Szovjet Tudományos Akadémia abban a kitüntetésben részesített, hogy részt vehettem a november 7-i szemlén, s később az Írószövetség rendezésében kezdődő Tolsztoj-ünnepeken is. Részt vettem a Gorkij Intézet egyik irodalmi vitáján is, amelyet a „népi demokratikus osztály” rendezett.

K. N. M.

Nyíró Lajos tanulmányútja Lengyelországban.

1960 őszén két hónapot töltöttem Lengyelországban részben a lengyel irodalomelméleti kutatások megismerése, részben pedig az orosz forradalmi demokraták tragikumelméletéről szóló készülő munkám számára való anyaggyűjtés céljából. Tanulmányutam során sikerült megismerkednem a magyarországinál lényegesen intenzívebb lengyel irodalomelméleti kutatás legújabb termékeivel, valamint megbeszéléseket folytatnom az e tudományterület legjelesebb és legaktívabb jelenlegi képviselőivel (*Zólkiewski, Markiewicz, Roman Ingarden, Tatarkiewicz, Skwarczynska, Zmigrodska, Morawski, Pelc* és mások). A lengyel kutatókkal való eszmecsere során igyekeztem az utóbbi évek fontosabb elméleti vitáiról is tájékozódni, így különösen a realizmus kérdése körül folyt igen érdekes polémiáról. Az orosz forradalmi demokratákra vonatkozó lengyelországi kutatásokról, a varsói egyetem orosz tanára, *Fizman* tájékoztatása révén sikerült áttekintést kapnom, de sajnos *Belinszkij* legjobb lengyel specialistaival — azok távolléte miatt — nem sikerült találkoznom.

Megismerkedtem a Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének, valamint az Intézet krakkói fiiláléjának a munkájával is, s a lengyel és magyar irodalomtörténészek együttműködését igyekeztem azzal is elősegíteni, hogy többeket felkértem egy-egy cikk megírására a Világirodalmi Figyelő számára.

Ny. L.

Somogyi Sándor tanulmányútja a Román Népköztársaságban

1960. szeptember 21-től október 30-ig hathetes tanulmányutam voltam a Román Népköztársaságban. Utam célja az volt, hogy az 1958-ban megkezdett kutatásaim eredményét feldolgozzam. Munkámat hiánytalanul, időben elvégeztem. Romániai tartózkodásom idején teljes egészében összegyűjtöttem és előtanulmány formájában elkészítettem *Kemény Zsigmond* levelezésének és publicisztikájának tárgyi- kritikai jegyzetét (időhatár 1848). Ugyanakkor összegyűjtöttem a szükséges anyagot egy 1961-ben irandó nagyobb tanulmányomhoz (*Kemény Zsigmond* történelemszemléletének és politikai elveinek kialakulása). Munkahelyem mindvégig egyazon volt: *Arhiva Istorică din Cluj* (Kolozsvár) a *Academiei R. P. R.*

S. S.

Szauder József tanulmányútja Olaszországban

Magyar állami ösztöndíjjal 1960. szeptember 29-től november 28-ig Olaszországban tartózkodtam, elsősorban Rómában és Velencében. Rómában főleg a Biblioteca di storia moderna e contemporanea folyóirat- és újságyanyagát vizsgáltam az olasz Risorgimento-irodalom magyar vonatkozásainak szempontjából. Az eredmény számos magyarérdekű, főleg publicisztikai jellegű közlemény felkutatásában jelölhető meg.

Tanulmányutat tettem Umbriában, Toscanában és Sziciliában is. Itt Santangelo G. professzorral vettem fel a kapcsolatot. Rómában előadást tartottam a Magyar Akadémián (nov. 3-án, „La letteratura ungherese e il Risorgimento” címen) és a Società Amici dell' Ungheria új székházának felavatásakor (nov. 23-án „Gli echi del Risorgimento italiano nella narrativa ungherese del 2. Ottocento” címen), Velencében pedig november 25-én az Ateneóban, „Goldoni nella cultura ungherese” címmel. Ez utóbbiról írt a L'Unità (edizione di Milano) 1960. nov. 29-i számában (p. 5.).

Rómában főleg a Libri e riviste d'Italia szerkesztőségével (Giuseppe Padellaro, Adriano Mazzarello professzorok) s Roberto Giannarelli főosztályvezetővel, valamint Armando Armando pedagógiai kiadóval vettem fel a kapcsolatot. Velencében meglátogattam N. Mangini conservatorét, a Casa Goldoni igazgatóját, megismerkedtem Primo de' Lazzari szerkesztővel és Mantio Dazzi-val, Goldoni marxista monografusával, s látogatást tettem a Fondazione Ciniben, valamint az egyetemen N. Marazzan és R. Meregalli professzoroknál.

Tanulmányokat végeztem végül olasz irodalomtörténeti dolgozataim kiegészítése tárgyában (I. Nievo, L. Ariosto-tanulmányok). Sz. J.

Tarnai Andor tanulmányútja a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban

1960. dec. 6-tól 23-ig tartó szlovákiai tanulmányúton a magyarországi irodalomtörténetírás forrásaival foglalkoztam. Különösen fontos anyag várt a pozsonyi evangélikus liceum könyvtárában, ahonnan a következő kéziratokat tartom érdemnek megemlíteni:

1. Rotarides Mihály: „Micae micarum Burianarum.” A kötet nagy részét Rotarides Burius János Micae-jéből készített másolatai és kivonatai foglalják el. Ezeket az író a Pozsonyban őrzött eredeti kéziratból készítette. A kötet különösen értékes része Magyarország és Erdély íróinak lexikonszerű feldolgozása és a Czvittingerhez írott kiegészítések.

2. Serpilius Vilmos kiegészítései Czvittingerhez. A kiegészítések a Czvittinger könyvébe kötött tiszta lapokon állnak. A kötetbe Serpiliuson kívül még két másik kéz is tett bejegyzéseket. Az egyik közülük Weissbeck János Ferdinánd.

3. Fontos források még Burius Micae-jének és Krman egyháztörténetének eredeti kéziratai.

Sikerült megtalálnom Rotarides Mihály Nyitrán őrzött kéziratát. A kötet nagyobbik fele Rezik János Gymanasiológiájának egy változatát tartalmazza, a kisebbik írói lexikon, a legteljesebb, amit Rotaridestől eddig láthattam.

A turócszentmártoni Matica Slovenská könyvtárában fontos tudománytörténeti források az ifj. Buchholtz György hatalmas, kétkötetes naplója és Lautsek Márton Collectaneáinak számos kötete.

Kutatásomban Ján Čaplovič, a pozsonyi liceumi könyvtár igazgatója, és Vladislav Ružička, a Matica tudományos munkatársa segítségének különösen sokat köszönhetek.

T. A.

Varga Imre tanulmányútja a Román Népköztársaságban

1960. okt. 11-től nov. 14-ig tanulmányúton voltam Romániában. A XVII. század és a kuruc szabadságharc költészetére, annak szerzőire vonatkozó adatok felkutatása, ellenőrzése volt a célom, részben a RMKT kritikái kiadása számára, részben pedig a XVII. század második fele költészetéről írandó monográfia miatt. Emellett igyekeztem kapcsolatot teremteni e korszak irodalmának és történetének magyar és román szakembereivel.

Kutatásokat az alábbi gyűjteményekben végeztem: 1. Kolozsvár: Akadémia Levéltára, Egyetemi Könyvtár, Állami Levéltár, a RPR Akadémia kolozsvári fiókéja 1.2.3. számú könyvtára, a kolozsvári unitárius püspökség irattára. 2. Marosvásárhely: Teleki Theca, Bolyai Dok. Könyvtár. 3. Nagyenyed: Dokumentációs Könyvtár. 4. Gyulafehérvár: Batthyaneum, 5. Segesvár: a volt ev. gimn. könyvtára, 6. Brassó: Áll. Levéltár, 7. Sepsiszentgyörgy: Rajoni Múzeum, 8. Illyefalva: Ref. egyházközség, 9. Nagyszeben: Áll. Levéltár, Bruckenthal Múzeum, 10. Bukarest: Akadémia kéziratára.

A felkutatott anyagban jelentős adatokra bukkantam Felvinczi György, Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi Zsigmond, Pápai Páriz, Misztótfalusi Kis Miklós életével és munkásságával kapcsolatban. Számos új adatot, költői emléket sikerült felderítenem a XVII., még inkább

XVIII. század költészetére vonatkozólag, de előkerült egy igen szép XVI. századvégi verses

emlék is. Különösen ki kell emelnem azokat az eredményeket, melyeket a kendilonai Teleki-, a Kornis-család, illetve Vizakna városának levéltári anyagának átvizsgálása hozott.

Tanulmányutam folyamán nagy segítséget kaptam a Román Akadémia részéről *Purica, Piru Elena, Radomski* elvtársak személyében. Brassóban *Miklós István, J. Stoide* elvtársak, Sepsiszentgyörgyön *Arvai József, Székely Zoltán, Kolozsvárott Dani János, Engel Károly, Kiss András, Jakó Zsigmond, Patachi Liviu, Benczéli György, Tóth Kálmán*, Marosvásárhelyen *Bustya Andre, Fick László, Nagyszébenben Duzinchevici György* elvtársak voltak főként segítségemre.

V. I.

Intézeti hírek

(1960. november 1—december 31.)

Szabolcsi Miklós, a XX. századi osztály vezetője a Szovjet Írók Szövetsége meghívására a Tolsztoj halálának 50. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségeken 1960. nov. 13-tól nov. 25-ig Moszkvában tartózkodott. Részt vett a Gorkij Intézet Tolsztoj-ülésszakán, a Tolsztoj tiszteletére rendezett ünnepségeken, megbeszélést folytatott a Szovjet Írók Szövetsége és a Gorkij Intézet tagjaival. November 26 és dec. 1. között a Türkmen Szocialista Szovjet Köztársaságban a nagy turkmén klasszikus, Mahtunkulin születése 225. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségeken vett részt.

Az Irodalomtörténeti Intézetben működő Irodalomelméleti Csoport mellé az Intézet vezetősége az intézeti munkatársakból Irodalomelméleti Munkaközösséget hívott életre. A munkaközösség tagjai: *Sóter István, Klaniczay Tibor, Szabolcsi Miklós, Tóth Dezső, Képes Géza, Vajda György Mihály, Pirnát Antal, Martinkó András, Sziklay László, Bodnár György, Diószegi András, Miklós Pál és Rába György*. A november 28-án tartott alakuló értekezleten az Irodalomelméleti Csoport vezetője, *Nyirő Lajos* beszámolt a Csoport eddigi munkájáról és ismertette a Csoport és a Munkaközösség feladatait.

Az MTA Irodalomtörténeti Intézet Tudományos Tanácsa 1960. december 5-én ülést tartott. A tanács elsőként a Petőfi-csoport munkáját ill. a készülő Petőfi-kritikai kiadás és Petőfi-életrajz problémáit vitatta meg. Második napirendi pontként a tervezett bibliográfiai kézikönyv tervezetének megvitatása szerepelt.

Georgi Dimov, a Bolgár Irodalomtörténeti Intézet vezető munkatársa december 12 és 22 között az Intézet vendége volt. Látogató-

sának fő célja: megtárgyalni, milyen konkrét lehetőségek vannak a proletárirodalom problémáival foglalkozó magyar, illetve bolgár kutatások egybehangolására, a tapasztalatok és elvi tanulságok kölcsönös cseréjére. E célból három alkalommal találkozott Intézetünk azon munkatársaival, akik a fenti témakörrel foglalkoznak.

A három hivatalos jellegű találkozón kívül *Dimov* elvtárs részt vett a XX. századi osztály egyik ülésén, az Írószövetség egyik, prózairodalmunk kérdéseivel foglalkozó vitestjén s a világirodalmi és a XX. századi osztály előtt rövid előadást tartott a szocialista realizmusnak a bolgár irodalomban való kialakulásáról.

December 15 és 22 között Budapesten tartózkodott *Ján Mišianik*, a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének munkatársa, itt-tartózkodása idején többször felkereste az Intézetet és megbeszéléseket folytatott a kutatókkal.

Az Intézet kiadványainak sorában november és december folyamán megjelent Erdélyi János levelezése *T. Erdélyi Ilona* szerkesztésében („A magyar irodalomtörténet-írás forrása” sorozat 2. köt.), *Sájrán Györgyi*: „Arany János és Rozványi Erzsébet” című tanulmánya (Irodalomtörténeti Füzetek 31. sz.), a „Móricz Zsigmond hagyatékából” c. gyűjteményes kötet *Réz Pál* szerkesztésében (Új Magyar Múzeum 4. sz.) és Székely István *Chronicájának* hasonmás kiadása a „Bibliotheca Hungarica Antiqua” sorozat keretében. A faksimile kiadás gondozása és az utolsó *Gerézdi Rabán* munkája. A Szépirodalmi Könyvkiadó jelentette meg *Nagy Péter*-nek „Szabó Dezső az ellenforradalomban” c. tanulmányát, amely az Intézet munkatervén belül készült.

Ifjabb Teleki Mihály naplója. — Borzsák István: Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei. — A mi Mikszáthunk. — Melich János: Mikszáth Kálmán és a Mikszáth-nemzetség viszonya a magyarsághoz. — Hegedüs Nándor: Ady elnyeri a főváros szépirodalmi díját. — Szigeti Györgyné: Madzsar József. — Szabó Ervin könyvtártudományi cikkei és tanulmányai. — Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. — Szomorú István: A ceglédi hírlapírás története 1—2. — A Kaposvári Megyei Könyvtár Évkönyve 1957. (Gyenis Vilmos, Tarnai Andor, Láng József, Pusztai Gyula, Hegedős Mária, Varga József, Pölöskei Ferencné, Martinkó András, Bertényi Iván, Kovács Győző) 113

Az Intézet életéből

Külföldi tanulmányutak 1960 második felében	120
Intézeti hírek (1960. november 1—december 31.)	124

СОДЕРЖАНИЕ

<i>К. Хорват</i> : Сеченьи и венгерская романтика	1
<i>И. Варга</i> : История вопросов поэзии куруцев	19
<i>А. Тамаш</i> : Картина мира Аттилы Йожефа I.	32

Краткие сообщения

Полемика

<i>Л. Ференци</i> : Янош Арань — моралист	55
---	----

Документация

<i>П. Чайи</i> : Любовные стихи в альбуме Иштвана Ладмоци	61
<i>Й. Херепис</i> : Блокнотик Петера Бода	64
<i>И. Т. Эрдели</i> : Первый и до сих пор неизвестный стих Ференца Кельчеи	68
<i>А. Сиерошевский</i> : Знакомство с деятельностью Калмана Миксата в Польше	72
<i>С. Шеибер</i> : Эндре Ади и Андор Козма	78

Обзор

Избранные Сочинения Габора Халаса (<i>Д. Боднар</i>)	80
<i>Миклош Саболичи</i> : Поэзия и современный характер (<i>Л. Кери</i>)	85
<i>Деже Костолани</i> : Писатели, живописцы, ученые (<i>Б. Юхас</i>)	88
<i>Бела Золнай</i> : Язык и стиль (<i>Б. Г. Немет</i>)	92
<i>Шандор Чанда</i> : Венгерско-словацкие культурные связи (<i>И. Чукаш</i>)	97
Автобиография и избранные письма Яноша Кемень (<i>И. Бан</i>)	101
Фабиан—Сатмари—Терештьени: Очерк венгерской стилистики (<i>Л. Гальди</i>)	102

Из жизни Института

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámra szám: egyéni előfizetésnél 61.257, közületi 61.066, vagy átutalás az M. N. B. 8. sz. folyószámlájára), vagy az Akadémiai Kiadónál (Budapest V., Alkotmány u. 21, csekkszámra szám: 05-915-111-46) vagy átutalás az M. N. B. 8. sz. folyószámlájára.

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre 42,— Ft

INHALT

K. Horváth: Széchenyi und die ungarische Romantik	1
I. Varga: Geschichte der Frage der Kurutzendichtung	11
A. Tamás: Das dichterische Weltbild Attila Józsefs I.	32

Kleinere Mitteilungen

Diskussion

L. Ferenczi: János Arany, der Moralist	55
--	----

Dokumentation

P. Csáji: Liebesgedichte im Album István Ladmóczis	61
J. Herepei: Notizbuch des Péter Bod	64
I. T. Erdélyi: Das erste, bisher unbekannte Gedicht Ferenc Kölcseys	68
A. Sieroszewski: Die Kenntnis der Tätigkeit Kálmán Mikszáths in Polen	72
S. Scheiber: Endre Ady und Andor Kozma	78

Rundschau

Ausgewählte Schriften Gábor Halász' (<i>Gy. Bodnár</i>)	80
Miklós Szabolcsi: Dichtung und Zeitgemäßheit (<i>L. Kéry</i>)	85
Dezső Kosztolányi: Schriftsteller, Maler, Gelehrte (<i>B. Juhász</i>)	88
Béla Zolnai: Sprache und Stil (<i>B. G. Németh</i>)	92
Sándor Csanda: Ungarisch-slowakische kulturelle Beziehungen (<i>I. Csukás</i>)	97
Selbstdarstellung und ausgewählte Briefe János Keménys (<i>I. Bán</i>)	101
Fábián—Szathmári—Terestyéni: Umriß der ungarischen Stilistik (<i>L. Gáldi</i>)	102

Aus dem Leben des Instituts

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

(Szerkeszti: *Varjas Béla*)

Az Irodalomtörténeti Intézet és az Akadémiai Kiadó megindította a legrégebb magyar nyomtatványok hasonmás (fakszimile) kiadásának sorozatát, felélesztve a Magyar Tudományos Akadémia egyik értékes multszázadi kezdeményezését.

A sorozat eddig megjelent kötetei:

- I. Sylvester János: Új Testamentum, Újszigeet 1541. (A kísérő tanulmányt írta s a szöveget gondozta: *Varjas Béla*) ..... 240 Ft
- II. Tinódi Sebestyén: Cronica, Kolozsvár 1554. (A kísérő tanulmányt írta: *Bóta László*, a szöveget gondozta: *Varjas Béla*) ..... 160 Ft
- III. Székely István: Chronica ez világnak jeles dolgairól, Krakkó 1559. (A kísérő tanulmányt írta s a szöveget gondozta: *Gerédy Rabán*) 220 Ft